

ERDÉLY MŰVELŐDÉSE

I. ÉS II. RÁKÓCZY GYÖRGY KORÁBAN

AZ

„ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK“

ALAPJÁN.

BÖLCSÉSZETDOKTORI ÉRTEKEZÉS.

IRTA :

KOPP TIBOR.

KALOCSA, 1902.

NYOMATOTT WERNER FERENCZNÉL.

ELŐSZÓ.

Ezen értekezésemben a két Rákóczy György korabeli Erdély művelődési állapotát vázoltam az „Erdélyi Országgyűlési Emlékek“ alapján.

Értekezésem megírásában nagyságos *Békefi Remig* dr. úrnak, a budapesti kir. m. Tudományegyetem ny. r. tanárának módszerét és szíves útmutatását követtem. Szíves és jóindulatú tanácsaiért fogadja Ő Nagysága e helyütt is kifejezetten leghálásabb köszönetemet.

Budapest, 1902. július hó.

Kopp Tibor.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

1. Erdélyi Országgyűlési Emlékek = E. O. E.
2. IX. kötet, 100 lap. = IX. 100.
3. Verbőczy Hármaskönyve = Verbőczy H. K.
4. Approbatae Constitutiones = A. C.
5. 3. Rész. 15. Cím. 1. cikk = 3. R. 15. Cz. 1. cz.
6. Dósa Elek : Erdélyhoni Jogtan = Dósa : Erd. Jogtan.

TARTALOM.

Bevezetés

Oldal

I—4

I. RÉSZ: GAZDASÁGI ÉLET.

- I. *Közigazgatás*. Termési viszonyok. Méz, viasz. Szőlőművelés. Borkereskedés. Lótenyésztés. Erdők. Halászat. Dézsmálás módja.
- II. *Fiskális birtokok*. Fiskálítások visszaszerzése. Fiskálisjóságok. Fejedelmi magánbirtok. Törösvár. Teherviselés.
- III. *Határrendezés*. Biztosok. Határrendezés módja. Határhalmok.
- IV. *Ipar*. Czéhek. Árbecslés. Posztóipar. Malomipar. Szűcsök. Kőművesek. Ötvösök. Vargák. Iparosok behozatala és kiküldése; állapotuk.
- V. *Kereskedelem*. Limitáció. Szűrkereskedés. Vargák. Marhakereskedés. Árbecslési biztosok. Büntetések. Külkereskedelem. Kereskedők. Vásárok. Lókereskedés. Bőrkereskedés. Szűrkivitel. Ékszeresek. Hadi szerek. Vízi kereskedés. Kereskedők bánatalmazása. Piaczi vám.
- VI. *Közlekedésügy*. Utak. Biztonság. Útpénz. Útjavítás. Vámentesség. Vámvizsgálat. Vámszedési jog. Vízi közlekedés.
- VII. *Adózás*. Adófizetők. Adómegszavazás. Adónemek. Adóleszállítás. Adófizetés ideje. Adókezelők. Rendkívüli adók. Adóközlegek visszaélése. Ingyen munka. Marha-, eke-, jobbagyadó. Jobbágyság, mint adóviselő. Honoráriumok. Kapuszám a százszágon. Nyilvántartás. Végrehajtás.
1. *Dézsmák*. Bor-, búza-, báránydézsmá. Dézsmálás módja. Dézsmamentesség. Bérbéadás. Dézsmaszedés ideje. Dézsmaadási kötelezettség. Fölmentés.
2. *Harminczadok*. Fizetési helyek. Fizetési kötelezettség. Harminczad fizetésének szabályai. Harminczadszedők. Büntetések. Harminczadosok visszaélései. Harminczad állapota.
3. *Aknajövedelmek*. a) *Sóaknyák*. Aknanyitás. Só ára. Kereskedés. b) *Ércbányák*. Aknanyitás. Vashámor. Vaskivitel. Aranypor. c) *Kénesbányák*. Termelési föltételek. Büntetések.
4. *Egyéb fejedelmi jövedelmek*. Salétrom. Talált kincs.
- VIII. *Az általános teherviselés, különös tekintettel az „ingyen való gazdálkodtatás“-ra*. Ölfavágatás. Sóhordás. Fiskális jóság teherviselése. „Ingyen való gazdálkodtatás.“ Teherviselés okozta állapot.
- IX. *Póstálkodás*. Lényege. Póstálkodtatási jog. Büntetés. Póstások visszaélései. Salvus conductus. Póstálkodási kötelezettség. Kézbesítés. Sürgős levelek.
- X. *Építkezés*.
- XI. *Pénz és mértékek*.
- XII. *Telepítések*. Nemesítés. Teherviselés.

II. RÉSZ: HADÜGY.

Oldal

- I. *Állandó katonaság.* Kiállítás. Tartózkodási hely. Lovasok. Jobbágy katonáskodása. Mezei had. Udvari had. Hajdúság. Zsoldosok. Német gyalogság. Életmód a várakban. Szökött katonák. Tisztek. II. *Nemzeti katonaság.* Katonáskodási kötelezettség. Katonai szemle. Fölülés helye. Fölmentés. Zsoldosok. Székelyek katonáskodása. Szemle a székelyeknél. A székelyek vitézsége. Szászok katonáskodása. Összehívás. Fölkelés. Külföldi zsoldosok. Hadak miatti állapot.

67—80

III. RÉSZ: JOGVISZONYOK.

- I. *A fejedelmi jog és kötelesség.* Sérthetetlenség. Fejedelmi kötelmek. II. *A fejedelem és nép közti jogviszony.* Törvényhozás. Országgyűlés tárgyai. Tárgyalási sorrend. Fölszólasok. Szavazás. Törvények keletkezése. Tiltakozás. Ítéző hatalom. Végrehajtó hatalom. III. *A fejedelem adományozási joga; birtok-, végrendeleti- és örökösödő jog.* Adományozás tárgyai. Módja. Adományozás épségben tartása. „Publikáció.” Zálogosítás. Perlekedés. Birtokvisszaszerzés. Szászok kiváltsága. Zálogjog. Végrendelet. Fiskusra szálló jószágok. Balázsfalva. Örökségi per. Székelységi örökség. IV. *Perrendtartás.* Helyei. Perlekedés ideje. Idézés. Kihívás. Értesítés. Azonnali végrehajtás. Idéző tisztek. Alperes megjelenése. Perfolyam akadályai. Derekas ellátás. Bizonyítás. Tanúvallatás. Bírói szemle. A fejedelem részvevése a tanácskozáson. Perellátás módja. Jogorvoslat. Ellenállás. Fellebbezés. Eljárás a táblán. Végrehajtás. Perújítás kegyelemmel. Perlekedés a vladikával. Bíróság fölosztása. Régi perek átszállítása. Kezesség. Visszaélés. Hatalmaskodás. Ellenszegülés. Megbékéltetés. V. *Büntetőjog.* Latrok üldözése. Czirkálás. Büntetés helye. Kiszabadítás. Üldözés a Szászságon. Büntetés Marhalopás. Nyomfölvétel. Kártalanítás. Nyomkiadás terheisége. Lopott marha visszaszerzése. Csalás a harminczadban, a boreladásban. Marhavétel. Visszaélés az adószedésben. Tilos vámszedés. Hanyag dézsmálás. Aknanyitás. Kénesőkivitel. Pénzkivitel. Póstatlkodás. Árbecslés. Engedetlenség. Örökös. Koresmárlás. Oklevél elidegenítése. Homagium. Jobbágykiadás. Bőjtölés. Hadból elszökés. Utazás. Ajándékszedés. Mézvétele. Ingyen munka. Ruházat ellen vétők büntetése. Jobbágy sértés. Hivatalviselés. Gyilkosság. Paráznság. Házasság. Pappá tétel. Végvárátadás. Felségsértés. Csavargás. Leányrablás. Judaizmus. Ünnepszérsítés. Szülők megsértése. Feleségrablás. Bűnpártolás.

81—124

IV. RÉSZ: KÖZIGAZGATÁS ÉS TÁRSADALOM.

Oldal

- I. *Közigazgatás*. Magyarföld. Székelyföld. Szászföld. Hivatalviselés. Kolozsvári tanács. Torda. Fejérvár. Belényes. Kolozsvár. Várad. Adómentesség. Szászvárosok. II. *Társadalom*. 1. *Egyesült nemzetek*. a) *A magyar nemzet*. Nemesek. Nemesítés. Honosítás. Nemesi kiváltság. Korcsmárlási jog. Hadraülés. Utazás. Kiváltságok védelme. Nemesség bizonyítása. Súrlódás a városi rend és nemesség közt. b) *A székely nemzet*. Primores. Lófőrend. Darabantok. Különbség a három rend közt. Székely nemesség. Kiváltságok. Örökségeladás. Nemesség bizonyítása. Elöléptetés. c) *A szász nemzet*. Nemesítés. Perlekedés. Ingyen gazdálkodtatás. Lőszállítás. Tanúságtétel. 2. *Nem egyesült nemzetek*. a) *A nemesség nélküli magyarok*. Törvénykezés. A szökött jobbágy visszaszerzésének módja. Jobbágykiadás a hajdúvárosokban és Erdélyben. A jobbágy katonai szolgálata. Örökségvétel. Ajándékszedés. Házasság. Ruházkodás. Fegyverviselés. Bírószágviselés. Büntetésmód. Jobbágyok száma. Jobbágy-nemesítés. b) *Az oláhok*. Alacsony helyzetük. Fegyverviselés. Oláh papok. Oláh jobbágy pappá tétele. c) *Az örmény, görög, morva, bolgár, zsidó és cigány népfajokról*. Helyzetük. Kereskedési föltételek. Ruházat. Morvák helyzete. Zsidók. Ruházatuk. Cigányok. 3. *Az idegevek*. Nemesítésük. 125—154

V. RÉSZ: SZELLEMI ÉS VALLÁSI ÉLET.

- I. *Szellemi élet*. 1. *Iskolázás*. Jobbágyfiúk iskolázása. Iskolaépítés. Tanulók holttestének kiadása. Diákok mint tanúvallatók. Főiskolaépítés. Fejérvári főiskola. Tanárok. Somerus János. Bisterfeld. Külföldi iskolázás. 2. *Irodalom*. Gúnyköltemény. Vallási termék. Unitárius könyvek. Könyvkiadás. Formula adminisztrandi. 3. *Jogtudomány*. Törvények egybegyűjtése. Adózás a bizottság ellátására. Kodifikáló bizottság. A törvénygyűjtés szüksége. Bizottság eljárása. Főlvizsgáló bizottság. Tagjai. Eljárása. Országgyűlési vita a bizottság munkálata fölött. „Approbate Constitutiones.“ Törvénytudók. 4. *Orvostudomány*. Orvosok. Patikusok. Betegségek. 5. *Színjáték*. 6. *Könyvnyomtatás*. 7. *Könyvtárak*. Levéltárak. Kezelők kötelessége. Levéltárak, mint hités helyek. Magánkönyvtárak. II. *Vallási élet*. 1. *Vallásügy I. Rákóczy György alatt*. Szabad vallásyakorlat. Szombatosok. Deési gyűlés az unitáriusok és szombatosok ügyében. Katholikus ügy. Szatmár-Németi-i zsinat 1646. Pozsonyi gyűlés 1646. I. Rákóczy jellemzése. 2. *Vallásügy II. Rákóczy György alatt*. II. Rákóczy nézetei. Katholikus papok. Oláh papok. Jezsuita per. Vallási újítás. Papok bántalmazása. II. Rákóczy követet küld III. Ferdinandhoz vallási kérdésben. 155—176

BEVEZETÉS.

Erdélynek azon időszakát, melynek művelődési állapotát az „Erdélyi Országgyűlési Emlékek“ alapján bemutatom, I. és II. Rákóczy György uralkodása tölti be.

A harmincz éves háború második felében ül fejedelmi székén I. Rákóczy György 1630. december 20-tól 1648. október 10-ig.

Fia és utóda II. Rákóczy György 1648. október 10-ikétől uralkodik 1658. szeptember 8-ikáig, midőn szerencsétlen lengyel háborúja miatt elvesztvén a török porta kegyét, Barcsay Ákosnak kénytelen trónját átengedni. Nem hagy fel a küzdelemmel, hogy a porta akarata ellenére is visszaülhessen fejedelmi székébe. Ebben a törekvésben folyik élete 1658-tól 1660. június 7-ikéig. Szeidi Ahmed ellen Gyalu és Temes között vívott csatájában ugyanis 1660. május 22-én megsebesülvén, június 7-én Váradon meghalt.

Rendes körülmények között mindkét Rákóczy György évente egy országgyűlést hívott össze.

I. Rákóczy tizenkilencz év alatt huszonhárom országgyűlést és két részgyűlést tartott. Az országgyűlések helye tizenkilenczszer Gyulafehérvár, egy-egy esetben pedig Kolozsvár, Borosjenő, Szászváros és Medgyes volt. A két részgyűlés közül az első 1637. október 8—16-ig Gyulafehérvárott, a második 1647. október 14-én Gyalun folyt le.

Gyulafehérvárott a következő gyűléseket tartották: ¹⁾ 1630. december 20—29; 1631. június 5—július 1; 1632. május 1—10; 1633. április 24—május 13; 1633. augusztus 21—31; 1634. május 12—június 1; 1635. május 13—június 10; 1636. május 25—június 6; 1638. április 23—május 16; 1639. május 1—20; 1640. április 24—május 17; 1641. április

¹ Az adatok föltalálhatók az „Erdélyi Országgyűlési Emlékek“-ben, az értekezés folyamán jelzett helyeken.

23—május 14; 1642. február 16—márczius 9; 1643. április 24—május 21; 1644. január 3—13; 1645. április 16—június 6; 1646. márczius 11—27; 1647. márczius 16—április 10; 1648. márczius 16—április 28. Kolozsvárott folyt le az 1636. február 15—29-iki; Borosjenőn az 1636. október 24—november 6-iki; Szászvárosban az 1636. december 1—4-iki; Medgyesen az 1637. márczius 1—22-iki országgyűlés.

Látjuk, hogy csak 1633-ban tartottak két országgyűlést és 1636-ban négyet; a többi években csak egy-egy országgyűlés volt. 1633-ban a második országgyűlés egybehívását a sürgősen elintézendő Székely Mózes és Zólyomi-féle nótaperek tették szükségessé. Székely Mózes ugyanis a temesvári pasánál a porta közbenjárását kérte fejedelemmé tetele ügyében. Megigérte, hogy a fejedelemség elnyerése esetén Jenőt, Karánsebest, Lugost a Vaskapuig átengedi a portának; Zólyomi pedig felbujtatta és elszerződtette Rákóczy katonáit; továbbá titkos összeköttetésben állott hol a svédekkel, hol a császárral, hol a budai pasával. Ezért hívta össze Rákóczy 1633. augusztus 21-ére az országgyűlést. 1636-ban a Bethlen István-féle mozgalom tette szükségessé az országgyűlés többszöri összehívását. A szászvárosi országgyűlésen állították ki a békeiratot, mely Rákóczy és Bethlen közt a nyugalmat volt hivatva helyreállítani. Az 1637. október 8-ára összehívott részgyűlés arról nevezetes, hogy ennek színe előtt folyt le az ifjú Rákóczy Györgynek vizsgálata az öreg Rákóczy kívánatára. Ezen vizsga, mely inkább díszelőadás volt, „Pallas Dacica“ cím alatt meg is jelent. Az 1638. április 23-ára összehívott országgyűlés a szombatosok nótapereit és a Mikes-fiuk leányrablási nótaperét tárgyalta. Az unitáriusok közti egyenetlenség elintézését célozta az 1638. július 1-én Deésen tartott gyűlés, mely „deési complanatio“ néven ismeretes. 1640. augusztus 17-ike volt az a nap, melyen az ifjú Rákóczy György a váradi kapitányságba iktattatott. Már 1642-ben az öreg Rákóczy óhajára megválasztották az ifjút fejedelemmé.

1648. október 10-én halt meg I. Rákóczy György. Mint-hogy fia már megválasztott és felesketett, sőt a szultántól is megerősített fejedelem volt, trónrajutása minden rázkód-

tatás nélkül történt. Tíz évi uralkodása alatt tizennyolcz országgyűlést tartott. Tizenhárom Gyulafehérvárott, egy Kolozsvárott, egy Visken, egy Szamosújvárott, egy Medgyesen és egy Nagy-Sinken folyt le.

Gyulafehérvárott tartották a következő gyűléseket: 1649. január 23—márczius 10; 1650. márczius 20; 1651. február 12—márczius 15; 1652. február 18—márczius 12; 1653. január 15—márczius 15; 1654. január 18; 1655. április 28; 1656. február 20—márczius 11; 1657. június 12; 1657. október 25—november 2; 1658. április 9—16; 1658. május 22—30; 1658. augusztus 16.

Kolozsvárott volt az 1655. február 20-iki; Visken az 1657. január 17-iki; Szamosújvárott az 1657. szeptember 2-iki; Medgyesen az 1658. január 9—31-iki; Nagy-Sinken az 1658. aug. 18—21-iki országgyűlés.

1657-ben négy, 1658-ban öt, a többi években egy-egy országgyűlést hívott össze II. Rákóczy György.

A trónjáért folytatott küzdelemben sikere gyanánt említhetjük fel az 1659. szeptember 24-től október 7-ikéig tartó marosvásárhelyi országgyűlést, melyet, mint fejedelem, ismét ő hívott össze. Rövid volt dicsősége; az események alakulása végkép ledöntötte trónját.

Az 1652-iki országgyűlésen Zsigmond herceget, a fejedelem öcscsét, a biharmegyei főispánságba és a nagyváradi főkapitányságba iktatták. Ugyanezen gyűlésen a kiskorú Rákóczy Ferenczet nagy küzdelem után fejedelemmé választották. Az esküt azonban nem tették le a Rendek. Nevezetes a választási feltételek azon pontja, mely kiköti, hogy a fejedelem azon vallásához, melyben a megválasztás alkalmával van, holtáig hű marad. Attól tartottak ugyanis a Rendek, hogy II. Rákóczy György neje, Báthory Zsófia, ki szívében katolikus érzelmű volt, férje halála után Ferenczet vallása megváltoztatására bírja. Ezen gyűlésen választották meg a törvények összeírására való bizottság tagjait.

1652. október 20-án ült össze Szászrégenben a kodifikáló bizottság. Ennek munkálatát megbírálni volt hivatta az 1653-iki országgyűlés.

1657- és 1658-ban az országgyűlés többszöri összehívását II. Rákóczy György külpolitikája tette szükségessé. A svéd szövetség ügye miatt hívta össze az 1656- és 1657-iki országgyűléseket. A szerencsétlen lengyel háború végzetes kimenetele miatt 1657. november 2-án a porta követelésére Rhédey Ferencz foglalta el fejedelmi székét, ki 1658. január 9-én Medgyesre hívta össze az országgyűlést. 1658. január 22-én ismét Rákóczy György a fejedelem, és fejedelmi székének megtartása ügyében hívta össze az 1658. május 22-iki országgyűlést Alvinczre, mely gyűlés azonban Fejérvárott folyt le. A török nem akarta Rákóczyt, még a nemzetségét sem megtűrni. Rákóczy Lipótban és a Nyugatban bízott. A török elleni hadjárat tervét forgatta agyában, midőn 1658. augusztus 16-ára az országgyűlést egybehívta. Reménye meghiúsult. Három oldalról fenyegette veszély Erdélyt. Közvetlen az ellenség benyomulása előtt hívta össze augusztus 18-án a nagysinki országgyűlést. Utolsó fejedelmi ténykedése volt ez. 1658. szeptember 8-án Barcsay Ákost választották a Rendeek fejedelemmé.

I. RÉSZ.

GAZDASÁGI ÉLET.

I. *Közgazdaság.* Termési viszonyok. Méz, viasz. Szőlőművelés. Borkereskedés. Lótenyésztés. Erdők. Halászat. Dézsmálás módja. II. *Fiskális birtokok.* Fiskálítások visszaszerzése. Fiskális jószágok. Fejedelmi magánbirtok. Töröcsvár. Teherviselés. III. *Határrendezés.* Biztosok. Határrendezés módja. Határhalmok. IV. *Ipar.* Czéhek. Árbecslés. Posztóipar. Malomipar. Szűcsök. Kőművesek. Ötvösök. Vargák. Iparosok behozatala és kiküldése; állapotuk. V. *Kereskedelem.* Limitáció. Szűrkereskedés. Vargák. Marhakereskedés. Árbecslési biztosok. Büntetések. Külkereskedelem. Kereskedők. Vásárok. Lókereskedés. Borkereskedés. Szűrkitétel. Ékszerek. Hadi szerek. Vízi kereskedés. Kereskedők bántalmazása. Piaczi vám. VI. *Közlekedésügy.* Utak. Biztonság. Útpénz. Útjavítás. Vámmmentesség. Vámvizsgálat. Vámszedési jog. Vízi közlekedés. VII. *Adózás.* Adófizetők. Adómegszavazás. Adónemek. Adóleszállítás. Adófizetés ideje. Adókezelők. Rendkívüli adók. Adóközlegek visszaélése. Ingyen munka. Marha-, eke-, jobbágyadó. Jobbágyág, mint adóviselő. Honorariumok. Kapuszám a szászszágon. Nyilvántartás. Végrehajtás. 1. *Dézmák.* Bor-, búza-, szőlő-, báránydézsma. Dézsmálás módja. Dézsmamentesség. Bérbeadás. Dézsmaszedés ideje. Dézsmaadási kötelezettség. Fölmentés. 2. *Harminczadok.* Fizetési helyek. Fizetési kötelezettség. Harminczad fizetésének szabályai. Harminczadszedők. Büntetések. Harminczadosok visszaélései. Harminczad állapota. 3. *Aknajövedelmek.* a) *Sóaknák.* Aknanyitás. Só ára. Kereskedés. b) *Ércbányák.* Aknanyitás. Vashámor. Vaskivitel. Aranypor. c) *Kénésbányák.* Termelési föltételek. Büntetések. 4. *Egyéb fejedelmi-jövedelmek.* Salétrom. Talált kincs. VIII. *Az általános teherviselés, különös tekintettel az „ingyen való gazdálkodtatás“-ra.* Ölfavágatás. Sóhordás. Fiskális jószág teherviselése. „Ingyen való gazdálkodtatás.“ Teherviselés okozta állapot. IX. *Póstálkodás.* Lényege. Póstálkodtatási jog. Büntetés. Póstások visszaélései. Salvus conductus. Póstálkodási kötelezettség. Kézbesítés. Sürgős levelek. X. *Építkezés.* XI. *Pénz és mértékek.* XII. *Telepítések.* Nemesítés. Teherviselés.

I. Közgazdaság.

A földművelési termékekre vonatkozólag a fiskus élvezte a monopolium jogát, melyet kedvezőtlen viszonyok közt az országgyűlés többször fölfüggesztett és megengedte a termelőknek a szabad kereskedést.

A földművelési cikkek árát az árbecslő bizottság szabta meg és a fiskus a limitált áron vette a termelőktől a gabona-neműeket.

A Rákóczy-korszakban sokszor hangzott föl a panasz a silány termés miatt; ha az időjárás nem tette tönkre a termést, akkor elpusztították az országban járó hadak vagy azon körülmény, hogy a nép fegyverbe állni kényszerülve, nem volt ideje a földművelésre.¹

Bő terméstről ritkán olvashatunk. Az 1651-iki százsz beadvány emlékezik meg az általános bő gabonatermésről.²

Azon földművelőket, kiknek a hadi zavarok közt termését tönkretették, kártalanítani szokták az 1631. V. t.-cikk értelmében.³

A *gabona behordását* több törvény szabályozza. Az 1640. V. és 1649. IX. t.-cikk elrendelték, hogy azok, kiknek kiváltságos földjük van, gabonájukat megszabadítás előtt behordhatják.⁴ De addig, míg mindenki be nem hordta gabonáját, nem szabad a marhát a tarlóra eresztetni. Ha valaki ráereszti és a marha más földjén fekvő gabonában kárt tesz, ezen kárt a fiskális tisztek, egy albíró, a falusi bíró és még néhány ember megbecsüli. A kárt bizonyító levél fölmutatása után az alispán és főbíró a kárt megtérítik a kárttevőn behajtott összeggel.

A *méz- és viaszszal* való szabad kereskedést az 1631. III. t.-cikk engedte meg.⁵ Ezen engedélyt a fiskus mézgyűjtői nem vevén tekintetbe, nem engedték meg sem a nemességnek, sem a jobbágyságnak, hogy a mézet ejtelenként, a viaszt fontonként a városokban és másutt eladhassák. Az 1633. XIX. t.-cikk újra elrendelte tehát, hogy a nemes ember a saját majorságából való mézzel és viaszszal szabadon kereskedhetik; a jobbágyság a maga szükségletére megtarthatja a mézet és viaszt. De ha valamely nemes ember a fejedelem engedelve nélkül pénzért vesz mézet

¹ E. O. E. IX. 265. 1631. V. t.-cikk és IX. 281. 1632. II. t.-cikk és XI. 231. 1656. I. t.-cikk és XI. 333. Barcsay levele Keményhez; XI. 352. 1658. I. t.-cikk.

² E. O. E. XIII. 410. 3. p.

³ E. O. E. IX. 265.

⁴ E. O. E. X. 279. és XI. 51. „Megszabadítás előtt“ vagyis a dézsmának a dézsmaszedők által történt kivevése előtt. „Kiváltságos föld,“ melynek termése után nem fizettek dézsmát.

⁵ E. O. E. IX. 269.

eladásra, a megvett méz árának kétszeresét fizeti büntetésül.¹

Mikor a nemesség ezen rendeletet nem tartotta meg, szükségesnek látta az országgyűlés megújítani az 1633. XIX. t.-cikket az 1635. I. t.-cikk által.² A törvényt megszegő nemest a fejedelem praefectura vagy udvarbírója a vármegye széke elé idézte és két törvényes széken intézték el ügyét. Büntetésül a megvett méz kétszeres árát fizette, amelynek két része a fiskusé, harmadrésze a behajtóé volt.

A méz- és viaszszal való szabad kereskedést megengedte az 1647. II. t.-cikk is, de hangsúlyozza, hogy a nemesség csak a saját majorságából való mézzel és viaszszal kereskedjék.³ Ugyanily értelmű az 1649. II. t.-cikk, mely azonban az országból való mézkivitelt is megtiltja.⁴

Midőn a fiskus mézet vásárolt, azt a jogtalanságot követte el, hogy a jobbágysággal szállíttatta el 15—16 mértföldre.⁵ Ezen visszaélést szigorúan eltiltotta az 1649. II. t.-cikk.⁶ A szász nemzet 1651-ben ismét panaszkodik, hogy a mézgyűjtők a Szászszágon kívül vett mézet is a nemesség jószágával és nem a vármegyei jobbágysággal szállítják.⁷

A *szőlőművelés* kedvező helyzetben volt. A bort rendszeren a fiskus vette meg, mi sok visszaélésre adott alkalmat. A fiskális tisztek a borvásárláskor nem fizettek készpénzzel;⁸ miért is az 1649. XXXVI. t.-cikk utasította a tiszteket, hogy a bor árát a medgyesi limitáció szerint készpénzzel fizessék és a bort a fiskus jószágával szállítsák el.⁹ Az 1651-iki országgyűlési beadványban ismét panaszkodnak a szászok, hogy a tisztek nem fizetnek és mindent lefoglálnak.¹⁰

A *bor dézsmálása* szüretkor történt; szüret után 15 nappal a jobbágyság szabadon kereskedhetett borával.¹¹

¹ E. O. E. IX. 318.

² E. O. E. IX. 432.

³ E. O. E. X. 456.

⁴ E. O. E. XI. 47.

⁵ E. O. E. XI. 473. 14. p.

⁶ E. O. E. XI. 47.

⁷ E. O. E. XIII. 411.

⁸ E. O. E. XIII. 385. Szász beadvány 1649.

⁹ E. O. E. XI. 58.

¹⁰ E. O. E. XIII. 411.

¹¹ E. O. E. IX. 323.

A dézsmások igazságtalanul dézsmálták meg a jobbágyság borát: több vedret mondtak a tényleg meglevőnél és a szerint vették ki a dézsmát. Midőn a jobbágyság a fiskusnak adta el borát, kevesebbnek találták a vederszámot és így kárt szenvedett a jobbágyság.¹

A fiskális jószágokban a nemesség csak úgy művelhetett szőlőt, ha a fiskus jobbágyságai művelni nem akartak és ha a fejedelem praefectusa vagy udvarbírája engedelmet adott.² Amely falvak a maguk határán szőlőművelésre alkalmas helyet nem találtak, joguk volt más falu határán termelni szőlőt.³

A *borkereskedésben* sok csalás történt a székelyek és szászok közt, amennyiben a hordót a ténylegesnél több vedresnek mondták. Ezért az 1634. XXVI. t.-cikk, majd később az 1651. XVII. t.-cikk elrendelte, hogy a károsult követelje vissza azon összeget, mely a hiányzó bor értékének megfelel. Ha a csaló nem akarta visszaadni, a helybeli tiszték és az alispán 12 frtot hajtottak be rajta. Ezen összeg $\frac{2}{3}$ -a a károsulté, $\frac{1}{3}$ -a a tisztviselőé. Ezenkívül a károsult ember bizonyosságlevelet kért a vármegyei tisztektől és a helybeli folnagytól.⁴

A borok közt híresek voltak a szász borok; a lengyel király asztalán is szívesen töltögették.⁵

Az erdélyi *ürmöst* Kemény János még Balcsiszerailjban is megkívánta. Szerencsétlenségére 1657-ben savanyú volt az ürmös és Barcsay Ákos nem akarta még ezzel is savanyítani Kemény életét, ámbár — mint mondja — „az embernek hazájának még keserű füsti is édes.”⁶

A *lőtenyésztést* illetőleg tudjuk, hogy a nemesség saját méneseiből való lovakkal az 1650. VI. t.-cikk értelmében szabadon kereskedhetett.⁷ Az 1654. VIII. t.-cikk megengedte

¹ E. O. E. XIII. 410—11. Post. III. IV.

² E. O. E. XI. 164. 1653. III. t.-cikk.

³ E. O. E. X. 375. 1643. XXIX. t.-cikk.

⁴ E. O. E. IX. 406. és XI. 128.

⁵ E. O. E. X. 392. Trauzner követjelentése.

⁶ E. O. E. XI. 333. Barcsay levele.

⁷ E. O. E. XI. 123.

a Fehérvárott lakó nemeseknek, hogy Limba szigetén legeltethetik lovaikat, ha azok nem tesznek kárt a fejedelem rétjeiben.¹

A parasztember és béres szolga az 1650. év előtt nem tarthatott lovat, de az 1650. V. t.-cikk megengedte a ló-tartást.²

A jobbágyságnak voltak makkos erdői a sertéshízlalásra. A fiskus tisztjei a fiskus sertéseit engedték ezen makkos erdőkbe úgy, hogy a jobbágyság nem is merte sertéseit ezen erdőkben hízlalni.³

A szászok halászati jogát is megsértették a fiskális tisztek. A szászság határain levő tavakban minden engedély nélkül halásztak a fiskus emberei.

A gabonaneműek után minden helyen fizettek dézsmát, kivéve az egyház földén termett gabonaneműeket.

A dézsmaszedés módját körülményesen határozta meg az 1654-iki dézsmálásra vonatkozó utasítás 17 pontban.⁴

Az utasítás szerint egy járásban csak egy dézsmás volt. A dézsmás a járásban a folnagykot harmadmagukkal megeskette és ezek bevallása szerint írt fel minden tavaszi, őszi terményt. Az esküdtek, papok és a dézsmás egymásnak bizonyáglevelet adtak a termények őszinte összeírásáról. Mihelyt a gabona a falu határára ért, azonnal megdezsmálták; ha a dézsmás elmulasztotta a dézsmálást, 200 frt büntetést fizetett.

A dézsmás a dézsmálás előtt felolvasta az utasítást az esküdtek és papok előtt; ezen utasítást jószágvesztés terhe alatt kellett követniök. A fiskus gabonája számára alkalmas csúrt kellett csinálniok 12 frt büntetés terhe alatt; a csűr kulcsa a dézsmásnál vagy folnagnál volt és a gabonát idejében csépelték el és takarították be.

A dézsmásoknak vigyázniok kellett, hogy a papok ne válaszszák ki a jobb gabonát és a rosszabbat a fiskusnak hagyják, hanem jót és rosszat egyaránt dézsmáljanak. A

¹ E. O. E. XI. 178.

² E. O. E. XI. 72.

³ E. O. E. XIII. 385.

⁴ E. O. E. XIII. 495. Instructio decimatorum a. 1654. Simonius följegyzései.

dézmáláskor nyilvánást használtak. Amely dézsmás nem tartotta meg e szokást, tisztségét veszítette.

A dézsmásnak minden őszi, tavaszi terménynek kalongya számáról augusztus 10-én, a köből számról augusztus 31-én, a borról október 16-án kivonatot kellett küldenie; a kivonat mellé csatolta a bírák és papok hit alatt kelt bizonyáglevelét; mulasztás esetén 24 frt bírságot fizetett. A kivonat azért volt szükséges, hogy a fiskus praefectura elrendelhesse, hogy honnét hova szállítsák a dézsmát.

A fiskus gabonáját nem az utcán, hanem tiszta csűrben kellett elcsépelni; a fejedelem minden harmadik kalongya buzából egy kis köből szemet, a többi gabonából minden kalongyából egy köblöt kapott mutatóul. Ha a gabonának valami kára esett, erről a dézsmás bizonyáglevelet kért a bíraktól és papoktól. Midőn a dézsmás a gabonát a szérűn fölmérte, pecsétes vékát kellett használnia és nem volt szabad a vékát „lábrúgással tetézve“ tölteni, hanem „lecsapva“ kellett mérni.

A gabonatermés mennyiségéről a dézsmás bizonyáglevelet kért a papoktól és bíraktól. A bizonyáglevél hamis kiállítására esetén 200 frtot fizettek. Azon falvak, melyek más falu határán gazdálkodtak, kötelezve voltak dézsmafizetésre. Az egyház földjébe vetett gabonát nem dézsmálták meg, de a falu földjébe vetett gabonát, ha papi volt is, igen.

Az utasítás értelmében a dézsmás nem engedte meg, hogy a dézsmálatlan gabonából valamit haza vigyenek, kivéve, ha a fiskustól vagy a bérlőtől erre megbízatást kapott. Ha valamely szegény ember sükségtől kényszerítve kenyérnek valót akart haza vinni, szólt az esküdteknek és papoknak s ezek engedelmevel tíz kalongyánál kevesebbet haza vihetett, felvágván minden kalongyának helyét. Lencsét lenért vagy kenderért nem lehetett adni. A dézsmás a papok nélkül és a papok a dézsmás nélkül nem szedhetettek dézsmát, dézsmájuk elvesztésének terhe alatt.

A *folnagyok*, akik a dézsmások szolgálai, a fiskus számára nem fizettek dézsmát, de a papoknak igen.

A dézsmások *salariuma* 12 köből búza, ugyanannyi zab és 60 urna bor. Másodmagával együtt naponként 4 tál ételt,

négy ejtel bort, két ló számára elegendő szénát, két metr. abrakot kapott. A saját lován kellett járni, a jobbágyságét tilos volt használnia.

Ha a szegény ember marhája kárt tett a gabonában, annyi kévét vagy kalongyát kellett a szegény embernek megtéríteni, amennyiben a marha kárt okozott; a külföldi ember egy forint büntetést fizetett. Ha a marha nem tett kárt, akkor 2 dénárért adták ki ezen 1651-iki utasítás szerint. Ez előtt az volt a szokás, hogy akár volt kár, akár nem, a szegény ember egy forintot fizetett.

A dézsmásnak nem volt szabad a szalma helyett ennek árát kérni a jobbágyoktól, hanem a szalmát meg kellett tartani a fiskus marhája számára.

A dézsmásnak vigyáznia kellett, hogy a mustot csigerral ne elegyítsék, ó borral vagy vízzel föl ne töltsék. A bor dézsmálását akkor kellett végezni, midőn a mustját ki-kí hazavitte. Azok, kik meg nem dézsmált bort vásároltak össze, borukat és marhájukat veszítették el. A dézsmás a nőtelen legények és hajadon leányok szülőit is köteles volt megdezsmálni.

II. A fiskális birtokok.

Azon javakat, melyek jövedelmei a fejedelmi kincstárba folytak, törvényeink „fiscale bonum“-oknak nevezik.

Ámbár a fejedelmi jószágok elidegeníthetetlenek voltak, idővel mégis több jószágot eltulajdonítottak. Ezért szükségessé vált olyan intézkedés, mely a fejedelmi jószágok visszaszerzésére irányult.

Az 1631. VI. t.-cikk elrendelte, hogy azon fejedelmi jószágok, melyeket Bethlen Gábor egyeseknek végrendeletileg hagyott és amelyek valakit a vérségnél fogva megillettek, tulajdonosaiknál hagyandók. Minden más jószágot, melyet eladtak vagy Bethlen halála után Katalin kezében hagytak, vissza kell szerezni.¹

A visszaszerzés nem folyt le simán. Az 1643. XIII. t.-cikk megsürgeti a jószágok visszaszerzését és ennek

¹ E. O. E. IX. 265.

módozatát illetőleg meghagyja, hogy tartsák meg az 1615. IX. és 1622. III. t.-cikkeket.¹

Az 1615. IX. t.-cikk szerint mindazon fiskálítások, melyeket az 1588-iki medgyesi országgyűlés előtt idegenítették el, a tulajdonosoknál hagyandók. Akik 1588. év után szereztek fiskális jószágot, ha derék hazafiak, zálogban megtarthatják; ha nem érdemesek rá, visszaadni kötelesek. Az 1622. III. t.-cikk szerint pedig az 1588. év után elidegenített jószágokért ajánlja meg a fejedelem a kiváltási árt hites személyek által. Aki jogos tulajdonosnak tartván magát pénzt nem akar elfogadni, a fejedelem vagy a kormányzó és a fejedelmi tanács előtt köteles bebizonyítani birtokjogát. Ha a bizonyítás el nem fogadható, újra megajánlták neki a kiváltási árt, és ha most sem fogadta el, törvény útján vették vissza a birtokot. A szokásos 15 napos intést betartották.

Az 1649. VI. t.-cikk elrendelte, hogy a fiskális birtokokat a visszaszerzés után összeírván, az országgyűlés előtt minden vármegyébe küldjék el.² E jegyzéket az 1650-iki gyűlésen olvassák fel, és amely jószágokat ellenmondás nélkül ismernek el fiskálisoknak, a fejedelem újra írassa jegyzékbe és ezt küldje be a káptalanoknak megőrzés végett. A kétes birtokokról az országgyűlés határoz. A fiskális várakhoz való jószágokat a fejedelem elzálogosíthatja; azon jószágokat pedig, melyek magkihalás, jószágvesztés vagy egyezmény útján kerültek a fiskális várakhoz, a fejedelem el is adhatja örökre és el is zálogosíthatja.

Az 1650. XXXI. t.-cikk több pontban tárgyalja a fiskális jószágok összeírását, visszaszerzését és a kétes esetek elintézését.³

1. Amely jószágokat, várakat az 1650-iki gyűlésig ellenmondás nélkül fiskálisoknak írtak össze, azokat örökre fiskálisoknak is tartsák.

2. Az ellenmondásra talált fiskális jószágokra nézve tüzzenek ki határnapot, és ha a jószág már a fiskus birto-

¹ E. O. E. VII. 281. és VIII. 109. és X. 370.

² E. O. E. XI. 49.

³ E. O. E. XI. 80.

kában van, az ellenmondó fél bizonyítsa be a jószághoz való örökjogát. Ha a kétes jószág nincs a fiskus birtokában, de jogot tart reá, akkor a fiskus bizonyítsa be birtokjogát. Ez ellen pörújítással élhet a birtokban ülő fél.

3. A kétes jószágokat a döntő határnapig nem zálogosíthatja el a fejedelem. Törcsvarához tartozó falvakra vonatkozólag a brassóiak bizonyítsák be birtokjogukat; ha nem tudják bebizonyítani, akkor Törcsvára a fiskusé legyen, mert a törvény és az általános határozat a fiskális jószágok közé számítja Törcsvárát.

4. Azon jószágokat, melyekhez a fiskus 1650. után jut, eladhatja. A fiskushoz 1650. után került jószágok nem tartandók fiskális jószágoknak. (Ugyanis a fiskális jószág fogalmához tartozott az el nem adhatóság.)

5. Ha a fiskus 1650. után valamely jószágra jogot tart, keresse jogát azon úton, ahogy a nemesek szokták. Amely jószágokat a fiskus ilyen úton szerez, fiskálisaknak ne tartsa, hanem örökre eladhatja.

Lássuk, mik voltak tulajdonképen a fiskális jószágok?!

1650. november 24-én Medgyesen az ország hites bírának és a tábla hites ülnökeinek jelenlétében a következő jószágokat írták össze, mint fiskális jószágokat:

Fejérvárhoz tartozó fiskális jószág: 46 egész falu és 2 rész: Miháczfalva és Demeter-Pataka. Kővárhoz: 93 egész falu. Görgénhez: 22 egész falu. Gyaluhoz: 14 egész falu. Kolozsmonostorhoz: 5 egész falu, és egy rész: Makó. Verestoronyhoz egy rész: Korniczél. Huszt várához 13 egész falu; ezek közül Huszt és Visk a vámmal együtt. Szamosújvárhoz 60 egész falu, 4 rész: Hesdát, Sajgó, Alsó-Csobánka, Boncz-Nyíres. Fogarashoz 61 egész falu. Boros-Jenőhöz 46 egész falu, két rész: Sebtely, Pankota; 17 praesidium. Váradhoz: 160 egész falu; 4 rész: Pontosest, Széplak, Várad-ösi, Magyar-Remete. Zalatnához: 14 egész falu, 5 rész: Korolya, Alsó-Lapud, Felső-Lapud, Ohaba, Poen; egy praesidium: Fintóágh. Enyedhez: Enyed, Fel-Enyed, Miriszló, Makszina. Lugos és Karánsebeshez: 26 egész falu.

Szerződés és kinyilvánítás által örökösen a fiskusnak ítéltek a következő egész falvakat:

Péterlaka Tordában; Alsó-Idecz, Karaszó, Lókosháza, Gemes, Töttelek, Vaka, Bulczest, Uj-Bars, Groh, Dabrocz, Ribicsora, Nagy-Csálya, Kis-Csálya, Gabonár, Siri, Galsa, Kása, Aranyágh, Kalodva, Kasmer, Panad, Szent-Márton, Köszönd, Makszina, Csót.

Részek: Lugozi, Kápolnás-Kövesd, Felső-Árkos, Közép-Árkos, Téts, Csomótelke, Tipaly, Bosova, Hatincza, Felső-Mogyorostya, Sebes, Odvas, Boros-Megyer.

Ezek az 1650-iki összeírásban foglalt fiskális jószágok.¹

Töröcsvárat illetőleg külön intézkedés történt. A brassóiak nem akarták kezökből kiengedni, jóllehet az 1615-iki összeírás szerint Töröcsvára fiskális vár, sőt Bethlen Gábor idejében a fiskusnak ítelték a várat a hozzá tartozó jószágokkal együtt, melyek Bácsfalu, Türkös, Czernáthfalu, Hosszúfalu, Tatrang, Zayzon, Pulcherecz, Apácza, Krisbak. A brassóiak azonban az 1650. november 24-iki terminuson bemutatták Bethlen Gábornak a várra vonatkozó adománylevelét. Minthogy fiskális jószágot örök áron eladni nem lehet, igazságosnak látszott, hogy Töröcsvárat visszacsatolják a fiskushoz. A végeredmény mégis az lett, hogy a fejedelem bizonyos föltételek alatt a brassóiak birtokában hagyta a várat a november 24-iki határnapon. A föltételek közt előfordul, hogy a brassóiak a fejedelem tárházába 11,000 frtot szolgáltatnak; továbbá örökre a fiskusnak adják Szunyogh nevű falut, a Bethlen Gábor idejében adott Parho, Gríde, Persan, Holdacz és Sárkány nevű falukkal és hozzátartozókkal együtt. A várban magyar porkoláb legyen, kit a brassóiak neveznek ki a fejedelem beleegyezésével. A várba a szükséges őrséget mindenkor kötelesek befogadni és eltartani. Jelölül annak, hogy a fejedelem és az ország a várat jószántából hagyja kezükben, háborús időben kapuszám után való lovast tartoznak állítani a nemesség közé, de a töröcsvári jószágról az ország hadába vagy a vármegye zászlói alá gyalogot nem állítanak. A városba menőket kötelesek befogadni és sarczolás nélkül rendesen ellátni.²

¹ A falvak névszerint is föl vannak sorolva. E. O. E. XI. 105.

² E. O. E. XI. 113—116.

Ezen rendelkezést az 1651. VIII. t.-cikk megerősíti és Töröcsvára vonatkozó minden előbbi rendelkezést megsemmisítettnek nyilvánít. A törvénycikk kijelenti továbbá, hogy a töröcsvári jószágok, noha vármegyében vannak, mégis úgy a fiskális mint a vármegyére való kapuszám utáni minden adózástól és teherviseléstől mentesek. Főbenjáró bűnökben jogot ad a törvénycikk a brassói tiszteknek halálos ítéletet hozni a vármegyei tisztek hozzájárulása nélkül is.¹

A fiskálításokhoz tartoztak a dézsma-, harminczad-, só-, ércz- és kénesőbányákból befolyó jövedelmek is, amelyekről az „Adózás“-ról szóló fejezetben értekezem.

A fiskális jövedelmek a fejedelem tárházába folytak, az országból kivihetők nem voltak; a felügyelettel a főadószedő és a kincstárnok, továbbá igaz hazafiakból álló zálogos és hites személyek voltak megbízva.²

A fiskális jószágoktól meg kell különböztetnünk a fejedelem *magán birtokait*, melyek Erdélyben és Magyarországon voltak. Midőn a fejedelem Magyarországon akart birtokot szerezni, a felség donatiójára volt szükség.³ A fejedelem magyarországi birtokairól a felség annyiban gondoskodott, amennyiben szigorúan eltiltotta azok háborgatását.⁴

Erdélyben levő fejedelmi jószágok 1657-ben: Balázsfalva, Rodnote, Székelyhíd, Solyomkö, Tasnád, Bábolna, Kotor, Vingartó és Örményesi a hozzájuk tartozó birtokokkal együtt. Vannak fiskális birtokok is köztük: Gyalu, Görgény, Fogaras, Csanád, Sorostély, Monora, Holdvilág, Csörged. Ezek sem II. Rákóczi Györgytől, sem feleségétől, sem Ferencz fiuktól az ország ígérete szerint ki nem váltatnak.⁵ Ezen fiskális jószágok közül Gyalu a hozzátartozó jószágokkal 40,000 tallérért, Görgény 22,000 tallérért, Csanád 8000, a többi együttevve 16000 tallérért volt a fejedelemnek elzálogosítva. Ezen fiskális jószágok a fejedelemnek, feleségének, Báthory Zsófiának és Ferencz fiának vissza-

¹ E. O. E. XI. 123.

² E. O. E. XI. 143.

³ E. O. E. X. 514. 23. és IX. 393.

⁴ E. O. E. IX. 258. 16.

⁵ E. O. E. XI. 311.

válthatatlanul, utódainak pedig visszaválthatóan voltak elzálogosítva.¹

Magyarországon sok szép java volt a fejedelemnek — írja Eszterházy — Sajó-Keresztúr, Besenyő, Munkács, Mád.²

A fejedelmi birtokok a többi nemesi birtokokkal egyenlő teherviselésre voltak kötelezve.³

A fejedelemnek magyarországi birtokain a szükséges tisztviselőkön kívül bérelt szolgákat nem volt szabad tartania.⁴

III. Határrendezés.

Kétes esetekben a határ megállapítására az országgyűlés biztosokat küldött ki.

Az 1650. XXX. t.-cikk Maros és Udvarhelyszék peres határainak eligazítására, az 1651. XXII. t.-cikk a szászsombori és jánosfalvi határ rendezésére küldött ki biztosokat.⁵

Fejérmegyében Oláh-Lapád község lakosainak jószágait Oláh-Rákos erdejében a hidasiak háborgatták, mivel a két község határa nem volt tisztázva. Ezért az 1653. I. t.-cikk elrendelte, hogy Huszár Péter, Bethlen János, Lázár György, Thorma Péter, továbbá Bárdi István a fejérvári káptalan, és Pálffy István a kolosmonostori konvent képviselőit a peres hely színére menjenek, és mind a két félt meghallgatván úgy intézzék el az ügyet, hogy az egyenetlenség a két község közt megszűnjék.⁶

Parajd és Sófalva közti határ rendezésére az 1653. VIII. t.-cikk kiküldi Lázár György ítélőmestert és az udvarhelyszéki tiszteket.⁷

¹ E. O. E. XI. 375.

² E. O. E. IX. 393. X. 257. 297. 514. XI. 438.

³ E. O. E. XI. 312.

⁴ E. O. E. X. 378. Secundo.

⁵ E. O. E. XI. 80. és XI. 130.

⁶ E. O. E. XI. 163.

⁷ E. O. E. XI. 185.

A marosszéki havasokon a marosszéki és parajdi lakosok közt a határ miatti egyenetlenség elintézésére három biztost küld az 1655. XXV. t.-czikk.¹

Udvarhelyszéken a következő három falu: Fenyed, Zetelaka és Kikellő-Keményfalva együttesen bírták Egetvesz, Derság, Szegeleti, Kőristető, Telekságbüki, Heveder, Düki, Keteháza, Sárosfenyő, Barabás útja, Fenyeddormája és Nagyszégelet nevű helyeket. Keményfalva és Zetelaka azonban, jóllehet hasított határuk nem volt, az említett helyek bírásából a fenyedieket kizárták. Ezért az 1655. XXXIII. t.-czikk Lázár György ítélőmestert, Bethlen Jánost és Dániel Ferenczet küldte ki az ügy elintézésére. Utasításul adta a gyűlés: ha régtől fogva együtt bírták e falvak az említett helyeket és hasított határuk nincs, akkor ezután is együtt bírják; de ha osztva volt határuk és erről a zetelakiak és keményfalviak bizonyítékot tudnak felmutatni, úgy legyen ezután is osztva és elkülönítve.²

A szatmármegyeiek a határhalmokat elhagyták és újakat emeltek, ami a szomszédságnak kárára volt. Erre vonatkozólag az 1656. XV. t.-czikk úgy intézkedik, hogy az új határhalmokat ne engedjék meg a vármegyék és ezek tisztjei. A régieket ne háborgassák mindaddig, míg az országgyűlés biztosokat nem küld ki.³

A thorockó-szentgyörgyi birtokosok az aranyosszékiekkel egy Várhely nevű határ miatt egyenetlenkedtek. Ennek elintézésére Lázár György ítélőmestert, Huszár Pétert, Ébeni Istvánt és Mikes Mihályt küldte ki biztosokul az 1656. XIX. t.-czikk.⁴

A határ rendezése nagyon fontos feladat volt az országgyűlésre nézve, amennyiben a határ miatti egyenetlenségek a község közgazdasági életének folyását nagyban akadályozták.

¹ E. O. E. XI. 200.

² E. O. E. XI. 202.

³ E. O. E. XI. 235.

⁴ E. O. E. XI. 237.

IV. Ipar.

Az ipar terén a czéhrendszer uralkodott.

A Jenőben fennállott *czéheket* az ötvös és borbély czéheken kívül az 1655. X. t.-cikk eltörölte.¹ Ugyanis ha jövevény legények a haza szolgálatára vagy a fizetett nép közé vagy a nemesség közé le akartak telepedni, a czéhek nagy sarczoltatása miatt nem tehették. A csikszeredai csizmadia-czéhet az 1655. XXVI. t.-cikk szüntette meg, mivel nem tudtak elegendő csizmát készíteni; meg kellett tehát engedni, hogy más csizmadiák is letelepedhessenek.²

A czéhek tagjai ipari termékeiket azon szabott árban adhatták csak el, mely árat az országgyűléstől kiküldött bizottság meghatározott: azaz a „limitáczióális“ árban.

Az 1642. október 24-iki szász limitáció érdekes képet nyújt úgy a fennálló czéhekről, mint az árúczikkek eladási áraitól.³ A következő iparágak fordulnak elő ezen *árbecslésben*: mészáros, timár, varga, szücs, szijgyártó, szappanfőző, nyerges, nemez-csináló, lakatos, kovács, kerékgyártó, kádár, kötélverő, szűrscapó, fazekas.

A bizottság árbecslése szerint a mészáros egy gyártatlan öreg ökörbőrt 2 frt 50 dénárért adhatott el. A timár egy kikészített ökörbőrt 3 frt 25 dénárért; a varga egy öreg czombig érő, kocsisnak való „szekernyét“ (csizma) 1 frt 25 dénárért; egy tíz esztendőes gyermeknek való csizmát 35 dénárért adhatott el. A szücs egy fő nyestbőrt a vadásztól 2 frtéért, egy erdélyi hiúzt 8 frtéért vett. Egy kikészített nyestbőrt a szücs 2 frt 50 dénárért, egy rókabőrt 1 frt 65 dénárért, egy vadmacska bőrt 16 frtéért, egy pár farkaskezyűt 80 dénárért adott el.

A szijgyártó hat lóra való fehér hámot teljes felszereléssel 20 frtéért; hat lóra való hámot „minden szerszámával, fékével együtt, szironyost, cserest és török czérnával szépen

¹ E. O. E. XI. 195.

² E. O. E. XI. 200.

³ E. O. E. X. 341.

varrottat és jól kikészítettet“ 28 frtért; egy parasztkocsihoz való féket 15 dénárért; egy veres kantárt zabolával 28 dénárért adott el.

A szappanfőző egy mázsa olvasztott faggyút 10 frtért, olvasztatlant 7 frtért, egy font szappant 7 dénárért adott.

A nyerges egy háts lóra való nyerget, mely cseres, veres vagy fehér bőrből van csinálva, 2 frtért; vásári bőrből csinált nyerget 80 dénárért, kocsis nyerget 14 dénárért adott. A nemezcsináló egy háts lóra való, öreg lónemezt 18 dénárért; a lakatos egy szép ón kengyelvasat 1 frt 25 dénárért, egy jó ajtózárt 1 frtért adott. A kovács egy új kocsit 5 frtért vasazott meg; egy patkót 9 dénárért ütött fel. A kerékgyártó egy hat lóhoz való kocsit 6 frtért, két lóhoz valót 4 frtért, egy kocsikereket 60 dénárért adott. A kádár egy egész hordót (vagyis 80 vedreset) 1 frt 80 dénárért; egy negyven vedres (vagyis fél) hordót 1 frtért adott el.

A kötélverő a kendernek mázsáját 4 frtért vette. A szűrcsapó egy vég fehér szűrt 7 frtért, egy vég fekete szűrt 6 frtért adott el. A fazekas egy zöld mázas kályhát 6 dénárért, egy czifra mázasat 9 dénárért, egy mázas ejteles fazekat 2 dénárért adott. A szűrcsináló mesterek a gyapjú mázsáját 8 frtért vették; egy vég fehér szűrt 5 frtért, feketét 4 frtért, szürkét 3 frtért adtak. A fehér szűr singét 13 dénár, a feketéét 12, a szürkéét 11 dénárért adták. Megjegyzendő, hogy a kolozsvári sing volt a mértékadó.¹

Aki olyan művet akart csináltatni, melynek árát a bizottság nem határozta meg, az megalkudott a mesteremberrel.²

Minthogy a mesteremberek az árbecslés szerint adták el ipartermékeiket, azért méltányos volt, hogy a nyers anyagot ők is az árbecslés szerint vegyék a fiskustól. Ilyen értelemben nyilatkozik az 1649. XI. t.-cikk.³

Brassó és Szeben híres volt *posztóiparáról*. Midőn a brassói posztócsinálók a közönséges posztót dupla posztó

¹ L. részletesen E. O. E. X. 341.

² E. O. E. X. 345. 346.

³ E. O. E. XI. 59.

gyanánt adták el, és dupla posztót nem akartak csinálni, megindították ellenük a törvényes eljárást a privilegiummal való ilyenén visszaélés miatt — az 1649. XXXIX. t.-cikk rendeletére.¹

A szászok 1650-iki országgyűlési beadványukban panaszkodtak, hogy a szebeni posztócsinálók tönkrejutnak a gyapjú drágasága miatt, mikor ők egy vég posztót az árbecslés szerint csak 16 frtért adhatnak. Kérik a gyűlést, hogy engedje meg legalább 18 frtért adni.² A gyűlés azonban nem intézkedett e tekintetben.

Malmok meglehetősen számban voltak a Maros, Szamos, Olt és Küküllő vizeken.³ A malmok építését megtiltotta az 1649. XVIII. t.-cikk oly helyeken, hol a malom másoknak kárt okoz. Ennek megállapítására a gyűlés felügyelőket rendelt ki.⁴

A *szűrőművesek* Debreczen, Várad és Borosjenőn voltak nagyobb számban. A debreczeni és váradi szűcsök 1632-ben, a borosjenőiek 1656-ban kaptak engedélyt a szűrőkkel való szabad kereskedelemre.⁵

Az *ácsok* és *kőművesek* mindenütt azon kiváltsággal bírtak, hogy az építkezési munkálatoknál csakis a helybeli ácsokat és kőműveseket volt szabad alkalmazni. Ha a községbeliek nem voltak elegendők az építkezésnél, akkor országgyűlési törvény erejénél fogva lehetett csak más mestereket alkalmazni. Az 1639. XIX. t.-cikk megengedte idegen mesteremberek alkalmazását mindazon helyeken, hol a helybeliek kevesen voltak, vagy elfoglaltságuk miatt nem lehetett őket újabb munkálatra használni.⁶

A hazai kőművesek kevesen voltak és szakmájukban nem eléggé képzetek. I. Rákóczy Danzigból hozatott 1640-ben olyan kőművest, ki a boltívet „11 ölnyi szélességre is mesterségesen és állandóan meg tudja csinálni.”⁷ Midőn

¹ E. O. E. XI. 59.

² E. O. E. XIII. 388. a)

³ E. O. E. XIII. 527.

⁴ E. O. E. XI. 53.

⁵ E. O. E. IX. 286. 1632. XXIV. t.-cz. és XI. 237. 1656. XX. t.-cz.

⁶ E. O. E. X. 224.

⁷ E. O. E. X. 264. Követi utasítás.

1640-ben Kolozsvárott egy elpusztult jezsuita templom helyébe Rákóczy egy kollégiumot építtetett, két év alatt annyira elkészült, hogy csak boltozni kellett. A boltépítéshez értő kőművesért azonban már Lengyelországba kellett küldeni.¹

1645-ben panaszkodnak a szászok, hogy a fejedelem a maga építkezéseire sok mesterembert rendel, úgy, hogy a községekben nem is marad mesterember; azonkívül rosszul is fizeti őket, valósággal nyomorognak.² 1651-ben ismét fölhangzik a panasz. A fejedelem minden kőművest és ácsot fölhasznál és így a községek nemcsak a közérdekű épületeket nem tudják az úgy is kevés számú kőművessel felépíttetni, hanem még a régebben megkezdett épületeket sem tudják tető alá hozni.³

Ötvösökkel Kolozsvárott és Jenőn találkozunk. Midőn az 1655. X. t.-cikk a jenei czéheket megszüntette, az ötvösök czéhjét nem oszlatta föl.⁴

A brassói és szász *vargák* készítményeik eladása tekintetében 1570-ben szerződést kötöttek, melyet a szász nemzeti egyetem megerősített. Ezen szerződést azonban csak 1650-ig tartották meg a brassói vargák.⁵

Miként a kőművesek kiváltsága is csak addig volt érvényes, míg a községbeli munkák elvégzésére képesek voltak, úgy az 1640. XVI. t.-cikk a kovácsokra is kimondja, hogy ha kevés számuk miatt nem tudnak eleget tenni a közszükségletnek, úgy abbeli kiváltságuk, hogy idegen kovácsot behívni tilos, érvényét veszti.⁶

Fölemlíthetjük az iparosok közt a kaskötőket is.⁷

Görgényben voltak a fejedelemnek gyárai.⁸

Külföldről hozatott a fejedelem ágyúöntőket, golyócsinálókat. „Hozzanak olyan mestert, ki olyan eszközt tud csinálni, kivel a sárt a víz fenekéről fel tudja szedni és hajóba hánni“ — mondja a fejedelmi utasítás.⁹ Mindezen

¹ E. O. E. X. 296.

² E. O. E. XIII. 383. 5. p.

³ E. O. E. XIII. 409. v) Postulatum II.

⁴ E. O. E. XI. 195.

⁵ E. O. E. XIII. 388. b) L. bővebben a „Kereskedelem“ cz. fej.

⁶ E. O. E. X. 283.

⁷ E. O. E. XIII. 528.

⁸ E. O. E. X. 252.

⁹ E. O. E. X. 264. 296. 427. 513.

iparosokat Lengyelországból hozatták. Midőn 1645-ben Lengyelországba küldött a fejedelem ágyúöntőért, Varsóban csak egyet talált a megbízott, aki, nem lévén megbízható legénye, nem jöhetett el. Azért máshova ment egyet keresni a kiküldött.¹

A hazai *mesterembereket* gyakran *küldték külföldre*, ahol nem jó helyzetben voltak. A szász nemzet 1649-iki országgyűlési beadványában panaszkodik, hogy kőműves, kőfaragó, ács és egyéb mesteremberek a külföldön egész nyáron át szűk fizetéssel dolgoznak és családjaik itthon nyomorognak. Kéri a szászok, hogy ne küldjék ki a mesterembereket, itthon pedig jobb fizetést kapjanak. A mesteremberek nem szereztek annyi sem, amennyi családjuk fönntartására elég lett volna.²

A szegény mesteremberek az árbecslés szerint adták el készítményeiket a fejedelemnek. A pénzt azonban csak hosszú utánjárásra tudták megkapni munkáikért. A fejedelem ugyanis nem komornyikjaira, vagy az adóbeszolgáltatókra bízta a kifizetést, hanem udvarbírájára, kamaraispánjára vagy olyanokra, kik messze laktak. Ha a mesteremberek szekéren mentek pénzükért, ez az ő költségük volt. Igen sokan a mesterek közül fölhagytak az iparral, midőn látták, hogy munkájukra csaknem nekik kell ráfizetniök. Szomorú rajza ez a mesteremberek állapotának.³

V. Kereskedelem.

A fiskus nagy mértékben gyakorolta a kereskedelmi monopoliumot. A természetményeket a fiskus vette meg és adta el. A termelő a fiskus elkerülésével csak az országgyűlés által meghatározott esetekben adhatta el árúit. A szabad kereskedelem nagyon szűkkörű és korlátozott volt.

Az országgyűlés bizottságot, inspektorokat küldött a természetmények árának részletes meghatározására; ez az

¹ E. O. E. X. 427.

² E. O. E. XIII. 384. 1. pont és 386. 6. pont.

³ E. O. E. XIII. 409. v)

árúczikkek értékének meghatározása, a „*limitáció*.” A fiskus a bizottságtól meghatározott árakon vette a természetnyeket: ez a „*limitáczió*” ár.

Az 1631. III. t.-cikk megtiltja a méz-, viasz-, szőr- és ökrökkel való szabad kereskedést. Egyszersmind utasítja a fiskust, hogy az árúk vételekor a szabott árt mindenkinek adja meg. Ha a jobbágyság valamely természetnyet a saját szükségletére akart megtartani, a fiskus az ár megadása mellett sem vehette el tőle.¹ A pénz nagy hiánya miatt az 1634. II. t.-cikk megengedte a „berbécs”-ekkel, juhokkal, meddő tehenekkel és lovakkal való szabad kereskedést úgy Erdélyben, mint a külföldön. A szászok engedélyt kaptak a *szőrökkel* való szabad kereskedésre is.² Az 1635. LI. t.-cikk megengedi a külföldieknek, hogy májustól szeptemberig az *ökrökkel* szabadon kereskedhetnek megadván a szokásos harminczadot.³ A kereskedők rendes körülmények között csak a fejedelem „*salvus conductus*”-ával járhattak.⁴ Az 1649. II. t.-cikk szerint a hazafiak Erdélyben és a Részekben *salvus conductus* nélkül kereskedhettek. Kivétel volt a viasszal és mézzel való kereskedés. Ugyanezen t.-cikk megtiltotta a lókitvitelt, mivel a lovak annyira megfogytak, hogy kétszeres árért sem voltak kaphatók. A méz és viasz behozatalát külföldről megengedte a gyűlés.⁵ Az 1650. IX. t.-cikk a lókereskedést szabaddá teszi a hazafiakra nézve; az idegenek csak a fejedelem külön beleegyező levele alapján kereskedhettek.⁶ Az 1650-iki őszi gyűlés VI. t.-cikke az idegeneket teljesen megfosztja a szabad kereskedés jogától.⁷

Az 1650-iki gyűlésre benyújtott szász nemzeti beadványban elmondják a szászok, hogy 1570-ben Erdélyben a szász és brassói *vargák* szövetkeztek az árúk eladását illetőleg olyképen, hogy a „szegődött” művet szabad volt kivinniök Erdélyből, a „szegődetlen” művet azonban az Olt vizén innen nem szabad; Brassóban és a Bárczaságon ismét szabadon árulhattak. Ezen egyezményt a szász nemzeti egyetem

¹ E. O. E. IX. 264.

² E. O. E. IX. 432.

³ E. O. E. XI. 47.

⁴ E. O. E. XI. 123.

⁵ E. O. E. IX. 399.

⁶ E. O. E. IX. 315.

⁷ E. O. E. XI. 73.

(universitas) megerősítette. A brassói vargák az egyezményt nem tartották meg. E miatt kérik a szászok a fejedelmet, hogy a vargák egyezményét tegye kötelezővé. A fejedelem válaszában kijelenti, hogy a szász nemzeti egyetem kivált-ságot nem adhat és a szabad kereskedést nem tilthatja meg; ezért a vargák egyezményét a fejedelem nem erősíti meg.¹

A marhákkal való szabad kereskedéssel visszaélések történtek. Az 1651. XXVIII. t.-cikk marhája elvesztésére, illetve árának megfizetésére ítéli azon hazafit, aki más ember pénzén idegen ember számára vesz marhát.² A vásárok előtt három nappal az idegen kereskedő görögök a marhákat szabadon árulhatták; a görög kereskedők ezen szabadalmát a hazafiakra is kiterjeszti az 1655. IX. t.-cikk.³

A kereskedők harminczaddal tartoztak a fiskusnak.⁴

Az 1631. VIII. t.-cikk rendeli, hogy az úri és nemes rendű inspektorok visszaélései miatt a város bírái legyenek *inspektorok* és állapítsák meg „Isten és igazság szerint“ a marhák árát. Aki a megállapított ártól eltérőleg adta árúit, azt a város bírái törvényszék elé idézték és 500 frttal büntették.⁵ Az 1649. XXVIII. t.-cikk szerint mindazon műveket, melyek anyaga Erdélyből való, a szabott ár szerint kell adni büntetés terhe alatt. A vadbőröket is a szabott áron kellett adni a hazafiaknak; idegeneknek pedig egyáltalában tiltva volt adni.⁶ Minthogy a szászságon levő művesek a limitáció szerint adták el készítményeiket, ezek anyagát a fiskustól ők is az árbecslés szerint vehették az 1649. XI. t.-cikk értelmében.⁷

Gyakran fordult elő, hogy a limitáczió árát nem tartották meg eladás alkalmával. Az 1635. XI. t.-cikk az ilyen kereskedőket 200 frttal bünteti. Ezen összeg behajtása a város bírának volt kötelessége; ezen kötelesség elmulasztása esetén az országgyűlés vagy a tábla elé idézték őket

¹ E. O. E. XIII. 388.

² E. O. E. XI. 151.

³ E. O. E. XI. 195.

⁴ L. „A harminczad“ cz. fejezetet.

⁵ E. O. E. IX. 266.

⁶ E. O. E. XI. 56.

⁷ E. O. E. XI. 59.

és 500 frttal büntették. A Részekben a viceispánok és a direktor ügyeltek a limitáció megtartására.¹

A *külföldi kereskedelem* különösen Bécs és Lengyelország felé gravitált. Bécsben kereskedelmi ügyvivő is volt. Az 1650. július 28-iki követi utasításban olvassuk: „Szerезzen nekünk Bécsben egy faktort, oly hiteles embert, kivel ne csak kereskedelmi üzletekben, hanem más dolgokban és titkokban levelezhessünk.”²

A kereskedelem főbb közegei a hazafiakon kívül a görögök, zsidók, oláhok, új-keresztények voltak, kik a kereskedelem élénkítése érdekében többféle kiváltságot kaptak.

A Vinczen lakó új-keresztények Bethlen Gábertól kaptak többféle kiváltságot, melyet az 1631. XXIX. t.-cikk I. Rákóczy György idejében ismét megerősít. A szász városok vásáraiban árúikkal nem volt szabad megjelenniük.³ Az 1632. VIII. t.-cikk a görög kereskedőkre nézve megerősíti azon régibb kiváltságukat, hogy az országba a szokott utakon bejöhetnek és az országos vásárokon marháikkal mindenütt kereskedhetnek.⁴ Ismétli ugyanazt az 1633. II. t.-cikk.⁵

A görögök kereskedésére és az országba bejövetelére vonatkozólag az 1633. IV. t.-cikk úgy intézkedik, hogy a fejedelem jelölje ki azt a módot, mely a szegény hazának és a fiskusnak hasznára legjobb.⁶ Ilyképen szól az 1635. XLIII. és 1638. VI. t.-cikk.⁷

A zsidó és görög kereskedők gyakori visszaéléseket követtek el. Az országban levő marhákat összevásárolták, a helyett, hogy a külföldről hozták volna, és azután jó haszonnal eladták. Ezért az 1654. III. t.-cikk 200 frt büntetést szab azon zsidó és egyéb idegen kereskedőkre, kik efféle visszaélést követnek el.⁸ Ugyanis — mondja az említett t.-cikk — a zsidóknak és egyéb idegen kereskedőknek azért van megengedve a kereskedelem, hogy „az országot

¹ E. O. E. IX. 418.

³ E. O. E. IX. 271.

⁵ E. O. E. IX. 313.

⁷ E. O. E. IX. 430. X. 139.

⁸ E. O. E. XI. 177.

² E. O. E. XI. 94.

⁴ E. O. E. IX. 283.

⁶ E. O. E. IX. 314.

bővítsék, ne pedig szűkítsék,” és a hazai kereskedőknek kárt okozzanak.

A kereskedelmi üzletek élénkítésére *vásárokat* tartottak. Különösen élénkek voltak a havasokon tartott marhavásárok.¹ A szász városok vásáraiban új-keresztények nem vehettek részt az 1631. XXIX. t.-cikk szerint.²

Nagyon elterjedt volt a *marhakereskedés*. Amely úri, fő és nemes rendű ember saját majorságából küldött ki marhákat az országból, nem fizetett harminczadot;³ úgyszintén nem fizetett azon jobbágy sem, aki a saját udvarán felnőtt marháját vitte ki eladásra.⁴ A csalás elkerülése végett az eladandó marhák számáról és milyenségéről bizonyságlevelet kellett kiállítani. A csaló elvesztette minden marháját és a fiskális direktor hitszegés miatt megbüntette. Ha valaki az országban adta el marháját, de a vevőnek megengedte, hogy az eladó neve alatt hajthatja ki, azt szintén az említett büntetéssel sújtották.⁵ A sok visszaélést legjobban tanúsítják a gyakori fenyegető törvények, melyek a visszaélést általában a marha elvesztésével büntették.⁶ Ha a nemes az eladó marhákra vonatkozó bizonyságlevelében csalást követett el, akkor az 1647. IX. t.-cikk szerint a harminczados a harminczadászoló alatt a vármegye nemés embereivel és hites tisztviselőivel mondott törvényt fölötte és a marhák elvesztésére és azonkívül az illeték (homagium) lefizetésére ítélte. Ha a csalás a marhák eladása után tudódott ki, akkor a harminczados a nemest a vármegye széke elé idéztette; ha a nemes valamely városban volt, akkor 15 napon belül illetékes hatósága elé. Bebizonyulván a csalás, a nemest az elhajtott marhák háromszoros árának lefizetésére ítélték,

¹ E. O. E. X. 142. 1638. XIV. t.-cikk.

² E. O. E. IX. 271.

³ E. O. E. IX. 287. 1632. XXX. t.-cikk.

⁴ E. O. E. IX. 430. 1635. XII. t.-cikk és IX. 402. 1634. XIV. t.-cikk és X. 331. 1642. XIV. t.-cikk.

⁵ E. O. E. IX. 287. 319. 1633. XXIII. t.-cikk és X. 458. 1647. IX. t.-cikk.

⁶ E. O. E. IX. 419. 1635. XII. t.-cikk; IX. 596. 1637. XXII. t.-cz X. 142. 1638. XIV. t.-cikk; X. 458. 1647. VIII. és IX. t.-cikk.

mely összeget a helybeli tisztek 15 napon belül hajtottak be rajta. Az összegből 12 frt a tisztek jutalma volt.¹

Ha valamely hazafi más ember pénzén idegen ember számára vett marhát és az elhajtásig megtudták, elveszítette marháját. Ha utóbb tudódott ki, megfizette a marha árát az 1641. III., 1647. IX. és 1651. XXVIII. t.-cikk szerint.²

A szabad *lókereskedést* a hazafiaknak az 1650. IX. t.-cz. engedte meg. Idegenek csak a fejedelem beleegyező levele alapján kereskedhettek, megadván a szokásos harminczadot. Csalás esetén nem a harminczad háromszorosát, hanem az elsőketett marha háromszoros árát fizették büntetésül.³ Az 1650. őszi gyűlés VI. t.-cikke az idegeneknek teljesen megtiltja az országban való lókereskedést.⁴ Erdélyben a császári katonaság számára történt lóvásárlásról is van tudomásunk.⁵

Nagy méretű volt a *borkereskedés*.

Az Udvarhelyszékiek a bort, sört Udvarhely városán hordóstul vihették át az 1640. XXIV. t.-cikk szerint.⁶ Az 1649. XXXVI. t.-cikk utasítja a fiskust, hogy a szászságon eszközölt borvásárlásnál készpénzzel fizessen.⁷ A szász nemzet ugyanis országgyűlési beadványban panaszkodott, hogy a fiskus számára a prefektus több ezer veder bort vásárolt, de az árát csak hosszú idő után adta meg és azonkívül a szállítás terhét is a szászságnak kellett viselnie.⁸

A borvásárlásnál elkövetett csalások büntetéséről több törvény gondoskodik. Így az 1634. XXVI. t.-cikk elrendeli, hogy ha a borvásárló kisebbnek találja a hordót, mint az eladó mondta, kérje a kár megtérítését. Ha az eladó erre nem hajlandó, a helybeli tisztek 12 frtot hajtottak be rajta. Ezen összeg $\frac{2}{13}$ -a a károsulté, $\frac{1}{13}$ -a pedig a tisztviselőé. A káros ember ezenkívül egy bizonyáglevelet kért a vármegyei tisztektől és a helybeli folnagytól.⁹ Az 1651. XVII. t.-cikk ismét panaszkodik a szász borkereskedők csalása miatt, akik negyven vedres hordó gyanánt sokkal kisebbet

¹ E. O. E. X. 458.

² E. O. E. X. 312. 458. XI. 131.

³ E. O. E. XI. 73.

⁴ E. O. E. XI. 123.

⁵ E. O. E. X. 235. Bercsényi jelentése.

⁶ E. O. E. X. 285.

⁷ E. O. E. XI. 58.

⁸ E. O. E. XIII. 385. 3. p.

⁹ E. O. E. IX. 406.

adtak.¹ A t.-czikk elrendelte, hogy ily esetben a vevő annyit kapjon a pénzből vissza, amennyi a hiányzó bornak megfelel.² Megjegyzendő, hogy a hordókat az 1624. X. t.-czikk értelmében mindenütt egyformán csinálták. Egy egész hordó alatt 80 vedrest, egy fél hordó alatt 40 vedrest értettek.³

Midőn a nagybányaiak a közējők futott jobbágyokat nem akarták kiadni, az 1637. VIII. t.-czikk megtiltotta a búza-, sajt-, vaj-, méz-, szalonna-, kötél- és mindenféle marhának Erdélyből és a Részekből Nagybányára vitelét, fönntartván a „megszűnven az ok, megszűnik az okozat“ elvét.⁴

Az 1632. XXIV. t.-czikk megengedte a váradi és debreczeni szűrmíveseknek, hogy a fiskustól bevén a *szűrt* az országból kivihessék.⁵ Az 1656. XX. t.-czikk megengedte a borosjenői szűcsöknek, hogy műveiket a váradi, debreczeni és másutt tartandó vásárokra eladás végett elvihessék.⁶ Erdélyben nagyon kelendő volt a nándorfejérvári posztó, mert többször olvasunk eme posztó behozataláról és jószágáról.⁷ A karánsebesiek különösen tehén- és ökörbőrrel kereskedtek.⁸

A fiskus *ékszervásárlásait* Bécsben eszközölte; gyémánt-ékszert, ezüst tálat, ezüst tintatartót Bécsben rendelt.⁹ Lengyelországban is nagyobb bevásárlások történtek, különösen *hadifelszerelésekből*.¹⁰ Danzigban a fejedelem követi 3000 muskatér puskát, darabját 6 frt 76 dénárért; 600 golyóálló magyar fegyverdereket magyar sisakkal együtt, darabját 16 forintért; 359 egész vasöltözetet, darabját 32 forintért vásároltak.

Viszont a fejedelem adott 100 mázsa kénest 4000 tallérért, 2000 ökörbőrt 4000 tallérért. Ez kitett 14400 magyar

¹ E. O. E. XI. 128.

² Így intézkedett az 1623. VIII. és 1624. X. t.-czikk is: E. O. E. VIII. 128. és 238.

³ E. O. E. VIII. 238.

⁴ E. O. E. IX. 592.

⁵ E. O. E. IX. 286.

⁶ E. O. E. XI. 237.

⁷ E. O. E. X. 111. 5. p.

⁸ E. O. E. X. 440. 1646. IX. t.-czikk.

⁹ E. O. E. X. 110. és 514. 26. p.

¹⁰ E. O. E. X. 263. Követi utasítás.

forintot; a hátramaradt 7896 frt fejében adott 54 mázsa kénest Zborón és 100 ökörbőrt.

A vízikereskedelem lebonyolítására a Szamoson és Maroson hajók közlekedtek. Minthogy a Szamoson a galgói, fodorházi és borszói határookban emelt gátak a sóhordó hajók menetelét akadályozták, azért az 1638-iki országgyűlés a vármegyei tiszteket bízta meg ezen gátak megvizsgálásával és esetleges eltávolításával.¹ Az 1640-iki gyűlés nemcsak a Szamoson, de a Maroson emelt illyei és solymosi gátakat is lerontatta és elrendelte, hogy a fiskusnak a gátak miatt szenvedett kárát megtérítsék.²

A kereskedőket, kik Háromszékből Oláhországba mentek, gyakran bántalmazták, sőt a határokon levő halászó vizeken némelyeket majdnem agyonvertek. Emiatt az 1646. XI. t.-cikk erélyesen elrendelte az oláh vajda kérdőre vonását és meghagyta a háromszékieknek, hogy a határok állapotára gondot viseljenek.³

A piaci *vámot* rendesen fizették a kereskedők. A rezidenciás nemes ember, ha majorságából küldött valamit a piacra, nem fizetett vámot. Midőn Fejérvár város bírása a nemeseiktől ép úgy szedte a vámot mint a vidékbeliektől, a nemesek panaszkodtak az 1649-iki országgyűlésen és követelik által kérelmezték ezen igazságtalanság megszüntetését.⁴

A mondottakból látható, hogy a szabad kereskedelem szűk határok közt mozgott, mert a fiskus erősen gyakorolta a monopolium jogát.

VI. Közlekedésügy.

A közlekedés könnyítése végett gondoskodott az állam az utak jó karba helyezéséről és fönntartásáról. Az utak országutak és vidéki utak voltak.

¹ E. O. E. X. 143. XVI. t.-cikk.

² E. O. E. X. 283. XIV. t.-cikk.

³ E. O. E. X. 441.

⁴ E. O. E. XI. 471.

Az *országutak* jó karban tartására a faluk és városok voltak kötelezve. Mulasztás esetén a faluk 12 frtot, a városok 200 frtot fizettek büntetésül.¹ A faluk és városok költségeihez az állam is hozzájárult. Az idegen országokba vezető szabad utakon csak azok járhattak, kiknek menedéklevelük (*salvus conductus*) volt.² Menedéklevel nélkül csak a határszálen lakók járhattak és a kolozsváriak, kik a tanács útlevelével is utazhattak.³ Az ország határaiban árutakat nyitni a hazafiaknak 500 frt büntetés terhe alatt, az idegeknek pedig várfogság terhe alatt volt tilos.

A havasok alatt levő falukból Oláh- és Moldvaországba vezető utakat az 1619. V. t.-cikk betiltotta, mivel ezen utak Erdélyt megnyitották a külellenség számára.⁴ Ezen utaknak használata fej- és jószágvesztés terhe alatt volt tilos. Ugyanígy intézkedett az 1635. VII. t.-cikk is.⁵ Oláh- és Moldvaországba csak a következő utak használata volt megengedve: a silyi, verestoronyi, királykövi, töröcsvári és ojtózi utak.⁶

Vidéki utak azok voltak, melyek a helységeket egymással és határaikkal kötötték össze. Minthogy ezen utak hasznát főképp az illető helységek lakói veszik, azért a helységek közkölttségén és erején készítették és tartották fenn.⁷

Midőn a vidéki utakon járó-kelőket egyesek megtámadták, szükségessé vált az 1654. V. t.-cikk, mely a támadókat 12 frt büntetéssel sújtja. Ezen összeget a vármegyék és székek tisztjei hajtották be.⁸

A költségesebb töltéssel, hidakkal ellátott utak fönn-tartása végett törvényeink felhatalmazták azok készítőit és fönn-tartóit, hogy a járó-kelőktől *útpénzt* szedhessenek. De aki vámot szedett, köteles volt az utat jó karban tartani. Az 1650. XXI. t.-cikk szerint amely falu határán vámot szedtek, azon falu volt köteles gondoskodni az út jó karban tartásáról is. Ha külső nemes ember csináltatta az utat, akkor az ilyen nem fizetett vámot.⁹ A váradi útczák és utak két

¹ A. C. 3. R. 38. Cz.

² A. C. 3. R. 37. Cz.

³ A. C. 3. R. 14. Cz.

⁴ E. O. E. VII. 514.

⁵ E. O. E. IX. 416.

⁶ E. O. E. VII. 514.

⁷ A. C. 3. R. 38. Cz.

⁸ E. O. E. XI. 178.

⁹ E. O. E. XI. 77.

részét a váradi bírák, harmadrészét a nemesség és vitézlő rend csináltatta, mivel a vámból is két rész a váradi bíráké, harmadrész a nemességé és vitézlő rendé.¹ Az 1633. XXVII. t.-cikk meghagyta a solymosi vámosnak, hogy Kajántorokig legyen gondja a hidak megcsinálására, de a régi vámnál nagyobbat nem szedhet. A vámos beszedte ugyan a vámot, de a hidakat nem csináltatta meg.² Erre az 1638. XXXV. t.-cikk a vámszedés jogának elvesztése mellett kötelezte a hidak megcsinálására.³

A kolozsiak mentek voltak vámadástól; de az új-tordai vámon, mivel a tordaiak a hidat nagy költséggel építették, fizettek vámot.⁴

Az 1656. IX. t.-cikk tekintetbe vévén azon nagy kiadásokat, melyekbe az ó-tordaiaknak az Aranyoson levő híd építése került, még a hid mellett elmenőket is kötelezte vámfizetésre. Kivétel volt a nemesség, midőn a maga szükségletére saját vagy jobbágysai szekeren vitetett valamit. Nem fizettek vámot a jobbágysok sem, midőn urok szolgáltatára mentek.⁵

A vámfizetés alól föl voltak mentve:

1) a nemesek, midőn saját szükségletükre mentek át a vámos helyeken; 2) a kolozsiak, kivéve a tordai hidat, hol fizettek vámot;⁶ 3) a szekeres emberek, ha a nemesség vagyónát fuvarozták;⁷ 4) a sóhordók, ha nem a váradgyai hídon mentek át;⁸ 5) a karánsebesiek, kik kiváltságuk értelmében Hátszakon nem fizettek vámot;⁹ 6) a székelyek, kivéve a darabant rendet, mely a marosvásárhelyi hídon tartozott vámot adni;¹⁰ 7) föl voltak mentve a szász keres-

¹ E. O. E. IX. 285. 1632. XVII. t.-cikk.

² E. O. E. IX. 320.

³ E. O. E. X. 148.

⁴ E. O. E. IX. 322. 1633. XXXVI. t.-cikk.

⁵ E. O. E. XI. 233.

⁶ E. O. E. IX. 322. 1633. XXXVI. t.-cikk.

⁷ E. O. E. XI. 233. 1656. IX. t.-cz.

⁸ E. O. E. IX. 287. 1632. XXIX. t.-cikk.

⁹ E. O. E. XI. 129. 1651. XIX. t.-cikk.

¹⁰ E. O. E. XI. 202. 1655. XXX. t.-cikk.

kedők is a II. Endre-féle „Privilegium Andreanum“ értelmében; 8) a debreczeni kereskedők.¹

Midőn a konyári hajdú vitézek a debreczeniek kiváltóságát nem véve figyelembe tőlük vámot szedtek, az 1656. XIII. t.-cikk 12 frt büntetést szabott a hajdú vitézekre. Ezen összeg két része a panaszosoké, harmadrésze a behajtóé volt.²

A vámszedésre gondosan ügyelt az országgyűlés. Az 1633. XXXIII. t.-cikk a rikai vám megtekintésére a három nemzet tagjaiból kiszemelt bizottságot küldött ki.³ Az 1635. XVII. t.-cikk beszüntette az aranyosi vámszedést 200 frt büntetés terhe alatt.⁴ Vétség esetén ezen összeg behajtói a vármegyei ispánok voltak; az összeg két része a fiskusé, harmadrésze az ispáné volt.

Biharmegyében az 1635. XXXIV. t.-cikk értelmében a vármegye az alispánok mellé néhány egyént adott, kik a vámós helyeket fölülvizsgálták;⁵ sok helyen ugyanis rosszak voltak és a vámszedő nem akarta kijavítani. Ily esetben a vámszedési jog elvesztése alatt kötelezte a bizottság a vámszedőt a híd kijavítására. Az említett t.-cikk megengedte a biharmegyeieknek, hogy a fiskushoz közel fekvő Köleséren és Sebeséren hidat csináljanak. Az 1643. XXXII. t.-cikk elrendelte, hogy Málnás nevű falun fölül az Olt vizén hidat építsenek, mivel 1643. év előtt is volt.⁶

Vámot szedni csak azoknak volt joguk, kik a fejedelemtől vagy a vármegyétől engedélyt kaptak. Az 1635-iki vámvizsgáló bizottság mindazon vámszedő helyeket, melyek engedélylyel nem bírtak, beszüntette.

A lompéрти vámszedők nemcsak a lompéрти határra menő szekereseket vámosták meg, hanem elébők mentek a más határon menő szekereseknek és ezeket is megvámolták. Az ilyen visszaélések megbüntetését az illető földesúrra bízta az 1644. VI. t.-cikk.⁷

¹ E. O. E. XI. 234.

³ E. O. E. IX. 321.

⁵ E. O. E. IX. 427.

⁷ E. O. E. X. 415.

² E. O. E. XI. 234.

⁴ E. O. E. IX. 426.

⁶ E. O. E. X. 375.

A csúcsi vámot törvényellenesen szedte a jobbágyoktól az ottani földesúr. Az 1653. VI. t.-cikk a földesúr vámszedési jogának megvizsgálását rendelte el.¹ Miután ebbeli jogát a földesúr nem tudta kimutatni, az 1655. XII. t.-cikk a csúcsi vámszedést örökre eltiltotta.²

A nagyobb vizeken *hajók* is közlekedtek. A Maroson, Szamoson, Olton és Hévízen a kereskedelmi forgalom lebonyolítására több hajó járt. A szállítók szállítmányaik után vámot fizettek. A Szamoson a deési bírák két révhajót tartottak.³ Az 1654. IX. t.-cikk panaszkodik, hogy a révhajókon szállított javak után az urak ép annyi vámot fizetnek, mint a jobbágyok. A t.-cikk kimondta, hogy az urak kevesebb vámot fognak ezentúl fizetni a jobbágyoknál.⁴ Az Olton és Hévízen a póstát vivő jobbágyoktól úgy átmenet, mint visszajövet alkalmával vámot szedtek; a Hévízen a hajó tulajdonosa a Bárczaságról póstaügyben jövő szekerektől szintén szedett vámot. Ezen visszaélések orvoslásáért a szászok az 1651-iki országgyűléshez folyamodtak.⁵

Látható ezen esetekből, hogy a póstaügyben járó emberek a hajón nem tartoztak vámot fizetni.

Hajóközlekedés volt még Kabolapatakon és Szurdoknál. E két helyen az 1651. XXIX. t.-cikk a hajóközlekedést beszüntette.⁶

A szárazföldi és vízi közlekedés eszközeire való állami felügyelet fényesen mutatja azon törekvést, mely a közlekedési eszközök jó karban tartásával a kereskedelmi forgalom előmozdítására irányult.

VII. Adózás.

Erdély történeti emlékei a két Rákóczy György idejéből meggyőzően tanúskodnak azon áldozatkészségről, melyet az erdélyi nemzet minden csapás közepette nyilvánított az általános közjólét és a fejedelem szükségleteinek kielégítésére.

¹ E. O. E. XI. 165.

² E. O. E. XI. 195.

³ E. O. E. IX. 269. 1631. XXI. t.-cikk.

⁴ E. O. E. XI. 179.

⁵ E. O. E. XIII. 413. w) 4.

⁶ E. O. E. XI. 132.

Az *adó fizetésében* nem minden lakos vett részt. Erdély adófizetői a „Bethlenianum systema“ szerint a következők voltak: Az „egyházhelyi“ nemesek (nobiles unius sessionis) és nemes városok lakosai; a címeres nemesek vagy armálisták; a székely lófő- és darabant rendek; minden szász-földi birtokos és lakos; minden városi birtokos és nem nemes lakos; a szabadosok, úrbéresék, zsellérek és cigányok. A két Rákóczy idejében kapuszám után adóztak a magyarok, szászok és székelyek, kiknek a vármegyében jószáguk volt; nem kapuszám szerint adóztak a görögök, zsidók, a fiskus tisztjei, egyházi nemesek, új keresztények, oláh és szász papok, mesterek és cigányok.¹

Az *adó meghatározása* az országgyűlés körébe tartozott; de volt eset, midőn a rendek megengedték a fejedelemlnek, hogy szükség esetén ígérhet adót a török szultánnak az országgyűlés utólagos beleegyezésével, mint ezt a Rendeknek a török-adó emelése ügyében Szalánczyhoz írt 1647. ápril 9-iki levelében olvassuk.²

Az adó *nemei*: a) rendes, b) rendkívüli adók. A rendes adó ismét kétféle volt: fej- és kapuadó.

A *fejadót* (capitis taxa), melyet a városiakra nézve „civica taxa“-nak mondtak, minden országgyűlésen külön-külön határozták meg az ú. n. taxás városokra nézve. Ezen *taxás városok* adója több-kevesebb eltéréssel állandó számot mutat a két Rákóczy idejében. A taxás városok összes adója 4500–6000 frt között váltakozott. Az 1631. II. t. cz. szerint a taxás városok adója következő:

Kolozsvár: 1800 frt; Fejérvár, Bánfi-Ilunyad, Kézdivásárhely, Udvarhely: 200-200 frt; Sepsi-Sz.-György, Illyefalva: 100-100 frt; Egeres: 80 frt; Nagy-Almás: 40 frt; Várad: 1600 frt.³ Összesen: 4520 frt. Az 1634. gyulafehérvári gyűlés szerint a taxás városok összes adója 5245 frt; az 1635-iki gyűlés szerint 5745 frt; az 1637-iki medgyesi gyűlés szerint 4945 frt; az 1638-iki gyulafehérvári gyűlés szerint 4950 frt; az 1640-iki gyulafehérvári gyűlés szerint

¹ E. O. E. XI. 372.

² E. O. E. X. 463.

³ E. O. E. IX. 272.

5565 frt; az 1643-iki gyűlés szerint 5215 frt.¹ Tehát mint látjuk, nagyon csekély a különbség, majd 100 frttal több, majd 50 frttal kevesebb egyik-másik város adója, amennyiben víz, tűz és egyéb balesetek által történő károsodás esetén le szokták szállítani a károsultak adóját.

Kapualó azon adó, melyet a kapuk száma után fizettek készpénzben az országgyűlés által meghatározott mennyiségben. Az 1630—1660. közötti években minden kapu után 20-22-24 frtot szoktak fizetni. Az 1631. gyulafehérvári gyűlés minden kapu után 20 frtot szavazott meg, az 1634. I. t.-czikk 22 frtot, de hozzáteszi, hogy csak „szükségből” szavazza meg és ez „usus” ne legyen. Az 1636-iki kolozsvári gyűlés 24 frtot, az 1638-iki 20 frtot szavaz meg, az 1658-iki csak 15 frtot, mert a sok csatározás szegénynyé tette a népet.²

Egyes csapások esetén a károsultak adóját az országgyűlés leszállította. Az 1635. XVI. t.-czikk panaszkodik, hogy a pestis miatt elpusztult helyeken a jobbágyoktól rendes körülmények szerint szedték be az adót, vagy a telket foglalták le adóban. Rendeli azért az említett törvénycikk, hogy a vármegyei ispánok és bírák vizsgálják meg e helyeket és adójukat a viszonyok szerint leszállítva szedjék be.³ Így az 1637. IX. t.-czikkben olvassuk, hogy a fejedelem a pestis által látogatott helyeket minden vármegyében az ispánok fölülvizsgálatára bízta és elrendelte, hogy az adót a körülmények szerint leszállítva szedjék be, amit az országgyűlés helyesel és magáévá tesz.⁴ Szalánczynak a fejedelemhez intézett 1637-ik évi május 5-iki jelentésében olvassuk, hogy a medgyesszékiek kérték a medgyesi gyűlésen adójuk leszállítását, mert nem tudták elviselni tovább. Szalánczy megjegyzi, hogy méltán panaszkodnak a medgyesszékiek, mert az adófizetés alkalmával nemcsak a rájuk eső részt fizették meg, hanem minden 100 frt után még hat forintot a polgármester részére.⁵ Ez a körülmény bizonyítja egyrészt,

¹ E. O. E. IX. 408. 433. 597. X. 137. 278. 365.

² E. O. E. IX. 264. 398. 462. X. 137. XI. 352.

³ E. O. E. IX. 425.

⁴ E. O. E. IX. 592.

⁵ E. O. E. X. 105.

hogy az országgyűlés le szokta szállítani az adót, másrészt az adó körüli visszaélést is. Az 1658. IV. t.-cikk leszállítja a kolozsváriak adóját tűzvész által okozott káruk miatt.¹

A fej- és kapuadó beszolgáltatásának két fő *időpontja* volt; Sz. György- és Sz. Mihálynap. A Sz. György napi adót két részben fizették: július 1-én és szeptember 1-én; a Sz. Mihály napit szintén két részben: november 1-én és január 1-én.² Más beosztást találunk az 1636. IV. t.-cikkben: június 1, augusztus 1, október 1, december 1.³ Az 1657-iki viski országgyűlés I. t.-cikke szerint április 1-ére kellett az adót beszolgáltatni.⁴

Az *adó kezelőire* vonatkozólag az 1632. IV. t.-cikk ad felvilágosítást, mely 200 frt büntetéssel sújtja azon alispánt vagy szolgabíró, ki az adószedésnél hibát követ el. A hajdúvárosokban a kapitány vagy a hadnagy volt az adószedő, mint ez az 1640. XV. t.-cikkből kitűnik.⁵

Az adószedő közegeket „percceptor“-oknak nevezték az 1655. XVI. t.-cikkből láthatólag, amely helyen érdekes szokásról szerzünk tudomást. A percceptorok, kik az adót beszolgáltatták, kívánták, hogy a nemesek kísérik őket; ezen kívánságot az említett t.-cikk jogtalannak tartván, eltiltotta.⁶

Az egyenes adók az országos kincstárba folytak és az ország közszükségleteinek fedezésére s a török szultán adójának megfizetésére voltak szükségeseek.

Az egyenes adókon kívül voltak nagy számban *rendkívüli adók*, melyeket végházak építésére, foglyok kiváltására ajánlottak meg a sokszor nagyon szomorú állapotban levő hazában az országgyűlési rendek.

Az 1633. XII. t.-cikk végház-, és kollégiumépítésre minden kapu után 1-1 frtot szavaz meg; akik pénzt nem akartak adni, munkaerőt voltak kötelesek nyújtani; ez az ingyen munka („*gratuitus labor.*“)⁷ Az 1638. V. t.-cikk végházépítésre minden kaputól másfél forintot ígér; meg-

¹ E. O. E. XI. 354.

³ E. O. E. IX. 462.

⁵ E. O. E. X. 283.

⁷ E. O. E. IX. 316.

² E. O. E. gyűlései.

⁴ E. O. E. XI. 247.

⁶ E. O. E. XI. 197.

adják ezt a székelyek, szászok és Zaránd megye felső járása. Készpénzt szoktak adni azok, kik a végháztól távol laktak, vagy munkával voltak elfoglalva, mint ez az említett törvényczikkből kiviláglik. A magyarok és Zaránd megye alsó járása nem akarván megfizetni a másfél forintot, ingyen munka adására köteleztettek. A taxás városok együttesen 515 frtot fizettek.¹ Az 1639. II. t.-czikk végházépítésre 2-2 frtot ajánl meg és ekkor a partiumbeliek is készpénzt adnak, mert a nagy szükség miatt szekér-, és emberbeli ingyen munkát nem nyújthatnak; Zaránd megye alsó járása gratuitus labort nyújtott.² A taxás városok 930 frtot fizettek.

Az 1640. II. t.-czikk szerint a magyarok, székelyek és szászok a végházépítést igen szükségesnek látván, minden kapu után 2-2 frtot szavaznak meg, mihez a taxás városok 1130 frttal járulnak.³ Az 1641. II. t.-czikk kapuszám után 2-2 frtot szavaz meg, a taxás városok 1130 frtot adnak.⁴ Az 1642. IV. t.-czikk szintén 2-2 frtot szavaz meg, a taxás városok 1160 frtot adnak.⁵ Az 1643. II. t.-czikk 2-2 frtot szavaz meg; a taxás városok 825 frttal járulnak; ugyanígy történt 1644-ben.⁶ Egyegy forintot szavaz meg végházépítésre az 1648. II., az 1649. XLIII., az 1650. II., az 1652. X., az 1653. XVI. és az 1654. II. t.-czikk.⁷ Az 1653. XVI. t.-czikk elrendeli, hogy az 1-1 frtból 25 pénzt a Konstantinápolyban levő erdélyi ház építésére fordítsanak. Az 1654. II. t.-czikk ezen célra 50 pénzt szavaz meg és elrendeli, hogy akik az egyházi nemesek közül a portai ház épületére az 1653. XVI. t.-czikk értelmében a 25 pénzt meg nem adták, azoktól a tisztek mindenütt behajthatják, még az oláh papoktól is. Az 1655. II. t.-czikk a konstantinápolyi erdélyi ház épületére ismét 50 dénárt szavaz meg minden kapu után. E célra fizettek a szász papok 300, a görög és zsidó kereskedő rendek 300 frtot, az oláh papok fejenként 25 dénárt, a vármegyékben lakó „egyházhelyű“ nemesek 15 dénárt. A taxás városok

¹ E. O. E. X. 138.² E. O. E. X. 218.³ E. O. E. X. 278.⁴ E. O. E. X. 311.⁵ E. O. E. X. 327.⁶ E. O. E. X. 366. 413.⁷ E. O. E. X. 477. XI. 61. 71. 149. 168. 177.

fizessenek — mondja a t.-czikk — „állapotjukhoz képest illendően.“¹ Mint az adóbeszolgáltatási számadás mutatja, az említett célra összegyűlt 1703 frt. 49 dénár.²

Előfordult, hogy a pénzbeli segítség mellett *ingyen munkaerőt* is követeltek az adósoktól; a szász nemzet 1649-iki országgyűlési beadványának 4. pontjában panaszkodik ilyen visszaélés miatt; ámbár készpénzzel megváltották magukat, mégis le kellett embereiket, szekereiket, marháikat Dévára küldeniök ingyen munkára.³ Az országgyűlés törvénybe iktatja a XXXVII. t.-czikkben, hogy készpénzfizetés esetén senki sem kötelezhető ingyen munkára.⁴

A végházak építésére megszavazott adót július 1-én kellett lefizetni.

A végházépítésre azonban nem minden adózó adhatott készpénzt, mert a végházakhoz közel fekvő megyéket sok esetben kötelezte a gyűlés ingyen munka nyújtására. Az 1631. XXXI. t.-czikk kötelezi a máramrosiakat, hogy Huszt várához ingyen munkát adjanak.⁵ Az 1635. XX. t.-czikk elrendeli a gratuitus labor nyújtását Váradhoz, Jenőhöz, Szamosújvárhoz. Ezen intézkedés érdekes: Minden tizenkét-tizenkét kaputól egy-egy négy ökrös szekeret és két-két embert kellett adni egy hétre. Váradot a külső vármegyék építették: Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok és Máramaros; Jenőt pedig Zaránd, Szörin és Hunyad megyék; Szamosújvárt az erdélyi megyék. Fejérmegye alsó-járása, mivel nagyon messze volt, pénzbeli segítséget adott. Ahol a jobbágyság a pestis miatt megfogyott, nem állított szekeret. A szekerek vasárnap este a végvárhoz mentek, hogy hét-főtől szombatig dolgozhassanak. A szászok 100 szekeret ígértek Szamosújvárhoz.⁶ Az 1637. XVII. t.-czikk Hunyadmegyét 200 frt büntetés terhe alatt kötelezte Karánsebeshez grat. labor nyújtására;⁷ a XIX. t.-czikk Zaránd megye felső és alsó járását kötelezte egy-egy hétig tartó ingyen munkára Jenő építésére. Minthogy Jenőhöz sok fiskális

¹ E. O. E. XI. 192.

³ E. O. E. XIII. 385.

⁵ E. O. E. IX. 264.

⁷ E. O. E. IX. 594.

² E. O. E. XI. 204.

⁴ E. O. E. XI. 58.

⁶ E. O. E. IX. 422.

jószág tartozott, ezek is nyújtottak ingyen munkát, mert e nélkül nagyon keveset tett volna ki.¹

A rendkívüli adókhöz tartozott a foglyok kiváltására megszavazott adó.

Az 1657-iki szamosújvári részgyűlés a szerencsétlen lengyel hadjáratban fogságba esett hazafiak kiváltására minden kapu után 20-20 frtot szavaz meg, úgy, hogy aki ezen összeget nem tudja megadni, helyette a földesúr adja meg. Ezen terhet viselik a szászok is. Amely faluk „rovatal“ alatt nem voltak, mint a Fogaras földén, Kővár vidékén és egyéb helyen levő faluk, fejenként adtak annyit, amennyi kapuszám után egy „rótt“ emberre esett, ahol természetesen egy volt a kapuszám. „Egyházhelyi“ nemes ember annyit adott, mint egy „rótt“ ember. A püspökök Istenhez való indulatukból a maguk „becsülete szerint“ — mondja a gyűlés — adózzanak; a papok, iskolamesterek és esperesek állapotukhoz képest. A katolikus vikárius és alattvalói jóindulatuk szerint adóztak, ép így a szász papok és püspökök; de annyit legalább kellett adniok, mennyit évente a fejedelmi kincstárnak — a fiskusnak szoktak adni. Azok, kik a fiskusnak adni nem szoktak, most a püspök és dékánok belátása szerint adtak, ideértve az iskolamestereket is. Az oláh papok közül a vagyonosabbak 2-2, a kevésbbé jómódúak 1-1 tallért, a püspökük és esperesük 3-3 tallért, a szentegyházasklastrom jobbágysai fejenként 1-1 tallért adtak. A taxás városok annyit adtak, amennyit évente a rendes adózásban szoktak. Kolozsvár — ámbár rendes adóját leszállították, ebben az ügyben nem részesülván kedvezésben — megadta az egész taxát, mely kitett 1400 frtot tallérban. Bánfi-Hunyad 60 tallért, a kis-marjaiak, belényesiek, székelykeresztúriak, a váradi czéhek fejenként 1-1 tallért adtak. Somlyó és Cseh városok az odatartozó jószágokkal együtt kapuszám szerint adóztak; Bereczk összesen 50 tallért, a fiskus és Rákóczy Györgyné udvarbírái 10-10, a számadó tisztek (rationisták) 5-5, a harminczadosok 25-25, a kamaraispánok 15-15, (a sófalvit kivéve, aki 5), a „máglás“-ok 5-5, az erdélyi aknákon

¹ E. O. E. IX. 595.

levő sóvágók 1-1, a portusi diákok 25-25, az új-keresztények 2000, a váradi görögök 1000, az erdélyi görögök 2000, a zsidók 100, Diószeg, Létha fejenként 1-1, Pocsaj 1-1, a zetelaki és két oláhfalvi kiváltságosak fejenként 1-1, ezeknek tisztjei 1-1, a derék vizeken, u. m. Maroson, Szamoson, Olton, Küküllőn és ezekhez hasonló vizeken levő jövedelmes molnárok 2-2, a kisebb jövedelműek 1-1 tallért adtak. A hajdúság 2 frtot ad egyenkint, a szabadosok annyit, mint az egyházi nemes ember. Sarkad, Lugos, Karánsebes, Jenő úgy ad, mint a többi nemesség; a hódoltsági nemes ember, a fogaraszöldi szabadosok fejenként 1-1 tallért; a kövárvidékiek szintén 1-1 tallért adnak. A házuk népét védő kék gyalogok akár a székelységen, akár másutt úgy adóztak, mint a lófő-székelyek: marha után.

A váradi sessionatus nemesség, a hajdúság a jenei szigetbeliekkel együtt, valamint a váradi lakos considiariusok 1-1 tallért adtak. Székelységen, akinek 10 ház jobbágya volt, 3-3 tallért adott; akinek kevesebb volt, az annyit adott, mint két ekés lófő ember; akinek több volt, az 5-5 tallért adott.

A lófők, darabantok és solymárok eke után adóztak: egy ekés 1 tallért, két ekés 1½ tallért, fél ekés 1 forintot adott; azok közül, kiknek ígás marhájuk nem volt, négyen adtak egy tallért; ha igen szegények voltak, akkor a tisztek belátása szerint hat adott 2 frtot vagy 1 tallért. Az őrállók, a székely sóvágók, a háromszéki kaskötők, a csíki vashámosok úgy adóztak, mint a lófők. A házas cigányok fejenként 1—1 frtot adtak.¹

Ezen intézkedés megismerteti egyrészt Erdély lakosságát és az adózás módját, másrészt példáját nyújtja a Rendek tapintatosságának, figyelmének, hogy midőn fogoly hazafiaik megmentésén oly igaz nemeslelkűséggel fáradoznak, nem tévesztik szem elől a hazában levők állapotát sem és szinte aggódó gondoskodással határozzák meg az adó részleteit, hogy míg másokat megmentenek, a honn lakókat nyomorba ne találják dönteni.

¹ E. O. E. XIII. 525.

A szamosújvári gyűlés ezen rendeletét némileg megváltoztatja az 1658-iki ápril 9-iki gyula-fehérvári országgyűlés II. t.-cikke.¹ Midőn a megszavazott és kivetett adó nem volt elégséges, a Fogaras-földi jószág, mely a lengyel hadjáratban sem gyalog, sem lovas állításbeli terhet nem viselt, adott 3000, a székelység 2000 tallért. Azonkívül megszavazott a gyűlés kapuszám után 5—5 tallért; ezen összeggel nagyobbította a szamosújvári gyűlésen megszavazott adót.

A fej- és kapuszám utáni adón kívül — mint látjuk — más adónem is létezett és pedig: 1) *marha*-, 2) *eke*-, 3) *jobbágy* utáni adó. A szamosújvári gyűlés határozatai között olvasuk: A kék gyalogok úgy adózzanak, mint a székelységen a „lófejek“: „marha után.“ A lófejek, darabantok, sólymárok közül, kinek egy ekéje volt, egy tallért; kinek két ekéje volt, másfél tallért; kinek fél ekéje volt, egy forintot fizetett. A rendelkezés ezen helye szól tehát az eke utáni adózásról. Volt továbbá jobbágy utáni adózás: Székelységen, kinek tíz ház jobbágya volt, 3—3 tallért fizetett.²

A rendkívüli adónak újabb neme volt azon adó, melyet a törvények összeírására kirendelt bizottság költségeire szavaztak meg. Az 1652. XI. t.-cikk szerint az országgyűlés az említett célra 20—20 pénzt szavazott meg kapuszám után; a székelyek 300 frtot, a szászok kapuszám után 20—20 pénzt, a taxás városok 100 frt után 1 frtot adtak.³

A jobbágyság volt úgy a rendes-, mint a rendkívüli adózás fő viselője. Bármint iparkodott változtatni helyzetén, az adótól nem tudott menekülni. Törvények szabják meg az adó behajtásának módját az olyan jobbágyoktól, kik egyik vármegyéből a másikba szöktek, hogy az adótól megszabaduljanak.

Az 1643. XVII. t.-cikk szerint, ha valamely jobbágy törvénnyel vagy szökés által egyik vármegyéből a másikba kerül, akkor azon vármegyeispán, honnan a jobbágy elszökött, adjon a másik vármegye ispánjának bizonyáglevelet és ezen ispán hajtsa be a jobbágy adóját, és a perceptor

¹ E. O. E. XI. 372.

² E. O. E. XIII. 527.

³ E. O. E. XI. 149.

szolgáltassa be a fejedelem tárházába. Azon vármegyének perceptorora pedig, honnét a jobbágy elment, kérjen a fő- és alispántól tanúságlevelet az illető jobbágnak más megyébe való költözéséről és adjon erről számot az adóvégrehajtóknak, az „exactor“-oknak; ezek viszont a másik vármegye perceptorától vegyenek tanúságlevelet a jobbágnak ottlakásáról.¹

Ha valamely rováson levő jobbágy más városba ment, visszahozhatták és köteles volt hátralékos adóját megfizetni az 1650. XX. t.-cikk szerint.² A jobbágy, ha ura fölszabadította is, tartozott örökségéről adót fizetni, ha csak a fejedelem nem engedte adóját leszállítani az 1650. XXV. t.-cikk értelmében.³ Ha a jobbágy nem adózhatott és földesurát nem szolgálhatta, akkor felesége volt köteles az adót megadni, illetve földesurát szolgálni, mint ezt az 1655. VII. t.-cikk előírja.⁴

Adófizetéstől a fiskus jószágai sem voltak mentek. Az 1643. XIX. t.-cikk előírja, hogy a fiskus jószágai a perceptor kezébe szolgáltatassák az adót végrehajtás terhe alatt.⁵

A városi rendek a városi nemesekkel gyakran összekülönböztek a teherviselés miatt. Az 1655. XXXI. t.-cikk elrendelte, hogy az abrudbányai nemesek, ha házuk nem kiváltságolt, a városi rendekkel egyenlően tartoznak adózni.⁶

A rendes és rendkívüli adózáson kívül tudunk *honoráriumokról* is. A szászoknak 1649-ben adott fejedelmi válaszban olvassuk: Sz.-Márton-napi honorárium, melylyel az adón kívül régi idő óta tartoznak, 6000 frt. Ugyancsak ezen a helyen értesülünk a Szászságon levő kapukról: A *Szászságon* van 2400 kapu; minden kapu után 20 frt = 48000 frt; Sz.-Márton-napi honorárium 6000 frt; ingyen munka megváltásáért 2400 frt; a Szászság összes adójából tehát 56400 frt a fiskus jövedelme. Nincs a Szászságban oly szegény ember, ki legalább 20 frtot nem adna; a jobb módú ad 40, 50, 60 frtot is. Midőn a fejedelem a városba száll, mindenkor a Szászság ad neki élelmet. A vármegyei kapu után

¹ E. O. E. X. 371.

² E. O. E. XI. 77.

³ E. O. E. X. 371.

² E. O. E. XI. 76.

⁴ E. O. E. XI. 194.

⁶ E. O. E. XI. 202.

a jobbágyság ad 20 frtot; itt egy személy szintén annyit vagy többet is ad; ha csak 20 frtot számítunk is egy személyre, akkor is többre megy a Szászország adója 400,000 frtnál.¹

A szebeniek 1638. május 7-iki térítvénye az 5. pontban kimondja, hogy a fejedelemnek, uraknak, fő és vitézlő rendeknek, a fejedelem udvari népeinek illendő szállást adnak; a behordandó élelmiszerek tartására elegendő helyet, jó pinczéket és éléshelyeket rendelnek.²

Az adófizetés terhét súlyosbította az adószedő közegek *visszaélése*. Az 1632. IV. t.-cikk 200 frt büntetést szab azon alispánra vagy szolgabíróra, ki az adószedésnél visszaélést követ el.³ Az 1655. XVI. t.-cikk megtiltja a perceptoroknak azon szokását, hogy adószedéskor nemeseket vegyenek maguk mellé.⁴ Hogy mily nagy mértékben üzték a tisztek a visszaéléseket, az ellenük hozott törvények nagy számából látjuk. A visszaélések leginkább a harminczad és vám beszedése körül voltak gyakoriak.

Kérdés, vajjon az adózásnál vezettek-e *nyilvántartási* könyvet, s ha igen, hol tartották? A feleletet megadja az 1640. III. t.-cikk, mely szerint az árendákról s a kapuszám utáni adózásról vezetett irat — „registreum“ — a káptalanoknál volt letéve, és ennek másolatát nemcsak a bérlőknek és adószedőknek, hanem minden nemes embernek kívánságára ki kellett adni.⁵

Ha az adókötelezett adóját nem fizette meg, *végrehajtást* tűztek ki ellene. Az olyan adósok részére, kik nem makacsságból, hanem más okok miatt nem fizették meg adójukat, határnapot tűztek ki; ezen napig sem személyükben, sem jószágukban nem háborgatták az 1632. III. t.-cikk szerint.⁶ Végrehajtás esetén az alispánok és szolgabírák mentek ki ezen ténykedésre; Biharmegyében a fiskális direktor volt a végrehajtó az 1634. VII. t.-cikkből láthatólag.⁷ A fiskus jószágaiiban a tiszteket bizza meg a végrehajtással az 1643. XIX. t.-cikk.⁸

¹ E. O. E. XIII. 398.

² E. O. E. IX. 282.

³ E. O. E. X. 279.

⁴ E. O. E. IX. 400.

⁵ E. O. E. X. 151.

⁶ E. O. E. XI. 197.

⁷ E. O. E. IX. 282.

⁸ E. O. E. X. 371.

A végrehajtók visszaélései miatt az 1649. V. t.-cikk elrendeli, hogy minden végrehajtó az ország rendes bírái által kibocsátott ítélettel mehet csak végrehajtásra s a visszaélést az ország törvényei szerint büntetik.¹

Az adóhátralék behajtásáról szóló törvények csekély számából következtethetjük, hogy az adókötelesek rendszeren fizették meg adójukat.

Előfordult, hogy az adószedők nem szolgáltatták be rendszeren az adóösszeget. Az 1631. VI. t.-cikk figyelmezteti az adószedőket a hátralékok beszolgáltatására s ügyeik rendezésére; ugyanezt teszi az 1633. V. t.-cikk is, nemkülönben az 1634. VII. t.-cikk.²

A rendes és rendkívüli adókon kívül voltak oly adók, melyek nem az országos kincstárba, hanem a fejedelmi kincstárba folytak. Fölmerülhet az a kérdés, hogy mi jogon mondhatók a fejedelmi jövedelmek, melyek a fejedelem közvetlen kezelése alatt vannak, országos azaz olyan jövedelmeknek, melyekről az ország rendének bizonyos tekintetben rendelkezni joguk van. A feleletet megadják az „*Approbatæ Constitutiones*“ ezen szavai: A fejedelmi jövedelmek forrásai az ország tulajdonai és noha ezen jövedelmi források át vannak a fejedelemnek engedve, de a tulajdonjog az országot illeti.³

1. A dézsmák.

[Említést találunk a búza, köles, len, kender, lencse, borsó, szőlő, bor és bárány után fizetendő dézsmákról.]

Az 1634. VI. t.-cikk szerint a szászszágon levő *borok* dézsmálásában megtartották a régi szokást; a dézsmánál volt utasítás és a dézsma-mustot vegyesen szedte, jót és kevésbbé jót keverve.⁴ Az 1647. X. t.-cikk szól a *búza* dézsmájáról, melyből a cséplő és nyomtató szegény emberek részét ki kellett adni — ahol ez szokásban volt.⁵ A szász

¹ E. O. E. XI. 49.

² E. O. E. IX. 265. 314. 400.

³ A. C. 2. R. 5. Cz. 1. cz.

⁴ E. O. E. IX. 400.

⁵ E. O. E. X. 459.

nemzet panaszkodik 1649-iki országgyűlési beadványában, hogy későn dézsmálták meg a búzát és a többi gabonát.¹

Az 1653. III. t.-cikk említi a *szőlő*-dezszmát; a fiskális jószágban lakó nemesek, ha parlagból szőlőt akartak „építeni,” fölkeresték a fejedelem prefektusát vagy a fiskus helybeli udvarbíráját. Ez megtekintvén a helyet, ha a fiskus jobbágyai nem akarták művelni, átengedhette a nemeseknek, ha megadták a fiskusnak a szőlőből járandó dézszmát.²

Az 1653. XIV. t.-cikk elrendeli, hogy a *bárány*-dezszmát az egész Szászságon hajtsák be, kivéve Bárczaságot és Besztercze vidékét. A dézsma — mondja a t.-cikk — fiskális jövedelem és ahol árendaadással váltjuk is meg a dézszmát, de a báránydezszmát mindig megadjuk a fiskusnak. Annál inkább illő, hogy az egész Szászságon, (mely a fiskusnak *peculiuma*“) behajtsák a báránydezszmát.³

A dézsmálásban alkalmazkodtak a régi szokáshoz. Erről nemcsak a régebbi rendeletekben találunk említést, melyek a régi „usus“-t hangsúlyozzák, hanem az 1650. XXIV. t.-cikkben is, mely szerint a dézsmálás Zárándmegyében a régi szokás szerint történt.⁴

Volt eset, midőn egyeseket *fölmentettek* a dézsmafizetés alól. Az 1643. XXIX. t.-cikkben olvassuk, hogy egy Magyar-Valkó nevű falunak nem lévén elegendő szántóföldje, más falu határába ment szántani-vetni; Lampért és Hídvég nevű faluknak nem lévén szőlőhegyük, más falu határán műveltek szőlőt. Az ilyen falvak, ha csakugyan nem volt helyök földművelésre, — miről hiteles, jó ítélettel bíró emberék a káptalannal és direktorral győződtek meg, — nem tartoztak dézszmát fizetni.⁵

A dézszmát *bérbeadni* is szokták. A dézsmaék bérbeadásáról szól az 1633-ik évi diploma tervezet 5. pontja⁶ és Bethlen Ferencz bécsi követnek adott utasítás 15. pontja,⁷ és ezen utasításra 1650. szeptember 14-én adott válasz 5. pontja.⁸

¹ E. O. E. XIII. 387.

² E. O. E. XI. 164.

³ E. O. E. XI. 167.

⁴ E. O. E. XI. 77.

⁵ E. O. E. X. 384.

⁶ E. O. E. IX. 330.

⁷ E. O. E. XI. 89.

⁸ E. O. E. XI. 117.

A dézsmálásnak a termés leszedése előtt, juhoknál, kecskéknél az ellés idejében kellett történnie. Az 1633. XL. t.-cikk figyelmezteti a dézsmásokat, hogy a bordézsmára idejében kimenjenek. Szüret után tizenöt nappal a jobbágyság eladhatta borát.¹

A dézsmások kötelességük elhanyagolása által sok kárt okoztak a jobbágyságnak. A szászok 1649-iki országgyűlési beadványukban panaszkodnak, hogy a dézsmaszedők a búza és egyéb gabonának későn való megdezsmálása által kárt okoznak a fiskusnak és jobbágyságnak.² Az 1649. XXXVIII. t.-cikk utasítja a dézsmásokat kötelességük pontos teljesítésére azon büntetés terhe alatt, melyet már az 1630. LXXII. t.-cikk megszabott.³ Ezen t.-cikk meghatározta azt is, hogy a dézsmások semmiféle hibáért bírságot nem vethetnek ki, (ami sok visszaélést okozott eddig), hanem ily esetben a tanács intézi el a dolgot. Azon dézsmást, ki ezen törvény ellen vétett, 200 frttal büntették.⁴

Dézsmát fizetett minden paraszt az „Approbatae Constitutiones“ ezen szavai szerint: „a parasztság akármi-féle földet művel, ha az dézsmát adó falu határában van, dézsmaadással tartozik.“⁵ Dézsmát fizettek az oláh parasztok is az „Approbatae Constitutiones“ ezen szavai szerint: „Az oláhok minden helyen borból, búzából és egyéb terményekből, disznóból, juhokból és méhekből az igaz dézsmát megadni kötelesek.“⁶

Föl vannak *mentve* a dézsmafizetés alól úgy az egyházi, mint a világi nemesek az „Approbatae Constitutiones“ ezen cikke értelmében: „azt kívánván a nemesi szabadság és a régi végzések, azért nemes ember semminemű gabonájából, sem egyéb javaiból dézsmaadással nem tartozik a maga határain, még ha paraszt földjét élné is.“⁷ De ha a nemes más földesúrnak dézsmafizetés alá tartozó földjét használta, akkor fizette a dézsmát.⁸

¹ E. O. E. IX. 323.

² E. O. E. XIII. 387.

³ E. O. E. XI. 58.

⁴ E. O. E. IX. 105.

⁵ A. C. 2. R. 10. Cz. 1. cz.

⁶ A. C. 3. R. 5. Cz. 2. cz.

⁷ A. C. 2. R. 1. Cz. 1. cz.

⁸ E. O. E. XI. 164. 1653. III. t.-cikk.

Ki vannak véve a dézsmaadás alól a székelyek is; és pedig nemcsak személy szerint, mint nemesek, hanem a földjeiket művelő bárminemű állapotú emberek is. Az „Approbatae Constitutiones“ mondja: A székelységnek határaitól sem maguk a székelyek, sem a jobbágyok, sem a pásztorok a fiskus számára való dézsmaadással nem tartoznak.¹ Nem tartoznak dézsmaadással azon szabadosok, darabantok és egyéb udvarbeli szolgák sem, kik eleitől fogva nem fizettek dézsmát a fiskusnak.²

2. A harminczadok.

Harminczadnak nevezzük az adó azon nemét, melyet az országba behozott vagy kívitt árúkért kellett fizetni a fejedelmi kincstárba. A harminczadot a törvényben meghatározott helyeken fizették; ilyen helyek a következők voltak: Töröcsvára, Verestorony, Valkány, Szászváros, Déva, Deés, Kolozsmonostor, Besztercze, Csík, Zsibó, Zsombor, Tasnád és ezeknek filiálisai. Ezeken kívül újabb harminczadlásra szolgáló helyeket vagy filiálisokat fölállítani tiltva volt.³

Az „Approbata“-ban felsorolt ezen helyeken kívül említést találunk még a szent-királyi harminczadról, a jenei, ung- és sárosmegyei, Kállón és Déván fennálló harminczados helyekről.⁴ Amely helynek 1649-ig nem volt filiálisa, ezen évtől fogva új filiálist nem állíthatott.⁵

Azon úri-, fő-, és nemes renden levő ember, ki saját majorságából küldött ki valamit az országból és levelet állított ki a kiküldött marha számáról, nem fizetett harminczadot. Csalás esetén elvesztette minden marháját és hitszegés miatt a direktor megbüntette az 1632. XXX. t.-cikk értelmében.⁶ Az 1634. II. t.-cikk mindenféle rendű embernek megengedte, hogy juhokkal, „berbécs“-ekkel, meddő tehenekkel, lovakkal szabadon kereskedhetik és idegen

¹ A. C. 3. R. 76. Cz. 15. cz.

² A. C. 3. R. 4. Cz. 7. cz.

³ A. C. 2. R. 12. Cz. 1. cz.

⁴ E. O. E. IX. 402. 1634. XIV. t.-cikk; 419. 1635. XIII. t.-cikk; XI. 90. Követi utasítás 17. pont. 100. II. Rákóczy Gy. levele. 406. Kővér Gábor levele.

⁵ E. O. E. XI. 61. 1649: XLIV. t.-cz.

⁶ E. O. E. IX. 287.

helyekre kihajthatja, ha a harminczadot megfizeti.¹ A belényesiek közül azok, kik ökrökkel kereskedtek, fizettek harminczadot; a borral kereskedők privilegiumuk szerint nem fizettek.² A jobbágyság a saját udvarán felnőtt marhája után nem adott harminczadot az 1634. XVI. t.-cikk szerint.³ Azon marhák után, melyeket Gyuláról visszahajtottak a fejedelem birodalmába, fél harminczadot fizettek az 1635. XIII. t.-cikk rendeletére.⁴ Az 1634. XVI., nemkülönben az 1635. XII. t.-cikk elrendelte, hogy Közép-Szolnok megyében azon ember, ki az Éren innen levő saját majorságából való marháját az Éren túl adja is el, ne fizessen harminczadot.⁵ Midőn a jobbágyság saját majorságából vitt valami kevés érő marhát a városba, nem adott harminczadot az 1642. XIV. t.-cikk szerint.⁶

Az 1650. IX. t.-cikk megengedte, hogy a hazafiak a lovakkal szabadon, az idegenek pedig a fejedelem beleegyezése alapján kereskedhetnek, megadván az igaz harminczadot.⁷ Azok, kik a havasalföldi vagy moldvai határba hajtották marhájukat, vagy a határszélen legeltették, akár „foltonként,” akár másképp adták el marhájukat, tartoztak megadni a harminczadot az 1653. XIII. t.-cikk rendeletére.⁸

A harminczad *fizetésének szabályai* az „Approbatae Constitutiones” szerint a következők:

1) Az ország határain belül kereskedő rendektől harminczad nem vehető 200 frt büntetés terhe alatt.

2) A megharminczadolt, de el nem adott marhák után visszahajtásuk alkalmával harminczadot nem kellett fizetni.

3) A nemes ember saját majorságbeli marháiéért, melyeket az országból kivitt, harminczaddal nem tartozott; valamint azon nemes ember sem, kinek Magyarországon háza vagy jószágja volt és saját majorságbeli marháját, búzáját, borát és egyéb termését vitte ki az országból eladás végett.

¹ E. O. E. IX. 399.

² E. O. E. IX. 400. 1634. V. t.-cikk.

³ E. O. E. IX. 402.

⁵ E. O. E. IX. 402. 430.

⁷ E. O. E. XI. 73.

⁴ E. O. E. IX. 419.

⁶ E. O. E. X. 331.

⁸ E. O. E. XI. 167.

4) A parasztok, midőn urok jószágát fuvarozták, vagy úri szolgálatra jöttek-mentek, nem fizettek harminczadot.

Azon harminczados, ki a fölsorolt négy pontban megjelölteket megharminczadolta, a kár megtérítésén kívül 200 frtot fizetett büntetésül.¹

A nemesek és székelyek a maguk szükségletére vett só után nem adtak harminczadot.²

A harminczad beszedésével a *harminczadosok* voltak megbízva.

Az 1651. XXVII. t.-cikk elrendelte, hogy a harminczadosok vásár alkalmával minden helyre bemehessenek azért, hogy a fiskus kárának eltávolítására fölügyeljenek; de olyan helyekre, ahol eddig nem volt szokásban, zászlót bevinni nem volt szabad.³

Hogy a kincstárba a harminczad pontosan befolyjék, vannak büntető törvények azok számára, kik a harminczadot nem akarták megfizetni; vannak viszont oly törvények, melyek a harminczadosok visszaéléseit korlátozzák.

A harminczadot meg nem fizető egyén elveszítette marháit és hitszegés miatt a direktor megbüntette. Így írja elő az 1632. XXX. t.-cikk.⁴ Az 1637. XXII. t.-cikk szerint minden vármegyében legelőször intézték el a harminczadot meg nem fizetők ügyét; az első törvényszéki ülésben minden jogorvoslat megtagadásával háromszoros büntetéssel sujtották. Ha a földesúr a jobbágygyal szemben törvényt nem akart szolgáltatni, jobbágyi illetékkal büntették. („In homagio jobbagionis.“) Másodízben minden jobbágy után 100 frtot fizetett és ügyét a törvényszéknél minden más ügy előtt intézték el.⁵ Ha a városi ember került el a harminczadot, a bíró előtt bebizonyulván, háromszorosan bűnhődött az 1637. XXII. t.-cikk szerint.⁶ Ha a harminczados harminczadatlan marhát talált, akkor attól vette meg a harminczadot, akinél a marhát találta. Az 1641. III. t.-cikk

¹ A. C. 2. R. 12. Cz. 4. cz.

² A. C. 3. R. 15. Cz. 2. cz.

³ E. O. E. XI. 131.

⁵ E. O. E. IX. 596.

⁴ E. O. E. IX. 287.

⁶ E. O. E. IX. 596.

szerint, ha a harminczados fogta el a harminczadot elkerülő embert, elvette minden marháját és a földesúrtól 15 napon belül törvénytételt kért az ember ellen, vagy pedig az alispánok és szolgabírák szolgáltattak törvényt. 1641. előtt a bűnöst zászló alá vitték és ott szolgáltattak törvényt; a nála levő marhának két része a fiskusé, a harmadrész egyik fele a földesúré, akinek határán a bűnöst megfogták, a harmadrész másik fele a harminczadosé lett. Ha nemes ember fogta el a csalót, értesítette a harminczadost, aki azután a fönti mód szerint járt el. Ha nem értesítette a harminczadost, hanem megalkudott a csalóval, akkor ez utóbbi elveszítette marháit és a nemes megfizette a marhákat érő összeget.¹

Az 1650. IX. t.-cikk már szigorúbban rendelkezik; a csalót nem a harminczad háromszorosával, hanem a marha árának háromszorosával bünteti.² Az 1653. XIII. t.-cikk elrendeli, hogy a harminczad meg nem fizetését tárgyzó ügy áttehető az alsóbb fórumtól a táblához.³

Az 1634. XXXIV. t.-cikk panaszkodik a harminczadosok *visszaélései* miatt. A Közép-Szolnok megyében levő jobbágyoknak saját majorságbeli marháit megharminczadolták a tasnádi és sz.-királyi harminczadokon, ami — mint tudjuk — törvényellenes eljárás.⁴ Panaszkodik az 1635. XII. t.-cikk is és sürgeti a harminczadosok megbüntetését; különösen nagy a panasz a váradi harminczadosokra.⁵ A visszaélést elkövető harminczadosok általános büntetése 200 frt volt.⁶ A harminczadosokat hivatalos működésük közben bántalmazó egyének „bűnük minősége szerint“ bűnhődtek a vármegyén; ha jobbágy volt a bűnös, a földesúr előtt; a marha elvesztésén kívül meg kellett a marha árát is fizetniök.

A harminczad állapotára nézve érdekes azon kép, melyet II. Rákóczy György 1650-iki követi utasítása tár elénk.⁷

¹ E. O. E. X. 312.

² E. O. E. XI. 73.

³ E. O. E. XI. 167.

⁴ E. O. E. IX. 402.

⁵ E. O. E. IX. 431.

⁶ A. C. 2. R. 12. Cz. 3. cz.

⁷ E. O. E. XI. 90. 17. pont.

Fölemlíti, hogy azon kereskedők, kik a felség birodalmában marháik után megfizették a harminczadot, a fejedelem birodalmában nem fizetnek és viszont. Kivéve a „fél harminczadot,“ melyet rendkívüli esetekben a végvárak fönntartására fordítottak. Igaz, hogy Bethlen Gábor idejében a fejedelem és felség számára is vettek félharminczadot, de — úgymond — az akkori állapot nagyon különbözött a mostanitól, mert Bethlen Gábor a Lengyelországban kereskedő rendektől is húzott jövedelmet, birtokában lévén azok harminczada; sőt a maga birodalmán kívül Ung és Sáros megyében is voltak filialis harminczadjai. De a mostani időben igazságtalan lenne két helyen venni harminczadot a kereskedők árúi után.

3. Az aknajövedelmek.

Könnyebb áttekintés végett fölosztjuk az aknajövedelmeket a) sóakna-, b) érczbánya-, c) kénéső-bányából befolyt jövedelmekre.

a) *A sóaknák.*

A sóaknából befolyt jövedelem a fejedelmi kincstáré. Ezért nem szabad senkinek a fejedelem engedelmé és az ország beleegyezése nélkül sóaknát nyitni, művelni. Ezen rendelet megszegését első ízben 200 frttal, másodízben 400 frttal, harmadízben 600 frttal büntették. Aki pedig idegen helység határáról vitetett el sót, elvették tőle minden marháját és 200 frtot fizetett.¹ A sóaknanyitás tilalmát kimondja az 1633. XIII. t.-czikk; ismétli a tilalmat az 1637. XX. t.-czikk, mely szerint azok, kiket sóvágáson érnek, marhájuk elvesztésén kívül 40 frtot fizettek.²

Az 1637. XX. t.-czikk megtiltja a nemesnek, hogy a maga szükségére sót vágasson, annál kevésbbé van meg-

¹ A. C. 3. R. 15. Cz. 1. cz.

² E. O. E. IX. 316. 595.

engedve a só eladása; büntetése 200 frt.¹ Az „Approbata Constitutio“ szerint a nemes a maga határán levő sót szabadon használhatja, de eladnia vagy elajándékozni tilos.²

A fiskus a sóaknak terményeivel kereskedett, de a só *árának* meghatározása nem a fejedelem önkényétől, hanem az országgyűléstől függött; ez mutatja, hogy a fejedelemnek ezen jövedelmét tárgyazó joga korlátozottabb, mint más fiskális jövedelmek iránti joga; sőt a fejedelem az országrendek beleegyezése nélkül senkinek sem adhat engedélyt sóakna nyitására.³ Hogy a só árának meghatározása nemcsak a fejedelemtől, hanem az ország Rendeitől is függött, tudjuk az „Approbata“ 3. R. 15. Cz. 2. cikkéből, hol egy „táskadarab“ só ára tizenkét pénzben van meghatározva. A Kraszna és Szolnok megyei nemesek házuk szükségletére a „málhadarab“ sót a rendes törvényszabta áron kapták az 1635. LX. t.-cikk rendelete szerint.⁴ A vármegyei és székelyföldi nemesség számára törvényszabta áron kell adni a sót a fiskus aknáiból — mondja az „Approbata.“⁵ A székelydarabant rendre is kiterjesztette ezen rendeletet az 1650. XXII. t.-cikk.⁶ A törvényes áron való sóadást megerősíti az 1641. VIII. t.-cikk is.⁷

A haza fiai *kereskedhettek* a fiskustól megvásárolt sóval. Az 1637. XIV. t.-cikk 500 frttal sújtja azon harminczadosokat, kik a sóval kereskedőket szokatlan vétellel bántalmazták.⁸ Az 1648. XV. t.-cikk megengedi a sóeladást a jobbágyságnak.⁹ A sóval kereskedő nemesek és mások is a lompérti vámon csak félvámot adtak az 1650. XIV. t.-cikk szerint.¹⁰

A sót hordó szekeres emberektől a kamaraispánoknak kierőszakolt ajándékot elfogadni, valamint a harminczadosoknak a sót hordó szekerektől czédulapénzért sót venni

¹ E. O. E. IX. 595.

³ A. C. 3. R. 15. Cz. 1. cz.

⁵ A. C. 3. R. 15. Cz. 2. cz.

⁷ E. O. E. X. 315.

⁹ E. O. E. XI. 483.

² A. C. 3. R. 15. Cz. 1. cz.

⁴ E. O. E. IX. 429.

⁶ E. O. E. XI. 130.

⁸ E. O. E. IX. 593.

¹⁰ E. O. E. XI. 75.

vagy a szekereket „illetlen“ fizetéssel terhelni 200 frt büntetés terhe alatt volt tilos.¹

Az aknák művelése a jobbágyság kötelességei közé tartozott.

b) Az ércbányák.

Arany-, ezüst-, réz-, kőbányákat nyitni és művelni mindenkinek szabad volt.² I. Rákóczy levelében olvassuk, hogy az ezüst a fiskus közönséges jövedelmei közül való, azaz a fiskus jövedelméhez tartozik.³ Vas- és rézbányáról említést tesz az 1631. XXII. t.-cikk, mely a Rézbánya és Vaskohra vágatandó ölfá dolgában a régi szokást írja elő.⁴ Az 1633. XIV. t.-cikk a Belényes vidékén való vas- és rézbányára vágandó ölfák dolgában akkép rendelkezik, hogy a tisztek az ölfák vágásáért pénzt ne vegyenek, hanem tartsák meg a régi szokást.⁵ Ugyancsak a régi szokást írja elő az 1637. XXI. t.-cikk és az 1641. IV. t.-cikk, mely szerint azokat, kik az ölfá vágását elmulasztják, a szolgabírók 12 magyar forinttal büntették.⁶ Az 1649. XX. t.-cikk megtiltotta a fiskális udvarbíráknak, hogy a belényesi nemeseket a bányákról való réz-, és vasszerszámoknak Váradra vagy Patakra szállításával terheljék.⁷ *Vashámor* volt Csík-megyében; a csíki hámosokról gyakran találunk említést.⁸

Az országból való *vaskivitel* tilos volt; az 1635. XXXIII. és az 1628. IV. t.-cikk eme tilalom megszegőit kereskedelmi joguk és minden marhájuk elvesztésére kárhoztatta, — a vasnak az országban levő kis mennyisége miatt.⁹

Az *aranyporról* az 1633. XVI. t.-cikk kijelenti, hogy az aranypor a fiskus jövedelmét alkotja.¹⁰ A nevezett t.-cikk

¹ A. C. 5. R. 2. és 3. Edictum.

² A. C. 2. R. 9. Cz. 1. cz.

³ E. O. E. IX. 293. Rákóczy a császárnak.

⁴ E. O. E. IX. 269.

⁵ E. O. E. IX. 317.

⁶ E. O. E. IX. 595. és X. 313.

⁷ E. O. E. XI. 54.

⁸ E. O. E. XIII. 528.

⁹ E. O. E. IX. 427. és VIII. 483.

¹⁰ E. O. E. IX. 317.

büntetést szab azokra, kik a poraranyat a fiskális aranyváltóknak nem akarják bevinni. Azon földesurak, kik jobbágyaiknak nem engedték meg az aranypor beváltását, elvesztették azon jószágukat, hol a porarany találtatott. Ha a jobbágy ura tudta nélkül lopta el az aranyat, akkor a jobbágy bűnhődött azzal együtt, aki tőle az aranyport titkon beváltotta. Tiltja az aranypor titkos beváltását az 1634. VIII. t.-czikk is.¹ Az 1635. X. t.-czikk felújítja az 1623. V. t.-czikk azon rendeletét, mely az arany és ezüst kivivőit minden marhájuk elvevésével bünteti.² Az 1638. XVIII. t.-czikk az aranypor lopóira nézve úgy intézkedik, hogy ha jobbágy az illető, akkor a földesúr, fellebbezésékepen a vármegye intézze el ügyét; ha nemes ember, akkor a tábla vagy országgyűlés. A földesúr pedig a harminczad ügyében megírt büntetés terhe alatt volt köteles törvényt ülni jobbágya fölött.³

c) A kénesőbányák.

A kénesőbányák a fiskus jövedelmét alkották; az országban bárhol talált kéneső és azzal való kereskedés a fiskusnak volt fönntartva.

Mindenki „termelhetett“ azonban kénesőt bizonyos *feltételek* alatt:

1. Ha más határán „termesztí,“ egyezzek még először azon föld tulajdonosával.
2. A kénesőt csakis a fiskus tárházának adhatja el a termelő 75 frt készpénzért mázsáját.
3. Aki a kénesőt a fiskus tárházán kívül másnak adja el, úgy az eladó, mint a vevő 500 frt büntetést fizet; azonkívül elveszti a talált kénesőt.

Ha a *bűnös* nemes és birtokos ember volt, a fejedelmi tábla előtt perelték be; letartóztatni csak azon esetben lehetett, ha a büntetés kifizetésére nem volt elegendő vagyona. A városi embert a városi szék elé állították. A

¹ E. O. E. IX. 401.

² E. O. E. IX. 418. és VIII. 127.

³ E. O. E. X. 143.

jószágtalan nemest a tisztek elfogván, a fiskális tisztekkel és táblabírákkal intézték el ügyét és elégtétel adásáig a fiskális tisztek fogva tartották. A jobbágyon földesura vagy a helybeli tisztek ítélkeztek 15-öd napra. Az idegeneket a fiskális tisztek gyanú alapján is letartóztathatták és „érmük szerint“ büntethették.¹

A kiszabott büntetések mutatják, hogy mily szigorúan volt tiltva a kénesővel való titkos kereskedés és a kéneső kivitele. Az 1633. XV. t.-cikk fej- és jószágvesztést mond ki a bűnösökre; akár tettenérik a bűnöst, akár utóbb tudódik ki tette.² Az 1633. augusztusi gyűlés IX. t.-cikke úgy intézkedik, hogy a bűnöst, bárminő rendű is, ha kiváltságolt városban nincs, mindjárt megfoghatják és a fejedelem prefektusa elé vihetik büntetésre; ha kiváltságolt városban van, akkor a város bírása büntesse 100 forintra. A bűnös védelmezője szintén 100 forintot fizet. Ha a dolog utóbb tudódott ki, a nemes embert az országgyűlésen, vagy a törvénynapokon ítélték el; a városi embert a város bírása; a jobbágyot földesurától kérték ki büntetés végett. Ha a földesúr kiadni nem akarta, megidézték és 500 forintra büntették. A jobbágy kikérése a földesúr földjén történt.³ Ismételten tiltja a kéneső eladását és kivitelét az 1638. XVIII. és az 1649. II. t.-cikk.⁴

100 mázsza kéneső ára 4000 tallér volt I. Rákóczy idejében.⁵

4. Egyéb fejedelmi jövedelmek.

A felsorolt fiskális jövedelmeken kívül volt olyan-nemű is, melyre, ámbár névszerint nincs a fejedelmi jövedelmek közé iktatva, a fiskus mégis jogot formált. Ilyen a salétrom.

Salétromot a városok, urak, fő- és nemes rendek a maguk szükségére szabadon főzethettek. Aki salétromot eladás végett főzött, köteles volt elsősorban a fiskális tiszteket

¹ A. C. 2. R. 9. Cz. 2. cz.

² E. O. E. IX. 317.

⁴ E. O. E. X. 143. és XI. 47.

³ E. O. E. IX. 381.

⁵ E. O. E. X. 263.

megkínálni a salétrom vételével; csak akkor adhatta el akárkinek, ha a fiskus nem akarta megvenni. A salétromot az országból kivinni 200 frt büntetés terhe alatt volt tilos.¹ I. Rákóczy György 1634-ben engedélyt kér és kap is a császártól 60 mázsa salétrom vételére.² II. Rákóczytól pedig már a császár kérelmezte azt, hogy néhány helyen csak az ő számára főzessen Rákóczy salétromot. A fejedelem értesíti a császárt 1650. július 20-án Bethlen Ferencz követe által, hogy nemcsak néhány helyen, de Szabolcs és Szatmár megyékben sem készítenek annyi salétromot, hogy az egészet a császár rendelkezésére fordíthatná. A salétrom egy harmadát azonban kész átadni a császárnak.³ A császár 1650. szept. 14-iki válaszában abbeli reményét fejezi ki, hogy, ha nagyobb mennyiségben állítanak elő salétromot, akkor egyharmadánál többet is vásárolhat majd a fejedelem engedélyével.⁴

A fiskus jövedelmét alkotta a *talált kincsek* egyharmada is. Ha valaki a talált kincset megtartotta és ez kitudódott, az egész kincs elvesztésével lakolt.⁵ A fiskusé volt rendesen a pénzbírságok kétharmadrésze is.

VIII. Az általános teherviselés, különös tekintettel „az ingyen való gazdálkodtatás“-ra.

A teherviselés azon nemeiről, melyek az adózás és ingyen való munkaadás (gratuitus labor) képében nehezettek a lakosságra, az „Adózás“-ról tárgyazó fejezetben szólnam.

A bányákhoz való ölfavágatás szintén a teherviselés egyik neme volt. Az 1631. XIX. t.-cikk a biharmegyeieket kötelezte, hogy a Rézbánya és Vaskohra vágatandó ölfák-ról gondoskodjanak.⁶ Az ölfá vágása helyett tilos volt a tisztviselőknek pénzt elfogadni az 1633. XIV. és az 1637.

¹ A. C. 3. R. 50. Cz.

² E. O. E. XI. 433. és IX. 389. 439.

³ E. O. E. XI. 89.

⁵ A. C. 3. R. 54. Cz.

⁴ E. O. E. XI. 100.

⁶ E. O. E. IX. 269.

XXI. t.-cikk értelmében.¹ Az ölfákat a földesúr tartozott szállítani; mulasztás esetén két annyit kellett szállítania az 1622. V. t.-cikk rendeletére.² Midőn a földesurak nem voltak hajlandók jószágaikból az ölfákat megadni, az 1643. VI. t.-cikk megújította az 1622. V. t.-cikk említett rendeletét a büntetésre nézve.³

A fiskus sójának hordására vonatkozólag az 1637. XXV. t.-cikk elrendelte, hogy a „fundus regius“ Szeleste széken kívül nem tartozik munkásokat adni a vízaknai sóaknába és a kamaraispánnak megtiltotta, hogy e helyről munkásokat követeljenek.⁴ A partiumbelieket az 1643. XXVII. t.-cikk biztosította, hogy a sóhordásban új terhek nem fognak rájuk nehezedni.⁵ Az 1643. XXXV. t.-cikk fölmentette a sóhordástól a bagariczás szekereket.⁶ A sóhordó szekerek a kikötőkbe szállították a fiskus sóját.

Az 1631. XXIII. t.-cikk szerint teherviselés tekintetében a tordai városi lakosok és az ottani sóvágók egyenlők voltak. Együttesen voltak kötelesek megcsinálni az Aranyoson levő hidat és árvíz alkalmával oltalmazni; úgyszintén együtt végezték a tógátak, malomgátak, utak csinálását és a város őrzését.⁷ Ugyanilyen teheregynlőséget rendelt el az új tordai lakosokra és az ottani zsellérekre nézve az 1631. XXIV. t.-cikk.⁸

Teherviselés tekintetében különbség volt a szentegyház telkén lakó és a telken kívül lakó jobbágyok közt. A szentegyház telkén lakó jobbágyok nem tartoznak a faluval egy terhet viselni, de a telken kívül vagy olyan telken lakó jobbágyok, mely végrendeletileg került a szentegyházhoz, igen.⁹

A fiskális jószág egyenlő terhet viselt a nemesség jószágaival.

Az 1649. XII. t.-cikk elrendelte, hogy a fiskus jószága egyenlő terhet viseljen a nemes ember jószágaival; törvé-

¹ E. O. E. IX. 316. és 595.

² E. O. E. VIII. 110.

⁴ E. O. E. IX. 596.

⁶ E. O. E. X. 376.

⁸ E. O. E. IX. 270.

⁹ E. O. E. X. 222. 1639. XII. t.-cz.

³ E. O. E. X. 367.

⁵ E. O. E. X. 374.

⁷ E. O. E. IX. 269.

nyes dolgokban a vármegye tisztviselőitől függjön és a tisztek a gonosztevők üldözésére a fiskus jószágaiba is bemelessenek.¹ Az 1650. XVII. t.-cikk értelmében a fiskus jószága nem vonhatta ki magát a vármegye szükségére való adózásból, jegyzőfizetés alól, gyűlés pénz adásából.² A nemesi és fiskális jószág egyenlő teherviselését hangoztatja az 1651. IX. t.-cikk is.³

Sok földesúr nem akart egyenlő részt venni a teherviselésben. A szászok 1651-iki országgyűlési beadványa büntetést kér ezen földesurak ellen.⁴ Az 1651. IX. t.-cikk a tisztviselőket bízta meg az ilyen földesurak elleni erélyes fellépéssel.⁵

A teherviselés nagyon súlyos neme az u. n. „*ingyen való gazdálkodtatás*.” Az ingyen való gazdálkodtatás azon joga volt a fejedelemnek, melynél fogva az adófizető és teherhordozó lakosságot arra kötelezte, hogy a hazában utazókat ingyen lássa el szállással, tartással, szekérrel és vonómarhákkal. Ebben a kedvezményben a lakosság részéről csak azok részesültek, kik menedéklevéllel utaztak.⁶ A menedéklevél nélkül utazók csak ingyen szállást kaptak, míg élelmet pénzért kellett szerezniök.⁷

Sokszor előfordult azonban, hogy a menedéklevéllel nem bíró utasok erővel kívántak maguknak ingyen gazdálkodtatást. Az ilyen vétkesek az 1630. XVI. t.-cikk szerint 400 frtot fizettek büntetésül; de hangsúlyozza a t.-cikk, hogy a fejedelem szolgálatában vagy országos ügyben járóknak köteles a falu ingyen gazdálkodni.⁸ Az 1634. IV. t.-cikk kijelentette, hogy a tordaiak kötelezve vannak az ingyen való gazdálkodásra, mert kiváltságuk a teherviselés ezen nemére nem vonatkozik.⁹ Az 1635. XXI. t.-cikk

¹ E. O. E. XI. 52.

² E. O. E. XI. 76.

³ E. O. E. XI. 124.

⁴ E. O. E. XIII. 406. p) 1.

⁵ E. O. E. XI. 124.

⁶ E. O. E. IX. 88. 1630. XVI. t.-cz.

⁷ E. O. E. VIII. 321. 1626. XIV. t.-cz.; 370. 1627. V. t.-cz.; 496. 1629. VIII. t.-cz.; IX. 88. 1630. XVI. t.-cz.; 268. 1631. XV. t.-cz.; 317. 1633. XVIII. t.-cz.

⁸ E. O. E. IX. 88.

⁹ E. O. E. IX. 399.

szerint a Szászságon minden útonjáróknak és a vármegye ispánjainak tartoztak szállást adni, de ingyen ételmezt nem.¹ Mivel az erővel való gazdálkodtatás mindgyakrabban fordult elő, azért az 1635. LIV. t.-cikk elrendelte, hogy a vármegyében az erővel gazdálkodtató jószágos embert a táblára vagy országgyűlésre idézvé 500 frtra büntessék; a jószágatlan embert az ispán büntesse „érdeme szerint.“ A Szászságon a jószágos embert a fiskális direktor büntette 500 forintra; a jószágtalant a gyűlés elé vitték. A fogarasi, komonai, porumbáki szabadosok közül a vétkeket, akik a folnagyot vagy gazdáját ingyen gazdálkodtatták, szintén a gyűlés elé vitték.² Az 1637. XXVI. t.-cikk a gazdálkodtatás dolgában a meglevő törvények megtartását írta elő.³ A föntebb említett 1635. LIV. t.-cikket az 1638. XXXVII. t.-cikk azzal módosította, hogy a bűnösökkel szemben való eljárást a Szászságon nem a fiskális direktorra, hanem a szék bírásra és tisztviselőire bízta az országgyűlésen.⁴

Az erővel gazdálkodtatókat az 1642. XII. t.-cikk csak 200 frttal sújtja.⁵

Sok volt a panasz azon katonákra is, kik megbízatásukban lassan járván el, minden helyen hosszú időt töltöttek és szállást, ételmezt követeltek. Ezért az 1639. XVIII. t.-cikk úgy intézkedett, hogy a katonának kapitányától vagy hadnagyától kapott útlevelében legyen megjelölve elindulásának éve, hónapja és napja. Ha a katona útjában sokáig késlekednék, vagy ha sietne is, de magával a falukból sok ételmezt vinne, akkor büntesse meg a fejedelem udvari főkapitánya, főhopmestere, esetleg főkomornyikja. Ha pedig ezek a katonát nem büntetnék meg, úgy térítsék meg a károsult kárát.⁶

A katonák nem a fejedelemtől, hanem a kapitányuktól vagy hadnagyuktól kapott útlevéllel utaztak. A katonák gyakori utazása miatt a fejedelmi útlevél kiállítása nagyon

¹ E. O. E. IX. 423.

³ E. O. E. IX. 597.

⁵ E. O. E. X. 330.

² E. O. E. IX. 433.

⁴ E. O. E. XI. 148.

⁶ E. O. E. X. 224.

terhes dolog lett volna, — így magyarázza az 1649. XLI. t.-cikk.¹

Az ingyen gazdálkodtatást az 1649. XLI. t.-cikk a szász nemzet kérelmére² úgy módosította, hogy a faluk csak szállást tartoznak adni az utazóknak és lovaiknak, de élelmet és gabonát csak pénzért — szem előtt tartván az árbecslést. Azokat, akik ingyen szállást és pénzért élelmet nem adnak, 200 frtra büntették.³

1654-ben a nagy szegénység miatt kérelmezik a szászok, hogy az utazóknak ne legyenek kötelesek ingyen mást adni, mint kenyeret és a lónak szénát.⁴ Az országgyűlés mint Simonius följegyzésében olvassuk⁵ — nem teljesítette a kérelmet. Az erővel gazdálkodtatóra nézve elrendelte az országgyűlés, hogy a vétkest, ha nemes rendű is, a fiskális direktor idézze vármegyére, székes helyekre vagy táblára és büntessék 200 frtra fellebbezés megengedése nélkül. A rezidenciás nemest a székbeli tisztek idézték meg az említett helyekre, a rezidenciátlan nemest a tisztek maguk büntették meg.

Útlevelet nemcsak egy utazásra, hanem egész évre is adott a fejedelem. Minthogy az egész évre szóló útlevelekkel sok visszaélés történt, azért 1631-től kezdve ilyet csak a fejedelmi prefektusnak, a váradi kapitánynak és a háromszéki tisztviselőknek adott a fejedelem.⁶

Az általános *teherviselés alól* több tekintetben föl voltak *mentve* :

1) A felvincziek Aranyos székben az 1633. XXXII. t.-cikk szerint újabb teherviselésre nem kötelezhetők.⁷

2) Az újtordaiak a kiváltságok szerint viselnek terhet: a fejedelemnek szükség esetén gyalog szolgálnak és az utazóknak szállást adnak.⁸

¹ E. O. E. XI. 59.

² E. O. E. XIII. 387.

³ E. O. E. XI. 59.

⁴ E. O. E. XIII. 477. 3.

⁵ E. O. E. XIII. 478. Edictum.

⁶ E. O. E. IX. 271. 1631. XXX. t.-cz. Az ingyen gazdálkodtatást a „Diploma Leopoldianum“ 18. pontja szüntette meg.

⁷ E. O. E. IX. 321.

⁸ E. O. E. IX. 399. 1634. IV. t.-cz.

3) A fiskális jóság a fejedelem engedelmé nélkül ingyen munkaadásra nem volt kötelezhető.¹

4) A „fundus regius“ Szeleste széket kivéve föl volt mentve a vizaknai sóaknához való munkások adásától az 1637. XXV. t.-cikk szerint.²

5) A nemesség marhái közmunkákra nem alkalmazhatók; a jobbágyság marhái csak azon esetben, midőn a fiskális várakban közérdekű erősséget emelnek. Ezen törvény ellen vétő nemes 200, nem nemes 100 frtot fizetett. Ezen összeg fele a tiszteké, fele a károsult emberé az 1649. XVII. t.-cikk szerint.³

6) A máramarosiak a fenyőfa- és gerendaszállítástól mentesek az 1649. XXV. t.-cikk értelmében.⁴

7) A Szászságot a portusra való sószállítástól a többi rendekkel együtt fölmentette az 1649. XXXV. t.-cikk.⁵

8) A lugosiakat az 1655. XVII. t.-cikk minden parasztmunkától és szolgálattól fölmentette, hogy a hazát fegyverrel annál jobban szolgálhassák és az idegenek a haza szolgálatára annál jobban telepedjenek. A Lugosra ment vagy menendő jobbágyokra azonban ezen fölmentés nem vonatkozott.⁶

9) A nemesi rend házához szállani és ingyen szállást követelni senkinek sem volt szabad az 1633. XVIII. t.-cikk értelmében.⁷

A teherviseléssel járó *bajokat* legjobban festi a szász nemzet 1649-iki országgyűlési beadványa.

A falubeli jobbágyság s a városi lakosság a súlyos teherviselés miatt tönkremegy; némely falu elpusztul; nyomorúságos állapotuk miatt nem képesek a templomot és egyéb szükséges építkezéseket elvégezni. Félni kell, hogy sokan elhagyják falujokat, miután már eddig is sokan elbújostak. A városi lakosok szintén képtelenek a teherviselésre, mert a szegény kézműves nem szerez annyit,

¹ E. O. E. IX. 595. 1637. XIX. t.-cz.

² E. O. E. IX. 596.

⁴ E. O. E. XI. 55.

⁶ E. O. E. XI. 197.

³ E. O. E. XI. 53.

⁵ E. O. E. XI. 58.

⁷ E. O. E. IX. 317.

mennyivel háza népét eltarthatja. Nagy terhére van a jobbágyságnak a kikötőkbe való sószállítás is, mert gyakran a szántást és szőlőművelést kénytelenek e miatt elhanyagolni.¹

Kétségtelen, hogy az országgyűlés iparkodott enyhíteni a helyzeten, de a gyakori panaszok mutatják, hogy a szomorú állapotot nem tudta megszüntetni.

IX. Póstálkodás.

A „*póstálkodás*“ lényege abban állt, hogy minden falu köteles volt a fejedelem leveleinek továbbszállítására lovakat, szekereket adni a közegeknek. A küldött az egyik falu lovával, szekerével a másik faluig ment, innét ismét tovább ment ezen utóbbi falu lovával és szekerével. A faluktól csak a fejedelem követelhetette ezen teherviselést; ezen jogot nevezték a fejedelem „*póstálkodtatási jog*“-ának. Magános személy a saját költségén és terhén szállította küldeményeit és a fejedelmen kívül senkinek sem volt joga valamely falut „*póstálkodás*“-ra erőltetni. Azok, kik ezen tilalmat megszegték, az 1631. XV. t.-cikk értelmében 400 frtot fizettek büntetésül.² A magánosok azonban láthatólag nem sokat törődtek a törvény tilalmával. Ez tette szükségessé az 1633. XXXV., 1634. XXI., 1635. LIV., és 1637. XXVI. t.-cikkeket, melyek ismételten hangoztatják, hogy a fiskuson kívül senki se méréseljen valamely falut póstálkodtatni.³ Az 1635. LIV. t.-cikk megállapítja, hogy az ingyen póstálkodtató jószágos embert a táblán vagy országgyűlésen 500 frtra büntessék; a jószágatlan embert, akár katonának, úrnak vagy főembernek szolgálja, a vármegyei ispán büntesse érdeme szerint. A Szászszágon a jószágos embert a fiskális direktor büntette 500 frtra, a jószágtalant az országgyűlés.

¹ E. O. E. XIII. 384. 1. 2. pont.

² E. O. E. IX. 268.

³ E. O. E. IX. 322. 433. 404. 597.

A fejedelem ügyében járó postások is követtek el *visszaéléseket*. A lovakat, szekereket, ökröket, nem vitték vissza oda, ahol kapták. Az 1631. XV. t.-cikk megparancsolta, hogy a postások rendesen járjanak el hivatalos dolgaikban és mindent vigyenek vissza oda, ahol kapták. Meghatározta a t.-cikk az irányt is a postálkodásban: Váradtól Révig, Révtől Feketetőig, Feketetőtől Hunyadig, Hunyadtól Kolozsvárig, Kolozsvártól Tordáig és így tovább voltak kötelesek a falvak lovakat, szekereket adni.

A fejedelem ügyében postálkodók csak akkor követelhettek lovat és szekeret a falutól, ha fölmutatták a fejedelemtől kapott „*salvus conductust*.”¹ Az 1639. XVIII. t.-cikk elrendelte, hogy a menedéklevélben a visszaélések elkerülése végett az is meg legyen jelölve, hogy hány személyre szól.² A postásoknak nem volt szabad ló és szekér helyett pénzt követelni. A postások által használt lovak ellopása miatt az 1642. IX. t.-cikk elrendelte, hogy a postás nevét jegyezzék föl és ha a ló elvész, panaszolják be a postást a fejedelmi hopmesternél. Ha pedig a postás a megjelölt helyen hagyja a lovat, és ezt a falu bírása a maga szükségletére használja és a ló elvész, a bíró fizesse meg az árát. Minden falunak bírása 200 frt büntetés terhe alatt volt köteles a fejedelem postásának lovat bocsátani rendelkezésére.³

Aki menedéklevél nélkül postálkodtatott maga számára, 200 frt büntetés-pénzt fizetett az 1642. XII. és 1649. XLI. t.-cikk szerint.⁴

A szászok 1651-iki országgyűlési beadványukban panaszkodnak, hogy a fejedelem „címeres” postái nem elégszenek meg egy lóval, hanem kettőt, hármat is elvisznek és Havasalföldön eladják a lovakat, a szegény embernek pedig pár forinttal ütik ki a szemét.⁵

A gyakori lólopás miatt egyes falvak annyira kifogytak a lovakból, hogy postálkodásra szükséges lovat nem

¹ E. O. E. IX. 597. 1637. XXVI. t.-cz.

² E. O. E. X. 223.

³ E. O. E. X. 329.

⁴ E. O. E. X. 330. XI. 59.

⁵ E. O. E. XI. 402. h) 3. Postulatum.

tarthattak, hanem ökröket tartottak; több falu pedig egészen kivonta magát a póstálkodás alól.¹ Ezért az 1654. XI. t.-cikk elrendelte, hogy a falvak 200 frt büntetés terhe alatt kötelesek a póstálkodásra alkalmas lovat tartani.²

A póstai közlekedés lassúságára elég lesz fölemlítenem, hogy Gyulafehérvárról Beszterczére az a levél, melyet II. Rákóczy Cseffey Lászlónak márczius 9-én írt, 18-án érkezett meg.³

Midőn valamely levél *sürgős* volt, külsejére akasztófát rajzoltak. Ez annyit jelentett, hogy ha a küldöncz a levelet kellő időre nem kézbesítette, fölakasztották.⁴

X. Építkezés.

A Rákóczyak idejében a következő várépítésről, illetve javításról beszélnek emlékeink: Jenő, Lugos, Karánsebes, Onod, Gyalu, Patak, Fogaras, Regléc, Huszt és Várad.⁵

Kolozsvárott egy elpusztult jezsuita templom helyén I. Rákóczy egy kollegiumot, pap- és tanítóházat építtetett.⁶

II. Rákóczy alatt Fejérvárott egy országház⁷, Konstantinápolyban egy erdélyi ház,⁸ Gyulafehérvárott egy kollegium⁹ és Háromszéken egy templom¹⁰ épült.

Az építkezés mestereiről, módozatairól az „Ipar“ című fejezetben szóltam.

XI. Pénz és mértékek.

A pénzügyre vonatkozólag az 1630. XII. t.-cikk, úgyszintén az 1631. IV. t.-cikk elrendelte, hogy a poltúrát Magyarországon való eltöröltetéséig mindenütt három pénzben vegyék el — a pénz nagy hiánya miatt.¹¹ Az 1649. II.

¹ E. O. E. XIII. 413. Ad 10. w) 2.

² E. O. E. XI. 180.

³ E. O. E. XI. 369.

⁴ E. O. E. IX. 397. Pathay követjelentése.

⁵ E. O. E. IX. 281., 595., 285., 329. és X. 511. XI. 433. IX. 361. X. 511. XI. 433. X. 525., 515. IX. 523., 590. X. 393.

⁶ E. O. E. X. 296.

⁷ E. O. E. XI. 333.

⁸ E. O. E. XI. 192. II. t.-cz.

⁹ E. O. E. IX. 316.

¹⁰ E. O. E. XI. 200.

¹¹ E. O. E. IX. 97., 264.

t.-czikk megengedte a hazafiaknak a jó pénznek az országból való kivitelét. Az idegeneknek, u. m. a görögöknek és más nemzeteknek tilos volt a pénz kivitele vagy beváltása összes ingóságuk elvesztésének terhe alatt. Elrendelte a t.-czikk, hogy a tallérokat száznolcztvan pénzen, az aranyat három forint hatvan pénzen fölül ne váltsák be annyi összeg elvesztésének terhe alatt, a mennyit vált az illető.¹

Megjegyzendő, hogy abban az időben egy „dénár“ egyenlő volt egy pénzzel. Midőn a t.-czikk azt mondja, hogy a poltúrát három pénzben fogadják el, akkor három dénárt ért alatta.

Az akkor forgalomban levő tallér értéke 1 frt 80 dénár volt. A bécsi gíra értéke 10 és fél tallér volt.

A mértékekre vonatkozólag az 1638. XXIII. t.-czikk elrendelte, hogy a zilahiak is a kolozsvári ejtellel, vékával mérjenek 200 frt büntetés terhe alatt.² Erdélyben a kolozsvári véka, a Részekben a váradi véka volt elfogadva az 1638. XXIII. és az 1655. XI. t.-czikkből láthatólag.³

A véka megkisebbedése a dézsmát fizetőknek hasznára lett volna. Az 1656. XXI. t.-czikk kötelezi a dézsmafizetőket, hogy az egyházi rendeknek járó dézsmát a véka megkisebbedése után is oly mennyiségben adják, mint a megkisebbedés előtt.⁴

A hordókat veder szerint számították. Egy egész hordó 80, egy fél hordó 40 vedres volt. Egész Erdélyben e szerint voltak kötelesek a hordókat előállítani.

XII. Telepítések.

A XVII. század harminczas éveiben Közép-Szolnok megyében idegen jövevény legények letelepedése volt folyamatban. Ezen települőket a fejedelem szívesen fogadta és az 1638. XXXIV. t.-czikk szerint az érdemeseknek nemességet adományoz.⁵

¹ E. O. E. XI. 47.

² E. O. E. X. 145.

³ E. O. E. X. 145. XI. 195.

⁴ E. O. E. XI. 237.

⁵ E. O. E. X. 147.

Szörény vármegyében sok havasalföldi lakos telepedett le és ott meg is gazdagodott. Midőn ezen települt „montán“-okat marháikkal együtt vissza akarták vinni Szörény megyéből, az 1643. XXXVI. t.-cikk elrendelte, hogy marhájuknak csak egy harmadrészét vihetik magukkal; a többi azoké legyen, akiknek földjén laktak.¹

A települtek nem tartoztak egyenlő terhet viselni a benszülött lakossággal. Midőn a város bírása az idegeneket fenyegette, üzte és teherviselésre kényszerítette, a fejemegyei rendek utasították követeiket, hogy az 1648-iki országgyűlésen egy, idegeneket védő törvényczikk hozására hassanak.²

¹ E. O. E. X. 376.

² E. O. E. XI. 472. 6. pont.

II. RÉSZ.

HADÜGY.

I. *Állandó katonaság.* Kiállítás. Tartózkodási hely. Lovasok. Jobbágy katonáskodása. Mezei had. Udvari had. Hajdúság. Zsoldosok. Német gyalogság. Életmód a várakban. Szökött katonák. Tisztek. II. *Nemzeti katonaság.* Katonáskodási kötelezettség. Katonai szemle. Fölülés helye. Fölmentés. Zsoldosok. Székelyek katonáskodása. Szemle a székelyeknél. A székelyek vitézsége. Szászok katonáskodása. Összehívás. Fölkelés. Külföldi zsoldosok. Hadak miatti állapot.

I. Állandó katonaság.

Erdély katonai ereje kétféle volt: állandó és nemzeti.

Az állandó katonai erő béke idején is fegyverben tartott katonaságból állt és a határszélek és várak oltalmára volt rendelve; a nemzeti katonai erő pedig háború idején a hadra fölülni tartozó rendekből alakult.¹

Az állandó katonai erő kiállításának módja az országgyűlést illette. Az országgyűlés megegyezése nélkül állandó katonaságot fölállítani, szaporítani avagy idegen katonákat az országba hozni nem volt szabad.

Az állandó katonaság a fiskális várakban tartózkodott. Ónod várban a kassai béke 4. pontja értelmében 1631-ben az erdélyi őrsereg mellett a magyar király is helyezett el őrséget. Ezen őrség kapitánya nem lakott állandóan a várban, csak szabad bemenete volt.² A király őrserege nem a fejedelem költségén élt. Ecsed várában levő őrség a kassai béke 14. pontja értelmében a magyar királynak is hűség esküt fogadott.³ Az 1637. IV. t.-cikk szerint Bethlen István Huszt várában nem tartozott a fejedelem őrségét befogadni, mivel saját őrsereget tartván, Huszt várát illetőleg az országot és a fejedelmet kellőleg biztosította.⁴

¹ A. C. 3. R. 20. 21. 22. Cz.

² E. O. E. IX. 257.

³ E. O. E. IX. 258.

⁴ E. O. E. IX. 590.

A fiskális várak tulajdonosai és a várakban levő őrsereg a fejedelemnek hűségesküt tettek. Úgy a tisztek, mint a praesidiariusok zálogos hazafiak voltak.¹ A várakban levő katonaság ellátásáról a fejedelem gondoskodott, fizetési rendelvén a katonaság számára az országos jövedelmekből országgyűlési törvény útján.²

Az 1636. XIII. t.-cikk szerint kész az országgyűlés a fejedelem által Illyére rendelt fizetést megadni, de mivel az ott levő katonaságot az ország jövedelméből tartják, legyenek — mondja a t.-cikk — az ország és a fejedelem hűségére hűségesküvel kötelezve, „mert méltó és igazságos dolog, hogy a kinek fizetését élvezik, annak legyenek lekötelezve is.”³

A várakban levő őrség feje a kapitány, illetve hadnagy volt.

Az 1635. XXIX. t.-cikk elrendelte, hogy ha a zászló alól a fejedelem által kiíratott katona a kapitány vagy hadnagy tudtával katonáskodni mer, úgy mindegyik fejjel és jószágvesztéssel lakoljon.⁴

Jenőben az őrsereg közt *lovas katonák* is voltak, akiket a jenei birtokosok voltak kötelesek tartani az 1627. VII. és az 1635. V. t.-cikk szerint birtokvesztés terhe alatt.⁵ Máramarosban a fejedelem 200 lovaszt tartott.⁶

Az 1649. XXXIV. t.-cikk fölmenti a marosszéki gyalogosokat azon kötelezettség alól, hogy Görgény várába járjanak.⁷ Az 1650. IV. t.-cikk szerint Kún István Illye várában kapitányul egy zálogos jó hazafit tart és állandóan harmincz fegyverfogható őrt. A fejedelemnek megmarad azon joga, hogy ezen őrséghez nagyobb számút küldhet és Kún István azt befogadni tartozik.⁸

I. Rákóczynek *mezei katonasága* — mint Eszterházy „Memorialé”-jában olvassuk — 2000 emberből állt.⁹ Simonius naplója említést tesz mezei lovasságról is.¹⁰ Az adó megszavazása alkalmával többször találunk említést, hogy udvar

¹ E. O. E. IX. 421. és 447.

² E. O. E. IX. 509.

³ E. O. E. IX. 510.

⁴ E. O. E. IX. 426.

⁵ E. O. E. VIII. 370. és IX. 416.

⁶ E. O. E. IX. 467. b.)

⁷ E. O. E. XI. 58.

⁸ E. O. E. XI. 122.

⁹ E. O. E. IX. 259.

¹⁰ E. O. E. XIII. 530. b.)

és mezei had tartására adóznak.¹ A kvártélyokban lakó mezei katonák visszacléséről tanúskodik a szász nemzet 1649-iki beadványának 7. pontja: Tavasztól őszig a szegénységnél laknak, pénz nélkül gazdálkodtatnak maguknak; sok szegény ember éhezik, mert falatját a katonáknak adja, hogy békében maradhasson. Midőn pedig az udvarhoz kell menniök szolgálatra, mulatozva járnak faluról falura, mindenütt eledelt követelnek maguknak és lovaiknak.²

A biharmegyei *hajdúságról* az 1631. XVI. t.-cikk emlékezik meg.³ Megtiltja a hajdúvitézeknek új szokások behozatalát és elrendeli az 1613. XII. t.-cikk megtartását. E szerint azon hajdúk, kik Biharmegyében a kijelölt helyre a kapitányok főnhatósága alá nem akarnak menni, hanem földesuruk jószágán és földjén maradnak, kötelezve vannak úgy a földesúr iránti szolgálatra, mint a fejedelem adójának megadására. Aki pedig elmegy a kijelölt helyre és katonai szolgálatot teljesít, annak földje és háza a földesúré marad.

Galochus György 1638-iki erdélyi tudósításában fölemlíti, hogy a fejedelemnek lovas és gyalog katonáin kívül van kevés „sallarius miles“-e, *zsoldos* katonája is.⁴

A várbeli szolgálatra vonatkozólag az 1649. XXIX. t.-cikk elrendelte, hogy ha a darabant-szolgálatra ment jobbágy helyett a földesúr más olyan embert ad, akivel a fejedelem gyalogkapitánya megelégszik, úgy a kapitány a jobbágyot köteles visszaadni földesurának. A darabantok közt szolgáló jobbágyok feleségei és gyermekei a földesúr szolgálatára otthon maradtak.⁵ Ugyanezt rendelte el már az 1640. XIII. t.-cikk is.⁶

Német gyalogság is volt a várakban. Az 1631. XXXII. t.-cikk a német gyalogok derék kapitányát Joannes Gluchovski de Benekvitset az állampolgári eskü letétele után a hazafiak közé bevettnek nyilvánította.⁷ Az 1635. XXVIII. t.-cikk megtiltotta a német gyalogoknak, hogy útközben nemes ember házához szálljanak.⁸ III. Ferdinand 1639-ben értesíti

¹ E. O. E. XI. 192. I. t.-cz.

² E. O. E. XIII. 386.

³ E. O. E. IX. 268.

⁴ E. O. E. X. 134.

⁵ E. O. E. XI. 56.

⁶ E. O. E. X. 282.

⁷ E. O. E. X. 272.

⁸ E. O. E. IX. 426.

Rákóczyt, hogy Magyarország felső váraiban a német gyalogok számát fölemeli mindkét ország közös érdekében. Rákóczy válaszában kijelenti, hogy az említett intézkedés a karok és rendek beleegyezése nélkül nem jó vért szül és különféle gondolatokra ad okot.¹ Majd Bercsényi követ útján értésére adja Ferdinandnak, hogy a német gyalogoknak a végvárakba elhelyezése az ország törvényei ellen van és sohasem használt az ország ügyének. Példát hoz föl 1636-ból, midőn a végvárakban levő 400 német katona semmit sem használt a törökkel szemben.²

Törös követ, kit a fejedelem a német gyalogoknak Szatmárra szállásolása ügyében küldött a felséghez, leírja Rákóczy hadi erejét 1639-ben:

Német gyalog van 1200; ezek közül 600 a főkapitánynyal Fogaras körül van, 600 pedig Alvinczen, Fejérvártól egy mértföldre. A mezei lovasság négy kapitány alatt van elhelyezve: Faragó András alatt van 500, úgyszintén Bojty, Bánházy és Sándor Mátyás alatt 500—500. Bojty István az övéivel Barczán van, a többi három Torda, Várad és Debreczen körül van szálláson. Az udvari lovasság 600 és a gyalogság szintén 600 emberből áll. Van 60 kipróbált czéllövő, kik a fejedelmet mindenütt még a vadászatokon is követik. A fejedelem 20000 emberrel rendelkezik szükség esetén. A hajdúk a városokban gazdasági dolgokkal foglalkoznak.³

A végvárakban uralkodó *életmódot* megvilágítja az 1648. XVII. t.-cikk, midőn a jenei végházban levő őrség és a jenei nemesség közt levő egyenetlenséget iparkodik megszüntetni.

A t.-cikk előírja, hogy a kapitány az alispánnal egyetértésben éljen a haza szolgálatára és a végvár fönntartására vonatkozó dolgokban. Ha olyan hírek érkeznek a kapitányhoz, melyek szükségessé teszik a nemesség fölkelését, akkor a nemesség a kapitány által elrendelt dob- vagy trombitaszóra a fizetett vitézlő renddel együtt köteles a fölülésre. De tíz-husz csavargó miatt nem köteles a nemesség fölkelni, mert nem viseli azon terhet, mint a fizetett nép.

¹ E. O. E. X. 229.

² E. O. E. X. 233.

³ E. O. E. X. 251.

A kapitánynak kötelessége a gonosztevők miatt őrző-tartatot tartani. Ha az elfogott gonosztevő nemesember vagy ilyennek szolgálja, akkor az alispánnak adták át büntetés végett. Éjjel a kalodába vitték és csak reggel adták az ispán kezéhez. A tisztek, kik a nemest érdeme szerint nem büntették meg, tisztségüket veszítették el.

Ha valamely utczában egy gonosztevő miatt zavar támad, kiki a maga javára tartozik fölkelni és az elfogott embert a tisztek kezébe adni. Takarodó harangozás után a kerülők kivételével senki sem járhat fegyverrel. Aki valahol mulatván, későn megy haza, lámpással menjen — mondja a t.-czikk; — különben elfogják és reggelig kalodában tartják.

Előírja a t.-czikk, hogy a jómódú nemes emberek a végház szükségletére lovat tartsanak és szükség esetén fölüljenek. Aki az ispán ismételt fölszólítására sem akar lovat tartani, első ízben hat, másodikban tizenkét, harmadízben huszonnégy forinttal bünhődik. Aki lovat nem tud tartani, az szablyát, puskát és gyalog embernek való fegyvert tartson. Nem tartás esetén 2, 4, majd 6 frtot fizet büntetésül. Fölülvizsgálat miatt évente biztosok mentek ki. A végház-tól távol lakó fő- és nemes emberek jószáguk mennyisége szerint tartanak szolgálkat Jenőben, amire az alispán ügyel föl. Helybeli fizetett katonát és rezidenciás nemest nem szabad szolgálának tartani, mert ezek úgyis kötelesek fölülni, illetve szolgálni.

Nemes ember ügyébe a kapitány nem avatkozhatik; a nemest elfogatni vagy jószágára őrséget küldenie nem szabad. Efféle igazgatás az alispán és szolgabíró dolga. Peres ügyek elintézése a vár szombati székén történik. A vár hídjainak, palánkjainak megcsinálásában a nemesség is köteles segíteni; különben a kapitány a nemes jószágára küld és erőszakkal kényszeríti a munkaadásra.¹

Ezen rendelkezések világításba helyezik a jenei végházban uralkodó viszonyt a nemesség és az őrség között.

Előfordult, hogy a felség végházaiból a fejedelem végházaiba átszökött hites szolgálkat megtartotta a várkapitány.

¹ E. O. E. X. 484.

Midőn e miatt II. Ferdinand király neheztelt I. Rákóczyra, ez utóbbi Bercsényi követje által tudtul adta, hogy neki erről nincs tudomása. Azt azonban tudja, hogy az erdélyi végházakból a fizetett hites szolgálakat Kassán és más helyütt befogadják. Sőt a felség végházaiba még a nyilvános erdélyi gonosztevőket is beengedik.¹

A vitézlő rend jártában-keltében nem tartozott „salvus conductus“-t fölmutatni az 1649. XII. t.-cikk értelmében.²

A várakban levő tisztek feje a kapitány volt. Utána következett az alkapitány, hadnagy, tizedes, porkoláb. Tisztek csak zálogos hazafiak, avagy állampolgárrá lett érdemes hazafiak lehettek.³

II. Nemzeti katonaság.

Az erdélyi katonai erő második neme a *nemzeti katonaság* volt, mely háború esetén a hadra fölülni tartozó rendekből alakult.⁴ A nemzeti katonai erő három nemzetből, a magyar, székely és szász nemzetből azon szabályok szerint alakult, amint a törvényhozás mindegyik nemzetre külön-külön meghatározta.⁵

A *magyar nemzet katonáskodási kötelezettségét* II. Endre aranybullája ekkép fejezi ki: ha ellenség tör az országra, mindnyájan kötelesek ellene menni.⁶ Verbőczy Hármaskönyvében olvassuk: hadakozni csak az ország védelmére tartoznak a nemesek.⁷ Az „Approbata Constitutio“ mondja: „ha mikor hadi expeditióknak szükségképen meg kellett lenni, — akár generális, akár pedig partiális expeditio lévén, — a dolgoknak mivolta és szükségnek kívánsága szerint a fejedelemnek parancsolatjára nemesi praerogatívával élő minden rendek tartoznak fölülni.“⁸

¹ E. O. E. IX. 295.

² E. O. E. XI. 59.

³ E. O. E. IX. 421., 447. és XI. 142. Conditio VI.

⁴ A. C. 3. R. 20. Cz.

⁵ A. C. 3. R. 19. Cz. 14. cz.

⁶ Arany bulla 7. cz. 1. §. „Si vero ex adversa parte exercitus venerit super regnum, omnes (servientes) universaliter ire tenentur.“

⁷ Verbőczy H. K. 1. R. 9. cz. 5. §. „militare duntaxat pro regni defensione tenentur nobiles.“

⁸ A. C. 3. R. 19. Cz.

Világos az idézett törvények szavaiból, hogy a magyar nemzet *katonáskodási kötelezettsége* a nemesi kiváltsággal bíró embereket illette. Hogy ezen köteleiséget személyesen vagy bérelt zsoldosok által teljesítették-e, az már az országgyűlésnek a körülményekhez képest hozott határozatától függött.

Az 1634. XXIX. t.-cikk kötelezte a nemességet a hadban való személyes megjelenésre. Kivétettek a tábla fiai, kik nem jelentek meg személyesen, ha nem maga a fejedelem vezette a hadat. A fejedelem személyes vezetése esetén nincs kivétel a személyes megjelenés alól. Azok, kik meg nem jelentek a hadban, minden ingó és ingatlan jószáguk elvesztésével lakoltak. Azon nemeseknek, kik a hadban megjelentek, házuk népe mellett és jószáguk gondozására szabad volt szolgálkat és tisztviselet hátrahagyni.¹

Az 1640. IX. t.-cikk felújítván az 1634. XXIX. t.-cikket, hozzáteszi, hogy ez nemcsak a magyar részen lakó nemeseket, hanem azon külföldön lakókat is kötelezi, kiknek a magyar részen jószáguk van. Megengedi azonban a t.-cikk, hogy ezen nemesek, ha személyesen nem jelenhetnek meg, jószáguk mennyisége szerint lovast vagy gyalogost állítsanak:² Az 1640. XXII. t.-cikk elrendelte, hogy akik betegségük miatt nem jelenhetnek meg, bizonyítsák betegségüket a vármegye-, vagy a szék tisztjei által kiállított „testimonialis“-sal.³ Az 1640. XXX. t.-cikk értelmében az egyházi szolgálat nem ment fel a hadban való megjelenés alól. Az e miatt elmaradókat a vármegyei tisztek kényszeríthetik a megjelenésre.⁴

Az 1653. IX. t.-cikk szerint a hódoltságon levő nemesek személyesen tartoznak fölülni; ellenkező esetben elvesztik nemességüket.⁵ Az 1654. IV. t.-cikk megengedi, hogy a vármegyékben levő „sessionatus“ nemesek közül azok, kik évenként a bíróság tisztét viselik, táborozás idején a faluban maradhatnak, hogy a falu hadviselés idején se legyen férfi nélkül.⁶

¹ E. O. E. IX. 407.

² E. O. E. X. 280.

³ E. O. E. X. 285.

⁴ E. O. E. XI. 56.

⁵ E. O. E. XI. 166.

⁶ E. O. E. XI. 177.

Annak megvizsgálására, hogy a nemesség el van-e látva a kellő fölszereléssel, évenként *katonai szemlét*, („mustrá“-t) tartottak a főtiszték. Az 1650. V. t.-cikk szerint azon nemeseket, kik a szemlén kellő felszereléssel nem voltak ellátva, megintették a főtiszték, hogy a legközelebbi szemlén „jó készülékkel és jó paripán illendő fegyverrel, lobogós kopjával“ jelenjenek meg. Az egyházi nemes embernek egy kopjával, két lóval megjelenő nemes embernek két kopjával, azoknak, kiknek jószáguk „kapuszámra telik“, annak mennyisége szerinti készülettel kellett megjelenniök. Elmaradás esetére 12 frt büntetés volt kiszabva.¹

1656-ig a nemesség ott ülhetett föl, ahol tetszett, de ez nagyon alkalmatlan volt a tisztekre nézve. Ezért az 1656. III. t.-cikk elrendelte, hogy minden nemes ott tartozik fölülni, ahol katonai szemlére megjelent. Az évenkénti katonai szemlét, melyet 1656-ig csak szokás alapján tartottak, ezen törvénycikk tette kötelezővé.² Ezen szemlét illetőleg azt olvassuk a tordamegyeiek 1658-iki jelentésében, hogy a nemességet székhelyükre hívták és ott mustrálták meg. A szemle eredményéről készített jegyzéket a fejedelemhez küldötték el. A szemlén megjelent személyek többnyire „szolgarend“-ből állottak elő, főispánok és főbb rendek nem voltak köztük.³

Magyarországon lakó és Erdélyben feles jószágot bíró nemesek az 1650. V. t.-cikk szerint szükség esetére alkalmas és szolgálatra illő lovasokat kötelesek állítani. A hadból elszőkö zsoldosokat részint pénzbírsággal, részint fogással sujtották, a szerint, a mint rezidenciásak, vagy rezidenciátlanok voltak.⁴

II. Rákóczy György lengyel hadjárata idejében tartott szamosújvári országgyűlés 1657-ben a szükség miatt elrendelte az V. t.-cikkben, hogy az özvegy asszonyok jószágukhoz képest kötelesek lovast, gyalogot állítani. A VI. t.-cikk szerint a hadjáratban levők jószágai szintén állítanak lovast vagy gyalogot. A VII. t.-cikk szerint a szegény

¹ E. O. E. XI. 122.

² E. O. E. XI. 231.

³ E. O. E. XI. 362.

⁴ E. O. E. XI. 232.

nemes asszonyok közül tízen állítottak egy lovast a vármegyei tisztek rendelése szerint. A VIII. t.-cikk a lovas és gyalog állításától rendes körülmények közt fölmentett özvegy asszonyokat is kötelezi jelen esetben lovas és gyalog állítására.¹

Midőn II. Rákóczy országgyűlési határozat nélkül vitte a határon túl a haza fiait, a szerencsétlen lengyel hadjárat miatt felzúdult Rendek törvénybe fogták, hogy országgyűlési határozat nélkül a hazafiakat a határon túl vinni hadakozás végett nem szabad.²

A nemesség katonai szolgálata tekintetében nevezetes az 1658-iki megyesi országgyűlés III. t.-cikkének azon rendelete, mely fölmenti a nemességet a személyes hadi szolgálattól. Kötelességévé teszi a törvény minden rendbeli nemesnek és hadban fölülni tartozó embernek, hogy a maga személye helyett olyan zsoldost állítson, akivel a főtiszt megelégedhetik; azonkívül állítson gyalogot és lovast kapuszám után. Ha azonban oly nagy lenne a veszély — mondja a t.-cikk — hogy mindezek nem elegendők, akkor a személyes megjelenés kötelező. Ezen személyes fölkelést azon esetben, ha országgyűlés nem tartható, a fejedelem is elrendelheti tanácsosainak beleegyezésével. Ily nagy veszély esetén a káptalanok, adószedők, jegyzők és szolgabírák, akik egyébként különféle kiváltsággal bírnak,³ kötelesek maguk személye helyett és jószágukról zsoldost állítani. Hogy a vármegyei alispánok és székelységi alkirálybírók személyes fölkelés esetén otthon maradhatnak-e a hadak kergetése és otthoni dolgaik elvégzése miatt, arról a vármegyék, székek és azok főtisztjei határozzanak — mondja a t.-cikk.

Az a kérdés, hogy minő arányban állított saját személye helyett és jószágáról *zsoldost* a nemesség?

A jószágos nemesember saját személye helyett egy zsoldost állított, jószágáról pedig három kaputól egy lovast. Akinek magának nincs annyi jószága, az másokkal együtt állít. Az „egyházhelyi“ nemes emberek közül tíz állít egy

¹ E. O. E. XI. 286.

² E. O. E. XI. 289. 3.

³ Hadakozás idején az adószedők, jegyzők nem tartoznak hadba menni. A szolgabírák pedig a vármegye, hon és fejedelem szolgálatára otthon hagyhatók: A. C. 3. R. 43 Cz. 4. cz.

lovast; a fél kapun alul levő jószágos nemesek közül nyolcz, a fél kaput bíró nemesek közül hat állított egy lovast. Gyalogot pedig minden 2—2 kaputól egyet-egyet tartozott a nemesség állítani.¹

Akinek zsoldosa vagy fia a hadban elvész, azon hadjáratban újabbat nem köteles állítani. Az „egyházhelyi“ és fél kapunál kevesebb birtokú nemesek özvegyei sem állítanak újat, ha becsületesen viselik magukat.²

A *székely nemzet katonáskodási kötelezettségét* illetőleg az „Approbata Constitutio“ így szól: „mint egyebek, úgy a székely vitézlő rendek is, a végrészek szerint hadi expedíciókra fölültni tartoznak.“³ Akik ok nélkül kimaradnak, jószágaikat el nem vesztik ugyan, de a fejedelem rendeléséből halállal bűnhődnek. Ugyancsak az „Approbata“ mondja: „mind a nemes lófő gyalog vagy darabant és egyéb vitézlő rend mindig készen legyen, hogy szükség esetén az ország végzése szerint való parancsra fogytkozás és halogatás nélkül jó hadi felszereléssel együtt fölülhessen.“⁴

A székely nemesek a legrégibb idő óta három rendre voltak osztva, u. m.: 1) primores, akiket főnépnek vagy főnemeseknek is neveztek; 2) lófőrend, 3) darabant rend.

A három rend közti különbség főkép a katonai szolgálat különbségében rejlett, amennyiben a darabant rend gyalog szolgált, a lófőrend egy lóval, a primores pedig három, négy sőt öt lóval. Kitűnik ez, — hogy régiebb időre is visszatérjek — Mátyás királynak mérai Magyar Balázs erdélyi vajda- és székelyek grófjához 1473-ban intézett rendeletéből is; nemkülönben az 1561-ik évi országgyűlés határozatából is, mely szerint minden lófő egy lóval, a primores pedig tehetsége szerint 2, 3, 4, sőt 5 lóval is köteles fölültni.⁵

Minthogy a nemzeti fejedelmek uralkodása idejében az ország katonai ereje főkép a székelységben rejlett, ép ezért szükséges volt a vitézlő rendet a katonai szolgálat költségeinek viselésére képessé tenni és képességét megőrizni a tulajdonjog sérelme árán is. Éme törekvés megnyilvánul az

¹ A. C. 3. R. 19. Cz. 12. cz.

² A. C. 3. R. 19. Cz. 5. és 17. cz.

³ A. C. 2. R. 20. Cz.

⁴ A. C. 3. R. 76. Cz. 8. cz.

⁵ Dósa: Erd. Jогtan. I. Könyv. 99. lap.

1633-ik évi gyulafehérvári országgyűlés VI. t.-cikkében, mely megtiltja a lőfő- és darabant rendeknek örökségük eladását. Csak azt engedi meg ezen törvény az említett két rendnek, hogy örökségüket szükség esetén harmadértékben elzálogosíthatják.¹

Az 1648. XIII. t.-cikk kötelességévé tette a székelységi főgenerálisoknak és az alattuk levő főtiszteknek, hogy a fölülésre kiadott parancs után hadnagyság szerint zászló alá gyűlt csapatok fölött, a székekből való elindulás előtt szemlét tartsanak. Az, aki a zászlóval való elindulás után még nem jelent meg, halállal lakolt; jószágát pedig székely atyafiainak vagy másoknak adták zálogba illő áron.² Aki betegsége miatt nem jelenhetett meg, az kérjen az illető szék tisztjaitól hit alatt kelt bizonyáglevelet — mondja az 1640. XXII. t.-cikk.³

Ha azon szolgálk, kik urakhoz vagy főrendekhez kötötték le magukat, nem jelentek meg, vagy megjelenés után elmentek, elvesztették minden ingó és ingatlan jószágukat.⁴ Az 1648. XIII. t.-cikkben kimondott halálos büntetést a fejedelem szigorúnak találván, az 1649. XLV. t.-cikk elrendelte, hogy a tisztek a zászló alatt meg nem jelent embereket keressék föl és ha mentségük elfogadható, ne büntessék meg.⁵

Azok, kik mások szolgálatában álltak és jószáguk volt, ép úgy voltak kötelezve zsoldost állítani, mint a vármegyei nemes rendbeli szolgálk. Akiknek jószáguk nem volt, zsoldost sem állítottak. Ezen törvény az állítandó szolgálkra vonatkozott, de azokra nem, akik csak a hadjárat hírére állottak szolgálatba.⁶ A székelységi alkirálybírák otthon maradhattak hadjárat idején.⁷

A hadban szolgáló székelység béke idején nem volt köteles póstálkodni.⁸

A *székely vitézséget* és harczy készséget ismerjük a történelemből. Érdekes erre vonatkozólag a svéd király beszélgetése II. Rákóczy követével, Schaum Konstantinnal 1655-ben.

¹ E. O. E. IX. 314.

² E. O. E. X. 481.

³ E. O. E. X. 285.

⁴ E. O. E. IX. 407. 1634. XXIX. t.-cz.

⁵ E. O. E. XI. 61.

⁶ A. C. 3. R. 76. Cz. 8. cz.

⁷ A. C. 5. R. 58. Edictum.

⁸ A. C. 5. R. 59. Edictum.

Mondd csak — szólt a király a követhoz — mit csinálnak a ti székeljeitek? van-e még bennök nagy harci kedv, és küzdenek-e oly vitézül, mint ezelőtt?

A harci késég — szólt a követ — nagy mértékben van bennük, és azt hiszem, alkalomadtán ép oly vitézül fognak harcolni, mint mindenkor. Mire a király szenátoraihoz fordulva így szólt: Valóban jó katonák és Erdélynek majdnem legnagyobb erejét alkotják.

A király azon kérdésére, hogy összehívás esetén mily számban vannak, a követ azt felelte, hogy biztosan nem tudja, de körülbelül 30, 40, 50 ezret tesz ki a lovas és gyalogosok száma, nem számítva a magyarokat. Mire a király ismét így szólt szenátoraihoz: Ime mily hatalmasok!¹

A *szász nemzet katonáskodási kötelezettségét* illetőleg tudjuk, hogy a szász nemzet II. Endre 1224-iki kiváltságlevele szerint belháború esetén 500, külháború esetén 100 vagy 50 katonát tartozott állítani a szerint, amint a hadsereget a király vagy más vezérelte.²

Az „*Approbata*“ szerint a szebeni királybíró, ispán, sőt a többi királybírák is a szász gyalogokkal együtt kötelesek a hadba menni, magukkal vivén két-két polgár embert is. Ezek a fejedelem mellett vannak és közülök a fejedelem tetszés szerint hazabocsáthat. Minthogy azonban a haza három nemzetből áll és a szükség is úgy kívánja, legalább két nevezetes ember legyen jelen állandóan — mondja az „*Approbata*“ — hogy ezek Erdélynek ezen becsületes nemzetét is (t. i. a szászt) képviseljék.³

Az 1657. IV. t.-cikk szerint a szász papok, városok és a szász egyetem (universitás) régi szokás szerint állítanak lovast és gyalogot; az otthon levő rendek személyesen tartoznak fölülni a helytartó parancsára; a számadó tisztek (raczionisták) lovast állítanak maguk helyett. Aki

¹ E. O. E. XI. 222.

² Privilegium Andreanum: „Milites vero quingenti intra regnum et regni expeditionem deputentur; extra vero regnum centum, si rex in propria persona iverit; si vero ex regno jobbagionem miserit, — sive in adiutorium amici sui, sive in propriis negotiis — quinquaginta tantum milites mittere tenentur.“

³ A. C. 3. R. 19. Cz. 14. cz.

nem akar fölülni vagy mást állítani maga helyett, azt a vármegyei tisztek erővel kényszeríthetik.¹

A magyar nemesnek csak akkor fizetett a fejedelem, ha a had az ország határán túl ment. A székelyekre vonatkozólag az „Approbata“ azt mondja, hogy ha az ország határán túl mennek, akkor a szolgálathoz és úthoz mért elegendő költséget kapnak.²

A *hadra fölülés* csak országgyűlési határozat alapján volt kötelező. Szükség esetén azonban a fejedelem is összehívhatta a nemzeti katonaságot tanácsosainak beleegyezésével, amint ez az 1658. III. t.-cizikkből látható.³ Hogy a fölülést szükség esetén a kormányzó és a tanács is elrendelhetette, sőt a kormányzó és a kancellár is — bizonyítja az 1652. IV. t.-cizikk.⁴

Midőn sem az állandó-, sem a nemzeti haderő nem volt elégséges, a magyar király saját birodalmában általános fölkelést rendelt el Erdély védelmére, amint ezt az 1638-iki királyi határozatok tanúsítják.⁵ Erdély szolgálatában álló külföldi *zsoldosokat* illetőleg tudjuk, hogy a felség birodalmából bejött zsoldosok testimonialist kaptak.⁶ Német és kozák zsoldosok fogadásáról szól I. Rákóczy György 1636-iki követi utasításában.⁷ Ugyancsak 1636-ban írja I. Rákóczy Perényinek, hogy a lengyel király egész birodalmában megengedte a német gyalogok fogadását; Jármí Ferencz Krakó és Szilézia táján zsoldos fogadással van elfoglalva, van nála 5000 frt. Ki is küldött már 43 muskatérost Mármarosra, de 1000 muskatérost akar fölfogadni. Kozák hadak fogadása is meg van engedve.⁸

II. Rákóczy 1636-ban Klobusiczky-követe által arra kéri a felséget, hogy engedje meg Sziléziában 300 drago-nyos fogadását és adjon számukra menedéklevelet.⁹ Pár hónappal később Bogádi András útján kéri, hogy engedje meg II. Ferdinand 300 muskatéros fogadását Lőcse, Eper-

¹ E. O. E. XI. 286.

² E. O. E. XI. 353.

³ E. O. E. IX. 556.

⁴ E. O. E. IX. 501. Ad. oct.

⁵ E. O. E. IX. 527.

⁶ A. C. 5. R. 63. Edictum.

⁷ E. O. E. XI. 146.

⁸ E. O. E. IX. 527. 9.

⁹ E. O. E. IX. 503.

jes és Bártfa városokból,¹ mit a felség meg is engedett.² 1637-ben 4000 muskatéros fogadását engedte meg a fejedelemnek a felség.³

Bercsényi III. Ferdinand óhajára megtudta, hogy 1639-ben I. Rákóczynek mennyi zsoldos katonája volt és ezt megírta ő felségének: van 600 német gyalogosa, 700 magyar gyalogja. Száz pataki lovas Debreczenben szállásol. Az udvari szolgák négy őrségre vannak osztva.⁴

Lengyel zsoldosok fogadásáról tesz említést Eszterházy 1640-ben.⁵ II. Rákóczy a lengyel királylyal kötendő véd- és dacszövetség ügyében 1646. őszén azt az ajánlatot tette, hogy tartson a király Erdélyben állandóan saját költségén 6000 német gyalogot, 2000 kopjás solnort (gyalogot,) és 2000 kozákot, mely haddal a fejedelem szabadon rendelkezheessen. Ha a király ennyire nem vállalkozik, úgy elég lenne 4000 gyalog és 2000 kozák. Ezenkívül legyen szabad a fejedelemnek a lengyel birodalomban pénzért bármikor hadat fogadnia. A mainzi érsek 1658. augusztus 5-én kelt levelében megengedte II. Rákóczynek, hogy a kereszténység közös ellensége, a török ellen Mainzban szabadon toborozhat.

Érdekes a gyalogság és lovasság szereplésére vonatkozólag I. Rákóczy Györgynek 1636-ban Perényihez intézett levele, melyben azon nézetét nyilvánítja, hogy a székelly gyalogság hasznosabb is, erősebb is a lovasságnál.⁶

A két Rákóczy idejében sokat szenvedett Erdély a hadak járása miatt. Valahányszor az országgyűlésen az adó megszavazására került a sor, azonnal fölhangzott a panasz a hadsereg okozta elszegényedés miatt. Nem csodálkozhattunk eme panaszokon, midőn tudjuk, hogy a Rákóczyak kora a háború korszaka volt, melyben a folytonos hadviselés nemcsak a nemzet áldozatkészségűt, de — főkép II. Rákóczy szerencsétlen lengyel hadjárata — a nemzet hadi erejét is kimerítette.

¹ E. O. E. IX. 555. d)

² E. O. E. IX. 557. Septimo. 560. 570.

³ E. O. E. X. 103. 5.

⁵ E. O. E. X. 257.

⁴ E. O. E. X. 239.

⁶ E. O. E. IX. 504.

III. RÉSZ.

JOGVISZONYOK.

I. *A fejedelmi jog és kötelesség.* Sérthetetlenség. Fejedelmi kötelmek. II. *A fejedelem és nép közti jogviszony.* Törvényhozás. Országgyűlés tárgyai. Tárgyalási sorrend. Fölshozások. Szavazás. Törvények keletkezése. Tiltakozás. Ítéltő hatalom. Végrehajtó hatalom. III. *A fejedelem adományozási joga; birtok-, végrendeleti- és örökösödő jog.* Adományozás tárgyai. Mődja. Adományozás épségben tartása. „Publikáció.” Zalogosítás. Perlekedés. Birtokvisszaszerzés. Százszok kiváltsága. Zalogjog. Végrendelet. Fiskusra szálló jószágok. Balázsfalva. Örökségi per. Székelységi örökség. IV. *Perrendtartás.* Helyei. Perlekedés ideje. Idézés. Kihívás. Értesítés. Azonnali végrehajtás. Idéző tisztek. Alperes megjeleneése. Perfolyam akadályai. Derekas ellátás. Bizonyítás. Tanúvallatás. Bírói szemle. A fejedelem részvevése a tanácskozáson. Perellátás módja. Jogorvoslat. Ellenállás. Fellebbezés. Eljárás a táblán. Végrehajtás. Perújítás kegyelemmel. Perlekedés a vladikával. Bíráság fölosztása. Régi perek átszállítása. Kezesség. Visszaélés. Hatalmaskodás. Ellenszegülés. Megbékéltetés. V. *Büntetőjog.* Latrok üldözése. Czirkálás. Büntetés helye. Kiszabadítás. Üldözés a Szászággon. Büntetés. Marhalopás. Nyomfölvétel. Kártalanítás. Nyomkiadás terhessége. Lopott marha visszaszerzése. Csalás a harminczadban, a boreladásban. Marhavétel. Visszaélés az adószedésben. Tilos vámszedés. Hanyag dézsmálás. Aknanyítás. Kénésökivitel. Pénzkivitel. Póstaalkodás. Árbecslés. Engedetlenség. Örökös. Korcsmárlás. Oklevél elidegenítése. Homagium. Jobbágykiadás. Bőjtölés. Hadból elszökés. Utazás. Ajándékszedés. Mézvétele. Ingyen munka. Ruházat ellen vétők büntetése. Jobbágyértés. Hivatalviselés. Gyilkosság. Paráznaság. Házasság. Pappá tétel. Végvárátadás. Felségsértés. Csavargás. Leányrablás. Judaizmus. Ünnepsértés. Szülők megsejtése. Feleségrablás. Bűnpártolás.

I. A fejedelmi jog és kötelesség.

A fejedelem személye szent és ezzel szoros kapcsolatban álló fejedelmi jog a sérthetetlenség.

A fejedelem *sérthetetlensége* személyére nézve abban állt, hogy a törvény nemcsak a fejedelem személyét sértő tettet, hanem a sértésre irányuló szándékot is a felségsértés büntetésével sujtotta. A bűnös a tábla elé idézése után fej- és minden ingó és ingatlan jószágának vesztésével lakolt az 1648. XIV. t.-cikk értelmében. Ezen t.-cikk elrendelte, hogy Nadányi Istvánt, mint felségsértőt az említett büntetéssel sujtsák.¹ Az 1657. IV. t.-cikk biztosította a fejedelmet, hogy sértegetőit haladék nélkül fogják megbüntetni.²

¹ E. O. E. XI. 482.

² E. O. E. XI. 311.

A fejedelem sérthetetlensége cselekedeteire nézve abban állt, hogy felelősséggel nem tartozott. Ugyanis a fejedelem mellett állt a fejedelmi tanács és ennek beleegyezésével intézte az országos dolgokat.¹ Ha az elintézett ügyek és kiadott rendeletek törvényt sértettek, a hiba nem a fejedelmet, hanem tanácsosait terhelte. Ily esetben a tanácsrendet törvényes megidézés után hűtlenség bűne miatt („nota perpetuae infidelitatis“) büntették; miként ezt az 1613. IV. és 1630. XII. t.-cikkek és az 1652-iki választási föltételek 13. pontja előírta.²

A fejedelmi jog *kötelességekkel* volt összekötve; ezen személyes kötelességek voltak a fejedelmi jog korlátozói. Ezen kötelmeket ismerjük a fejedelmi választási föltételekből, melyek megtartását a fejedelemnek esküvel kellett fogadnia. Eme föltételek értelmében a fejedelem elődjének minden jövedelmét, adományozásait, zálogosításait („inscriptio„), törvényesen elfogadott rendeleteit sértetlenül hagyja. A fényes portától soha el nem szakad; a porta iránti kötelezettségét teljesíti; Erdélynek a török császárral való frigyét meghagyja és a portára követeket küld. Sem a római császár, sem más keresztény fejedelmek ellen támadó háborút ok nélkül nem indít. A négy bevett vallásban és szabad vallásgyakorlatban személyválogatás nélkül mindenkit meghagy és vallása miatt senkit meg nem sért. A hazafiakat hivatalukban meghagyja és az idegeneket előnyben sohasem részesíti. Belső és külső országos dolgokat a tanács tudta nélkül nem intéz el; az erősségeket, végházakat sem az országban, sem azon kívül el nem idegeníti; a végházakban hasznos hazafiakat tart. Az urakat, nemeseket, kerített és mezővárosokat, a szászságot és székelységet minden törvényes kiváltságaiban, adományaiban, zálogos birtokaiban sértetlenül hagyja. A nemeseket törvényes idézés után ítél-teti el; az alattvalókon semmiféle erőszakoskodást nem enged elkövetni. Az ország szabad választását nem akadályozza, senkire a fejedelemséget át nem ruházza az ország tudta és beleegyezése nélkül. A tanácsrendeknek és az

¹ E. O. E. XI. 142. Conditio 6.

² E. O. E. IX. 154. és XI. 143.

országgyűlésen mindenkinek szabad szólásjogot enged a panaszok előszámlálására. Az ország törvényeit maga is megtartja és másokkal is megtartatja. Mindenkinek személyválogatás nélkül igaz törvényt szolgáltat és az ítéletek végrehajtását nem akadályozza meg. Törvénynapokon a törvényszék tárgyalásain nem vesz részt.

Ezen utóbbi jogkorlátozást az 1642. II. t.-cikk akkép módosította, hogy a fejedelem a fiskus ügyeinek elintézését kivéve, a magánügyek tárgyalásain jelen lehet és a tanácskozást hallgathatja.¹

A föltételek értelmében mind a három nemzetnek a saját kebeléből való főtiszteket ad a fejedelem, illetve megengedi, hogy a székely főispánokon kívül mind a három nemzet maga válassza főtisztviselőit.²

Ezen választási föltételek II. Rákóczy György trónra-léptekor is változatlanul maradtak.

A fiatal Rákóczy Ferencznek 1652-ben történt fejedelemsé válassztásakor a fölsorolt föltételekhez hozzájárult a következő is: „Vallásához holtig hű marad, és ha ezt megváltoztatná, a Rendek a hűségeskü alól föl vannak oldva.“ Ezen feltétel II. Rákóczy György exkatholikus neje, Báthory Zsófia ellen volt intézve. Attól tartottak ugyanis a Rendek, hogy Zsófia, mint volt katolikus nő, férje halála után Ferenczet protestáns vallásának megváltoztatására bírja.

Ezen föltételek, mint a fejedelmi jogokkal összekapcsolt köteleességek, a fejedelmi jogok korlátozására voltak szükségesek.

II. A fejedelem és nép közötti jogviszony.

A jogviszony az erdélyi fejedelem és nép között alkotmányos volt, amennyiben Erdélyt szabad választás szerinti fejedelmek szerződési levelek értelmében kormányozták. Ezen alkotmányos viszonynál fogva együtt gyakorolta a fejedelem és nép a legfőbb és legfontosabb három jogot,

¹ E. O. E. X. 326.

² E. O. E. IX. 151. I. Rákóczy vál. föltételei.

illetve hatalmat, u. m.: a törvényhozó-, ítélő- és végrehajtó hatalmat.

A *törvényhozó hatalmat* az országgyűlésen gyakorolták, amelyen a magyar, székely és szász nemzetek képviselői vettek részt a fejedelemnek képviselőjével, aki a fejedelmi indítványokat terjesztette a gyűlés elé.¹ Az országgyűlésen való megjelenésre a meghívottak büntetés terhe alatt voltak kötelezve.²

A két Rákóczy György idejében rendszeren egy országgyűlés volt évente, kivéve 1633. évet, mikor kétszer, az 1636. évet, mikor négyszer, az 1657. évet, mikor szintén négyszer, továbbá az 1658. évet, mikor ötször tartottak országgyűlést. A gyűlések székhelye leggyakrabban Gyulafehérvár volt, ritkábban Kolozsvár, Medgyes.³

Az *országgyűlés tárgyai* általában „minden, a haza javára célzó és megmaradandó dolgok“ voltak.⁴ Ilyenek a törvények alkotása, eltörlése, magyarázása; a sérelmek orvoslása, az adó megszavazása, idegenek honosítása, a határrendezési ügyek elintézési módjának meghatározása, az ingyen teljesítendő munka („gratuitus labor“) meghatározása; az országgyűlés, mint törvényszék elé utasított perek elintézése.⁵ Ilyen perek a felségsértési, hűtlenségi, a fejedelemnek szóló levelek elfogása miatti, széktörési, vallásújítók elleni, határrendezési perek. Az országgyűlés különösebb tárgyát az országgyűlési naplók vezetésének elhatározása, a jegyzőkönyvek és naplók hitelesítését és kinyomatását tárgyzó ügyek alkották.

Az országgyűlés tárgyait a következő sorrendben vették *tárgyalás* alá:

Először: A fejedelmi előterjesztések a rendek kívánataival.

Másodszor: Azon sérelmek és kívánatok, melyek az egész hazát, valamelyik nemzetet, egyes vármegyéket, vidékeket, székeket, községeket vagy végül egyéneket illettek.

¹ E. O. E. X. 411.

² E. O. E. X. 411.

³ L. részletesen az országgyűlések helyeit a „Bevezetés“-ben.

⁴ E. O. E. Országgyűlési praefatiók.

⁵ E. O. E. XI. 67. c)

Harmadszor: Az országgyűlés, mint törvényszék elé utasított perek.

Az országgyűlésen a tárgyhoz előleges elnöki engedély után minden képviselő hozzá szólhatott azon rendben, amint az elnöknel bejelentve voltak. A beszélők kötelessége volt röviden és az ellenpárt sértegetése nélkül szólni a tárgyhoz, széktörés büntetésének terhe alatt. A szólás-szabadság azon jogok közé tartozott, melyek tiszteletben tartását esküvel fogadta meg a fejedelem trónralépése alkalmával: „a fejedelem a tanácsrendeknek és országos gyűlésekben is mindeneknek, szabados voxot enged mindenféle panaszkodásoknak és igazságoknak előszámlálására.”¹

A tárgy megvitatása után *szavazásra* került a sor, mely a következő rendben történt: fejedelmi biztos, a tábla-, főtiszték-, vármegyék-, székelyszékek-, magyarvidékek-, szászszékek s vidékek-, szabad királyi s kiváltságolt mezővárosok követei. A szavazatokat százados szokás szerint az ítélmester szedte be.² A határozatok szerint vezetett jegyzőkönyvet a bizottság megbírálván, a következő ülés kezdetén fölolvasták. Helybenhagyás után a rendek elnöke és az ítélmester hitelesítették, kinyomatták és a megyéknek megküldötték.³

A fejedelem aláírása és pecsétje által ellátott és hitelesített törvényczikkek egyik nyomtatott példányát a gyulafehérvári káptalanban, másikat a kolozsmonostorikonventben helyezték el.⁴ A kinyomatás pontosságára az ítélmester ügyelt.⁵

Aki a törvény ellen *tiltakozni* akart, ezen tiltakozását az országgyűlés és a fejedelem tudomására kellett hoznia, hogy ezek, ha jónak látják, intézkedhessenek az 1653. XI. t.-cikk értelmében.⁶ Egyébként minden törvény elleni „protestatio” érvénytelen.

Bethlen István vádolja I. Rákóczy Györgyöt 1636-iki körlevelében, hogy abszolút fejedelem akar lenni és a törvényhozói jogot megsérti; hogy az 1636. országgyűlésen

¹ E. O. E. IX. 154. 1630. X. t.-cz. és XI. 143. *Conditio* II.

² E. O. E. XIII. 508. Simonius és Frank naplója.

³ E. O. E. XI. 232.

⁴ A. C. 2. R. 12. Cz.

⁵ E. O. E. XI. 232.

⁶ E. O. E. XI. 166.

törvénybe írat olyat, ami tanácskozás alá sem került.¹ Mindeme vádakát Bethlen István ellenséges érületének kell betudnunk; az 1636-iki borosjenői országgyűlés VI. t.-cikke alaptalanoknak nyilvánítja Bethlen állításait.²

A törvényhozó hatalom legszorosabb összefüggésben áll az *ítélő hatalom*-mal. Az ítéző hatalom szintén olyan jog, mely a fejedelem és nép közös jogát alkotja, amennyiben Verbőczy Hármaskönyve szerint az ítéző hatalom a fejedelemnek van átadva, aki azonban ezen jog gyakorlását az ő tetszése szerinti törvényszékre bízta.³

A *végrehajtó hatalom* kezelése egy személyben, a fejedelemben összpontosított, aki a végrehajtó hatalmat a törvény értelmében volt köteles gyakorolni.

III. A fejedelem adományozási joga; birtok-, végrendeleti- és örökösödő jog.

Az erdélyi fejedelmek adományozási joga csak azon javakra terjedett ki, melyek törvényesen szállottak a fejedelem hatósága alá. Adományozási joga csakis a törvényes fejedelemnek volt.⁴ Minden adományozás donáczióális levéllel járt; ha ezen levél bármi úton elveszett, a birtokos újat kérhetett és a fejedelem törvény által volt kötelezve új adománylevél adására.⁵

Fejedelmi *adományozás tárgyai* a következő jószágok lehettek:

1) azon jószágok, melyeknek tulajdonosai örökös nélkül halván el, a fiskusra szálltak; (per defectum.)

2) a hűtlenség vétke büntetéséül elvett és ezen cím alatt a fiskusra szállt jószág; (per notam.)

3) azon jószágok, melyek magánosok közt kötött szerződés útján („per contractum“) jutottak a fiskus birtokába.⁶

¹ E. O. E. IX. 484. 490.

² E. O. E. IX. 508.

³ Verbőczy Hármaskönyve 2. R. 3. cz. 2. §.

⁴ E. O. E. IX. 485.

⁵ E. O. E. IX. 284. 1632. XV. t.-cz. és XI. 373. 1643. XXIII. t.-cz.

⁶ E. O. E. XI. 111. 1650. XXXI. t.-cz. 4. 5. pont.

Ezen birtokokat a fejedelem mind örökösen („jure perennali“) mind másképen eladhatta vagy adományozhatta az 1650. XXXI. t.-cikk 4. és 5. pontja értelmében. De azon fiskális jószágok és jövedelmek, melyek a fejedelmi méltóság és hatalom fönntartására és a polgárság szükségeinek fődözésére voltak rendelve, fejedelmi adományozás tárgyai nem lehettek: „örökre ne conferáltathassanak irredemptibiliter,“ — mondja az „Approbata Constitutio!“¹

A törvényes fejedelemnek adományozásait az utódja köteles volt épségben tartani a választási föltételek értelmében.² Úgyszintén köteles volt az urakat, nemeseket, kerített- és mezővárosokat, szászságot és székelységet minden adományozott birtokaiban, zálogos jószágaiban meghagyni. Ezen kötelmek a fejedelem részéről biztosítékai voltak a birtokjog sérthetetlenségének.

A fejedelem által végrendeletileg hagyományozott, továbbá törvényesen örökölt jószágot senkitől el nem vehette a fiskus; azon jószágokat azonban, melyeket valakinek rábeszélésére adtak el, vagy amelyeket törvénytelenül szerzett valaki, visszaszerezhetette a fiskus az 1630. XIII. és 1631. VII. t.-cikkek értelmében.³ Az 1633. XI. t.-cikk szerint a dézsma bérlésére vonatkozó törvényes adományozások érvényben maradnak.

Az olyan jószágok, melyek birtokjoga kétséges volt, „publicatio“ alá kerültek. Midőn valamely család férfisarja kihalt és kétséges volt, vajjon kit illet a birtok, ily esetben a birtok „publicatio“ alá helyeztetett. Bárkinek vádlására nem lehetett „publicatio“-t elrendelni.⁴ A birtokos a „publicatio“ alatt levő jószágokra vonatkozó birtokjogát köteles volt egy év alatt kimutatni, ellenkezőleg minden birtokát elvesztette. A bizonyítási eljárás kizárásával bárkinek jószágát elfoglalni tilos volt, az 1633. XIII. t.-cikk értelmében.⁵ Peres jószágok elintézése a fejedelem, fejedelmi tanács és a tábla tagjainak ülésén történt,⁶ néha az országgyűlésen is.⁷

¹ A. C. 2. R. 8. Cz. 1. cz.

² E. O. E. IX. 152. 1630. II. t.-cz.

³ E. O. E. IX. 86. 265.

⁴ E. O. E. IX. 489.

⁵ E. O. E. IX. 319.

⁶ E. O. E. IX. 453.

⁷ E. O. E. IX. 510.

Ha a zálogos („inscriptionalis“) jószágok jegyzéke elveszett és a fiskus tudni akarta, hogy kik bírnak zálogos jószággal, 15 napi határidőt adott a birtokosoknak jogczímük igazolására.¹

A publikációt illetőleg az 1637. XV. t.-cikk elrendelte, hogy rövid per útján csak azon jószágok publikációját intézzék el, melyeknek birtokosa a publikáció előtt 32 éven belül halt meg. A régebben elhaltak jószágának publikációját a hosszú per útján intézzék el. A jogczímüket igazolók egy éven belül az erdélyi vagy magyarországi törvényt napokon jelentsék be igazolásukat, aszerint, amint a publikáció erdélyi vagy magyarországi. Akik ezt egy éven belül elmulasztják, azontúl az országgyűlés előtt tehetik.² A publikáció alatti jószágok elintézését sürgette az 1649. XXVI. t.-cikk.³ Az 1650. XVIII. t.-cikk szerint azok, kik az elintézéssel nincsenek megelégedve, határozott tiltakozás nélkül is védelmezhetik jogczímüket az egy évi határidő leteltével.⁴

Az 1655. XXXVI. t.-cikk elrendelte, hogy egy telket az eladó csak a törvénszabta áron adhat el és a vevő nagyobb áron nem veheti meg, a birtokjog elvesztésének terhe alatt. Ezen törvény hozására azon körülmény adott okot, hogy a biharmegyei hajdúk oly nagy áron vettek egy telket, amely árt egy uradalomért sem adnak.⁵

Azon elv, hogy a törvénytelenül szerzett jószágra törvényes birtokjogot szerezni nem lehet, érvényben volt.⁶

A nemes ember jószágát a fejedelemnek elfoglalni a nemesi kiváltságok értelmében nem lehetett.⁷

A fejedelem által *zálogba adott jószágot* a következő fejedelem tetszése szerint visszaválthatta vagy zálogban hagyhatta. Az 1636. XIV. t.-cikk mondja, hogy Bethlen István a Fejérvárhoz tartozó Metesd, Gaura falvakat Rácz Jánosnak zálogba adta. Ezen falvakat, tekintettel a kevés jószágra, ki kellett volna váltani, de a fejedelem az országgyűlés

¹ E. O. E. IX. 501.

² E. O. E. IX. 593.

³ E. O. E. XI. 55.

⁴ E. O. E. XI. 76.

⁵ E. O. E. IX. 428.

⁶ E. O. E. IX. 483.

⁷ E. O. E. IX. 488.

beleegyezésével újabban megerősítette az elzálogosítást.¹ Megszűnik természetesen a fejedelem tetszésszerinti eljárása akkor, ha nyilatkozatot tett arra nézve, hogy a zálogos jószágot nem fogja kiváltani.²

Ha valamely özvegy a meghalt férj jószágában kárt okozott, az örökös a vármegyei szék elé idézte; az özvegy egy pörújítással élhetett, azután a táblához vagy országgyűléshez fellebbezhetett. Ha vétkesnek találták, akkor az 1637. V. t.-cikk értelmében köteles volt elhagyni meghalt férjének birtokát, még ha szerződés értelmében bírta volna is azt; hozományát azonban visszakapta. Ha az özvegy zálogban bírta a jószágot, de az örökös nem tűrte, kiválthatta az özvegytől készpénzért. Viszont, ha az örökösök az özvegyet háborgatták, az özvegy járhatott el velük szemben a rövid per útján. Ilyen pereket legelőször intéztek el a tisztek.³

Az 1649. VIII. t.-cikk a jogtalanul elvett *birtokok viszszerzésének* módjáról intézkedik. Ha valakinek jószágát a fiskus jogtalanul vette el és az illetőnek birtokjoga kétségen kívül állt, birtokát azonnal visszakapta vagy másképen kártalanították. Ha birtokjoga kétes, a fejedelem a tanácsosokkal tisztázta azt; kitűnvn, hogy a panaszosnak nincs igaza, a fejedelem és a tanácsok ítéletet hoztak ellene. Aki ügyének elintézésével nem volt megelégedve, a legközelebbi törvénytapon kérhette ügyének jobb elintézését. Ha ügye elintézetlen maradt, köteles volt az illető a nyolczadnapos törvényszék megtartása előtt egy hónappal a fiskális direktort vagy az udvarbírórt értesíteni és kérni ügye végleges elintézését.⁴

Ha a fiskustól törvénytelenül elfoglalt jószágok magánembernél voltak, illetékes helyen törvényes úton követelték vissza. Az erdélyi megyékhez tartozó dolgokat Erdélyben, a partiumbeliekét pedig a partiumban intézték el a rendes törvénytapon. Amit ilyenkor el nem intézhettek, a legközelebbi gyűlésen vagy törvénytapon végezték el.

¹ E. O. E. IX. 510.

² E. O. E. IX. 573.

³ E. O. E. IX. 590.

⁴ E. O. E. XI. 50.

A kiknek földjét, rétjét valamely várhoz csatolták, elégtételt követelhettek. Az 1649. XXXII. t.-cikk elrendelte, hogy az udvarhelyszékieket az udvarhelyi várhoz csatolt rétekért és szántóföldekért kártalanítsák; sőt ha a kibocsátott biztosok előtt birtokjogukat kimutatják, kapják vissza földjeiket.¹

1650-ben történt a fiskális jószágok rendezése, mely ellen többen tiltakoztak.² Ezért az 1651. XI. t.-cikk meghatározta a módot az elégtétel követelésére: Akiknek jószágait az 1650-iki medgyesi határnapon fiskális jószágoknak jelentették ki, ha eme jószágokhoz való birtokjogukat ki tudják mutatni, járjanak el a táblán és vármegyéken a szokott módon. A fiskálisoknak nyilvánított jószágokat a fejedelem adja a birtokosoknak tetszés szerinti összegért zálogba; ha a fiskus a maga vagy más számára ki akarja váltani, adja meg a teljes zálogösszeget. Ha a birtokos akarja visszakapni jószágát, ő is tegye le a zálogösszeget.³

Az 1655. VI. t.-cikk a perújítás alatt levő jószágok elintézését sürgeti a nyolczadnapos törvényszéknél, vagy ha itt nem lehetne, az országgyűlésen.⁴ A XIII. t.-cikk elrendelte, hogy ha valaki a törvényes örököstől másodízben veszi el erőszakkal a jószágot, a vármegyén vagy széken erőszakosság miatt ítéljék el; harmadízben pedig kegyelem nélkül fejvesztéssel lakoljon.⁵

A *szász* nemzet azon kiváltsággal bírt, hogy városai-ban idegeneknek házat venni vagy zálogban bírni nem volt szabad. Ezen kiváltságot több mással együtt a szászok — mint ők mondják — Géza magyar királytól kapták, mivel derék hazafiak voltak.⁶ Kiváltságuknak érvényt is szereztek, midőn Sebessi Miklóst, aki zálogos házat szerzett, kizavarták.⁷

A zálogjogot illetőleg az 1648. XII. t.-cikk a fejemegyei követek kérelmére⁸ a következőkép intézkedett: Száz

¹ E. O. E. XI. 57.

² L. „A fiskális birtokok.”

³ E. O. E. XI. 125.

⁴ E. O. E. XI. 194.

⁵ E. O. E. XI. 196.

⁶ E. O. E. XIII. 472.

⁷ E. O. E. XIII. 389. c.)

⁸ E. O. E. XI. 473. Követi utasítás 12. pont.

forintig való zálogügyben nincs fellebbezés és ilyen ügyet a vármegye székén intéznek el. Aki zálogos jószágát ki akarja váltani, a következőkép járjon el: Első ízben szolgabíró által ajánlja föl a zálogösszeget a zálogos jószág birtokosának; ha ez utóbbi nem akarja elfogadni, akkor a legközelebbi széken helyezze letétbe az összeget; ha ekkor sem fogadja el a birtokos, midőn az egész vármegye előtt történt a megkínálás, akkor a zálogos jószágot törvény útján azonnal lefoglalhatják.¹

Végrendelet csak akkor volt érvényes, ha a végrendelező aláírásával volt ellátva. A főbb emberek rendesen hiteles közemberek előtt tettek végrendeletet, melyet ezen emberek aláírása erősített meg.²

Magkihalás esetén nemcsak azon jószág szállt a fiskusra, melyet az utolsó férfisarj bírt mint tulajdont, hanem azon jószág öröklési joga is, mely másnál volt zálogban a férfisarj elhaltakor.

A fiskusra szállt a hűtlenség bűne miatt elítéltek jószága is. Péchy Simon hűtlenség bűne miatt ítéltetvén el, I. Rákóczy kérdést intézett Klobusiczkyhoz, hogy Balázsfalvával, mely Péchy Simoné volt, mi történjék?! Klobusiczky 1647-ben azt válaszolta, hogy csakis az erdélyi fiskusnak van joga Balázsfalvához. Magyarázata nagyon érdekes jogi fejtegetést tár elénk.

Balázsfalvához kétféleképen lehet joga az erdélyi fiskusnak:

Először: A hűtlenség miatt elítéltek jószága a fiskusra száll. Péchy Simont eretnekség miatt ítélték el. Ha a jószág nem is volt az elítéléskor Péchy Simon kezénél, hanem szerződés folytán másnál, mégis elvesztette azt; a hűtlen vagy megbélyegzett ember ugyanis fejvesztésre és minden jószágának, örökségének és örökhagyó jogának elvesztésére ítéltetik a Hármaskönyv értelmében.³ Utódait sem illeti a jószág, mert az Péchy szerzeménye és az elítéléskor a meg-

¹ E. O. E. X. 481.

² E. O. E. IX. 481. Bethlen körlevele.

³ „Quia infidelis sive notorius ammittit caput et omnium bonorum hereditatem seu perpetuitatem juxta Titul. 16. Decreti Tripartiti, Par. 1.“

bélyegzett szerzőhöz tartozott.¹ Még az örökölt birtokot is elveszti az elítélt az említett törvény szerint, annál is inkább a szerzett jószágot. Mert a szerzemény csak a szerző halála után illeti jog szerint az utódot;² ha pedig a szerző életében másnak adja a szerzeményt vagy elveszíti, az utód panaszt nem emelhet.

Másodszor: Ha nem vesztette volna is el Péchy Simon Balázsfalvát hűtlenség miatt, akkor is a fiskust illetné az. Bethlen Péter ugyanis fölbontván a Péchyvel kötött szerződést, királyi jogot szerzett a jószágra.³ Bethlen elhalása után, aki kétségtelen birtokosa volt Balázsfalvának, a birtokjog nem szállhatott másra, mint a fiskusra. Ha tehát Péchy utódai jogot tartanának Balázsfalvára, menjenek a törvényes eljárás útjára, mint a kétes esetekben szokásos.⁴

Az örökségre vonatkozó pereket illetőleg az 1649. XLVI. t.-cikk megengedte a vármegye székén hozott ítéletnek a felső székhez fellebbezését.⁵

A zetelakiak a nemes emberek örökségét illető ügyekben maguk között szolgáltatnak igazságot és nem akarták a vármegye széke elé vinni az ügyeket. Midőn pedig a károsult fél a vármegye székén ítéletet kért és kapott, a zetelakiak nem engedelmeskedtek. E miatt az 1655. XXI. t.-cikk fölszólítja a közbírádót (fiskális direktor), hogy indítsa meg a törvényes eljárást a zetelakiak ellen a törvényes ítélet végrehajtásának megakadályozása miatt. A tiszteket

¹ „Ius erat acquisitum et proprie duntaxat tempore convictionis ad notorium acquisitorem pertinens.“

² „Az „acquisitum“ de jure soha előbb nem illetheti az sucessort, hanem post decessum acquirentis.“

³ A királyi jog „ius regium“ szélesebb értelemben jelenti a fejedelemlnek általános adományozhatási jogát, mely egy bizonyos jószágra alkalmazva azt jelenti, hogy azt a fejedelem adományozhatja, bármi érvényes czímnél fogva származott is a fejedelemlnek ezen adományozhatási joga. Szorosabb értelemben jelenti a fejedelemlnek azon különös adományozhatási jogát, mely szerint azon jószágokat adományozhatja, melyek adományozhatókká váltak ugyan, de ezen fejedelmi jog ellenére azokat valamely személy királyi jóváhagyás nélkül bitorlja. L. Dósa: Erd. Jogtan. II. K. 287. l. 217. §.

⁴ E. O. E. X. 460.

⁵ E. O. E. XI. 62.

pedig fölhívja, hogy a törvényes örökösnek az elfoglalt örökséget a kár megtérítésével együtt adassák vissza.¹

A nemes, lófő és darabantok örökségi pereit, az 1655. XXII. t.-cikk szerint a csíki tisztek, viczetisztek és ülnökök intézték el, mely ítélet ellen a derékszékre a főtisztékhez lehetett föllebbezni. Ezen törvényt azért hozta a gyűlés, mivel gyakori panasz hallatszott a csíki tisztek ellen a miatt, hogy a vitézlő rendeknek nem akartak törvényt szolgáltatni.²

Az 1632. XXVIII. t.-cikk 500 frt büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy a székelységen a szegény nemes ember jobbágyaitól házukat, örökségüket bárki is megvehesse, mert ez a nemesek kiváltságaiba ütközik.³ Az 1633. VI. t.-cikk a darabantok örökségeinek megvételét is eltiltotta ugyanazon büntetés terhe alatt. A darabantok nagy szükség esetén visszaválthatólag elzálogosíthatták örökségüket harmadértékben.⁴

Az 1650. XXIX. t.-cikk megengedte a székelyeknek az *örökség adás-vevését* a következő öt föltétel alatt:

1) Az örökséggel először a vérbeli rokonokat, azután a szomszédokat kell megkínálni eladás esetén és ha ezek nem veszik meg, akkor szabad eladni idegeneknek is.

2) Az örökséget oly árban szabad eladni, amennyit ér; ha az eladó valamit építtetett rajta, azt a vevő az épületek rendes árán megveheti.

3) A vitézlő rend örökségét zálogba vetheti az 1633. VI. t.-cikkben előírt módon, de örök áron el nem adhatja 500 frt büntetés terhe alatt.

4) A hadban szolgálók örökségét a tisztek fölügyelete alatt szabad csak eladni, különben a vevő pénzét veszíti, az eladó pedig az eladott örökség árával lakol. A kiváltás is a tisztek által történjék, megtekintvén az örökséget és a rajta emelt épületeket. Ha a vevő nem akarja visszaadni az eladónak örökségét, akkor járjanak el vele szemben az 1638. XII. t.-cikk szerint: Először szolgabíró útján ajánlja

¹ E. O. E. XI. 198.

² E. O. E. XI. 199.

³ E. O. E. IX. 287.

⁴ E. O. E. IX. 314.

meg a zálogösszeget az eladó; ha a vevő nem fogadja el, tegye le az összeget a vármegye székén; ha ekkor sem fogadja el, erővel vegyék vissza a birtokot és marasztalják el 500 frt és a perköltség erejéig.¹

5) Ezen törvény mindaddig érvényes, míg a vitézlő rendnek kárára nem válik. Az országgyűlés kimondja, hogy ez esetben a fejedelem tetszésére bizza az intézkedés megszüntetését.²

II. Rákóczy György alatt nem történt olyan intézkedés, mely e törvény megszüntetésére irányult.

IV. A perrendtartás.

A *perlekedés helyei* a törvényszékek, melyek világiak és egyháziak. A világiak rendes és rendkívüliek. A rendesek ismét kétfélék: alsóbb és felsőbb törvényszékek.

A rendes alsóbbfokú törvényszékek a vármegyék s magyar részek törvényszékei, melyek fiú-, al- és derékszékre oszlottak; továbbá a székelyszékek és városok törvényszékei.

A rendes felsőbbfokú törvényszékek a fejedelmi tábla és az országgyűlés, mint törvényszék.

A rendkívüli törvényszékek: a rendelt törvényszék, (forum delegatum); az úri szék, (forum dominale); a harmadnapos törvényszék, (forum triduale); az osztóztató szék, (forum divisorale.)

Az egyházi törvényszékek mind a négy bevett vallásban alsóbb és felsőbbekre oszlottak. Az egyházi széken az 1643. XXI. t.-czikk értelmében kriminális ügyeket nem lehetett elintézni.³

A rendes világi törvényszékek előtt *per*t kezdeni csak a törvényszakokon, „terminusok“-on lehetett. A per kezdő tényei: az intés, (admonitio), melyet az ország bárminő helyeire nézve két hites táblai írnok, a vármegyékre és magyarvidékre nézve egy szolgabíró vagy két táblabíró,

¹ E. O. E. X. 481.

² E. O. E. XI. 79.

³ E. O. E. X. 372.

a székelyszékekre nézve egy táblabíró bocsátott ki.¹ Az egyházi vagyon elidegenítői ellen az intést az egyházi rendektől vagy esperesektől fölszólított helybeli tisztek végezték. Volt tizenötnapos és nyolcnapos intés, „admonitio quindenalis et octavalis.”²

A második mozzanat a törvényszék elé hívás, melynek három nemét ismerjük; az idézést (citatio), a kihívást (evocatio), és a bizonyosítást (certificatio).

Az *idézés* által az alperest a saját törvényszéke elé hívták. Ha az idézés egyszerre két helyre szólt, akkor az egyik helyen halasztást (dilatio) kapott az alperes az 1651. XVI. t.-cikk értelmében.³ Idézés nélkül a nemes embert nem lehetett megbüntetni; ezen kiváltságot Forgács 1640-iki beadványában a nemesi szabadságok legkiválóbbjának mondja.⁴ Az 1639. XIII. t.-cikk rendeli, hogy a székelyeknél az idézés a régi mód szerint történjék, de úgy, hogy az idézés és a tudósító levél (relatoria) ellen egyik fél se tiltakozzék, mert ez esetben pervesztettnek tekintik.⁵

A *kihívás* (evocatio) által az alperest törvényhatósága kerületén kívül az országgyűlés vagy a fejedelmi tábla elé hívták. A kihívás a következő esetekben volt megengedve: jobbagy-kérés nem teljesítésekor; a rendelet vagy törvényes parancscsal való ellenkezés esetén; hűtlenségi bűn elkövetésekor.⁶ Azon ember, ki ezen eseteken kívül méltatlanul hívatott valakit a tábla vagy országgyűlés elé, az 1633. I. és 1634. XXIV. t.-cikk szerint 200 frtot fizetett.⁷ Az 1642. XIII. t.-cikk megtiltotta a szászoknak egy magános személynek a tábla elé hívását; a saját törvényhatóságuk elé kellett idézni a holt díj (mortuum homagium) büntetésének terhe alatt.⁸ Ugyanezt mondja ki az 1648. XVI. t.-cikk: a szászok senkit egyenesen a tábla elé nem hívhatnak, hanem saját törvényhatóságuknál kezdván meg a pert, csak fellebbezésképen

¹ Verbóczy. Hármaskönyv: 2. R. 19. Cz. 3. és 4. §.

² E. O. E. VII. 519. 1619. XXIV.

³ E. O. E. XI. 128.

⁴ E. O. E. X. 266. 5. és X. 324. VIII.

⁵ E. O. E. X. 222.

⁶ E. O. E. IX. 405. 1634. XXIV. t.-cikk.

⁷ E. O. E. IX. 313., 405.

⁸ E. O. E. X. 330.

vihetik a táblára. Kimondja továbbá a t.-czikk, hogy tilos valamely tisztet hivatalán kívül elkövetett hibáért és a szokásokat a latrok el nem fogásáért a tábla elé hívni.¹ Az 1651. XXIV. t.-czikk eltörli az 1642. XIII. és 1648. XVI. t.-czikkekre említett intézkedését és a kihívásra vonatkozólag érvényesnek jelenti ki az 1619. XXIII. XXIV. és XXV. törvény-czikkeket.²

Az 1619. XXIII. t.-czikk szerint a rövid perekhez tartozó esetekben a felperes tetszésén áll az alperest a táblára vagy a vármegyei szék elé idéztetni. Ha a tábla elé akarja vinni az ügyet, akkor a XXIV. t.-czikk szerint Erdélyben a törvényszék előtt nyolcz nappal, Magyarországon pedig tizenöt nappal meghívó levelekkel törvényesen idéztesse.³ Az 1639. VIII. t.-czikk tanúskodik arról, hogy a táblára hívás gyakran ok nélkül történt; sokan ugyanis nem vévén figyelembe az ügy érdemét, személyes megjelenésre hívtak olyanokat, kiknek nem volt kötelességük megjelenni és ítéletet kértek ellenük. Azért rendelte el az említett 1639. VIII. t.-czikk, hogy ily esetben a elítéltek tiltakozhatnak és bebonyítván azt, hogy az ügy táblára hívást nem kívánt, az evokáló fél a holtdíjban marasztaltatik el. Ép így bűnhődnek azok, kik hűtlenségi bűnön és „quinque casus“-on⁴ kívül valakit a tábla elé hívnak.⁵

Az 1640. XXV. t.-czikk a táblára való hívást rendeli el a székelységen azok ellen, kik a pereket a régi szokás szerint nem bocsátják a fiúszékről a derékszékre fellebbezés alakjában.⁶

Az 1651-iki szász nemzeti beadvány a miatt panaszkodik, hogy a szebeni tanácsrend tagjai közül néhányat a tábla elé hívott két magánszemély. Ez törvénytelen eljárás, — mondja a beadvány — mert sohasem volt szokás valakit egyenesen a tábla elé hívni, hanem a Szászságon előforduló

¹ E. O. E. X. 483.

² E. O. E. XI. 130.

³ E. O. E. VII. 519.

⁴ „Quinque casus“ alatt a nagyobb és kisebb hatalmaskodási bűnesetek (causa actuum potentiariorum maiorum et minorum) értendők: E. O. E. VII. 519. 1619. XXIII. t.-czikk.

⁵ E. O. E. IX. 221.

⁶ E. O. E. X. 285.

minden per az universitástól a fejedelem elé kerül fellebbezés útján.¹

Az 1656. XVIII. t.-cikk szerint a Szászszágon a „quinque casus“-t, a gyilkosságot és a letétet (depositum) illető perekben kívül más perben magánszemélyt a tábla elé idézni közvetlenül nem szabad, hanem az alsó törvényszéken, illetékes bírák előtt kell elintézni a pert. Az említett esetekben pedig a felperes tetszésén áll, hogy a táblán vagy az alsó törvényszéken akar-e perlekedni. A szökevény jobbágyok és szolgák ügyében a tiszteket vagy a községet szokták a táblára hívni.²

A törvényszék elé hívás harmadik neme a „certificatio“. Az ellenállás okának megmagyarázását és a régi pereknek másra való átszállítását tárgyazó ügyekben „certificatio“-val történt a meghívás — az 1635. XXII. t.-cikkből láthatólag.³

Az országgyűlés és a fejedelmi tábla elé fejedelmi parancscsal, (penes mandatum citatorium, evocatorium, certicatorium), az alsóbb törvényszékek elé utasítással (instructio) történt a meghívás.⁴

Midőn a tisztek vagy a fiskális direktor oly cselekmény elkövetéséről győződtek meg, melyet a törvény pénzbeli büntetéssel sujt, ezen pénzbüntetést azonnal behajtották. Ezen esetekben tehát törvényszék elé hívás nélkül történt a büntetés a bűncselekmény megállapítása után („comperta rei veritate“).⁵ Ezek az u. n. végrehajtással kezdődő perek.

A felsőbb törvényszékekre két táblai őrök, a vármegei törvényszékekre egy főbíró vagy szolgabíró, a székelyszékiekre pedig egy táblabíró, fő- vagy alszolgabíró által történt a meghívás. Ezek tiszti pecséttel hívhatták meg az alpereseket.⁶

Az alperesnek kötelessége volt a törvényszék előtt megjelenni még akkor is, ha olyan törvényszék elé idézték, mely előtt őt perelni nem lehet. Ha azonban fontos ok akadályozta a megjelenésben, vagy ha a meghívás nem történt személyesen, akkor ügyvéd által is képviseltethette

¹ E. O. E. XIII. 399., 414.

² E. O. E. XI. 236.

³ E. O. E. IX. 423.

⁴ E. O. E. X. 156.

⁵ E. O. E. IX. 287. 1632. XXVII. t.-cz.

⁶ E. O. E. VII. 520. 1619. XXIX. t.-cz.

magát.¹ Ha az alperes a törvényszék előtt nem jelent meg, perét elvesztette. Ilyenkor makacssági ítéletet hoztak ellene (sententia per non venit).² De meg volt engedve az alperesnek, hogy a legközelebbi szék idejéig, hol igazságát ki akarja mutatni, tiltakozzék az ítélet ellen és megakadályozza a végrehajtást.³ A rövid perekben a tiltakozást csak az ítélet-hozatal napján vették figyelembe.⁴

A perfolymat megkezdése előtt tehetett az alperes oly kifogásokat, melyek a per derekas ellátását (meritum) megakadályozták. Kérhetett időhalasztást (dilatio) akkor, ha egy napon két helyre idézték személyes megjelenésre (personalis comparitio).⁵ Kérhetett halasztást akkor is, ha azonnal meg nem szerezhető oklevélre vagy élő tanúkra volt szüksége.⁶ Kifogásokat azonban nem lehetett tetszés szerint tenni. A székelyszékek előtt folyó perekben a maros-zékieket kivéve csak két kifogással (exceptio) lehetett élni.⁷ Az ügyvédek a rövid perekben három kifogással élhettek.⁸ Nem lehetett használni kifogásokat azon perekben, melyeket olyan ember ellen indítottak, ki a harminczadost hamis bizonyítvánnyal csalta meg,⁹ ki aranyat vagy ezüstöt törvényellenesen külföldre szállított,¹⁰ ki a dézsmabért beszolgáltatni elmulasztotta vagy a hadra fölülni vonakodott;¹¹ továbbá nem fogadtak el kifogást 100 mforintnál kevesebb adóság ügyet és zálogügyet tárgyzó perekben.¹²

Ha az alperes vagy ügyvédje nem használt kifogásokat, akkor megkezdődött a *per derekas ellátása* (meritum, meritalis allegatio), melynek főmozzanata a bizonyítás volt.

¹ A. C. 4. R. 1. Cz. 15. cz. és 3. R. 14. Cz. 1. cz.

² E. O. E. VII. 520. 1619. XXVII. XXXII. t.-czikk.

³ E. O. E. VII. 521. 1619. XXX., XXXII. t.-czikk.

⁴ E. O. E. VII. 520. 1619. XXVIII. t.-cz.

⁵ E. O. E. XI. 128. 1651. XVI. t.-cz.

⁶ E. O. E. VII. 519. 1619. XXIV. t.-cz.

⁷ E. O. E. XI. 198. 1655. XVIII. t.-cz.

⁸ E. O. E. X. 223. 1639. XV. t.-cz.

⁹ E. O. E. X. 458. 1647. IX. t.-cz.

¹⁰ E. O. E. IX. 418. 1635. X. t.-cz. és 317. 1633. XVI. t.-cz.

¹¹ E. O. E. XI. 61. 1649. XLV. t.-cz.

¹² E. O. E. XI. 52. 1949. XIV. t.-cz. és 473. 12. pont.

A *bizonyítás* oklevéllel vagy tanúkkal, bírói szemlével vagy esküvel történt. Az 1633. XXX. t.-cikk szerint a hites helyektől mindenki kikérheti okleveleinek másolatát (transsumta) és ezek a székeken, vármegyéken és táblákon érvényeseknek tekintendők.¹ A levelek kiadásáért fizetendő díjakat az 1607. évben szabályozták. Ezen szabályzat megtartását rendelte el úgy a kancellárián, mint a káptalanoknál az 1632. IX. és 1648. V. t.-cikk.² A *tanúvallatás* arra főlhatalmazott személyek által történt, kik vallató parancscsal (compulsorium mandatum) voltak ellátva.³ A tanúknak a vallató által jelölt helyre kellett a jelölt napon elmenni, kivéve a szászföldi lakosokat, kik oly eseteken kívül, melyek a tanúnak helyszíni megjelenését nem kívánják, a szászföld határain kívül menni nem tartoztak.⁴ A tanúvallatásról a vallató személyek hiteles tudósítást készítettek (litterae relationae).⁵ A tanúknak vallomásukra esküt kellett tenniök. A világiak Istennek tartozó hitükre a szokott eskümintát mondták el, a papok pedig csak lelkiismeretök tisztaságára esküdtek.⁶ A partiumban az írásbeli tanúvallomást 1639-ig nem fogadták el; minthogy azonban a személyes vallomástétel a helyek távolsága miatt kellemetlen volt, az 1639. VII. t.-cikk megengedi az írásbeli tanúvallomás elfogadását.⁷

A bizonyítás harmadik neme a *bírói szemle*, midőn a bíró oklevél és tanú hiányában saját szemcivel győződött meg a kérdéses hely fekvéséről, villongás tárgyává tett határvonalak irányáról, kárt okozó malmok állásáról avagy az okozott kár minőségéről. Az ingatlan dolgok megvizsgálására rendszeren három tagot szoktak kiküldeni a törvényszékek kebeléből azon utasítással, hogy szükség esetén a dologhoz értőket is hallgassák ki. A szemle bevégezése után a biztosok tudósító levelet készítettek a törvényszék elé terjesztés

¹ E. O. E. IX. 320.² E. O. E. IX. 283. és X. 479.³ E. O. E. XI. 201.⁴ E. O. E. XI. 201. 1655. XXVIII. t.-cz.⁵ E. O. E. VIII. 129. 1623. XI. t.-cikk; X. 438. 1646. II. t.-cikk; XI. 71. 1650. III. t.-cikk.⁶ E. O. E. X. 160—162. és Verbőczy Hármaskönyv: 2. R. 40. Cz. 1. §.⁷ E. O. E. X. 220.

végett.¹ Az 1653. I. t.-cikk szerint négy biztost küldtek ki a fejevári káptalan és a kolosmonostori konvent egy—egy képviselőjével együtt a bírói szemlére; a VIII. t.-cikk szerint az ítélőmestert küldték ki a tisztekkel együtt.² Az 1649. XVIII. t.-cikk szerint a káros malmok megtekintésére, az 1640. XIV. t.-cikk szerint pedig az illyei és solymosi gátak megtekintésére küldtek ki több biztost.³

A per derekán használható kifogások közé tartozott a *patvar* (calumnia), mely alatt valaki ellen álnokul, kétszínűen indított pert értünk.⁴ A patvar büntetése az, hogy a patvar-kodó ügyét örökre és úgy veszti el, hogy soha többé meg nem újíthatja; továbbá holtdíját is megfizeti, melynek két harmada a bírót, egy harmada pedig az ellenfelet illeti. Az 1650. XIX. t.-cikk azt rendeli, hogy a ki gyámja vagy előde által indított perre nézve tétet kétszeri idézést, patvaron ne maradjon (ne incurraljon in poenam calumniae), hanem megfizetvén holtdíját, újra kezdhesse perét. Világos ebből, hogy a patvaron maradt fél nem kezdhetette újra perét.⁵

A törvényszék tanácskozásain a fejedelmek 1642-ig nem vehettek részt. Ezen évben az országgyűlés II. t.-cikke Rákóczy óhajára megengedte a fejedelemnek, hogy a fiskust érdeklő tárgyalások kivételével részt vehet a törvényszékek tárgyalásain.⁶ Panaszkodott is Bethlen István Rákóczyra, hogy ilyen törvény hozására bírta az országgyűlést, midőn a választási feltételek 13. pontja határozottan kimondja: a fejedelem „a törvények discussiójában benn nem ül.”⁷ A fejedelmi levéllel meghívottakon és a mesterek hites deákjain kívül tilos volt másoknak a tanácskozásokon jelen lenni; legkevésbbé volt szabad a fejedelem belső udvarosainak és bejáróinak.⁸ A főispánoknak jelen kellett lenni; ha rendkívüli okokból nem jelenhettek meg, akkor az alispán, főbírók, esküdtek és jegyzők is megtarthatták a széket az 1650. IV. t.-cikk sze-

¹ E. O. E. X. 283. XI. 80., 130., 163., 165.

² E. O. E. XI. 163., 165.

³ E. O. E. XI. 53. X. 283.

⁴ Verbőczy Hármaskönyv: 2. R. 70. Cz. 1. §.

⁵ E. O. E. XI. 76.

⁶ E. O. E. X. 326.

⁷ E. O. E. IX. 493. Bethlen második körlevele.

⁸ E. O. E. IX. 490.

rint.¹ A „széken ülő“ esküdtek fizetést kaptak; a váradi vár szék-esküdtői a vármegyei esküdtekkal egyenlő „salarium“-ot kaptak.² A vármegyéken törvénytétel alkalmával a tisztek akár pénz- akár bűnügyi perben nemes embereket, sőt vármegyei esküdteket is alkalmazhattak.³

A *perek ellátásának módja* a következő volt:

Az előadónak kötelessége volt a törvényszék előtt felolvastatni mindazt, a minek tudása okvetlenül szükséges a per tárgyának ismeretéhez. Ezután az előadó ismételte a per tartalmát röviden és megjelölte az ítélet tárgyaúl szolgáló kérdést (status quaestionis). A kérdés fölött először maga az előadó nyilvánította véleményét; ha ezt elfogadták, határozattá vált. Ellenkező esetben vitatkozás alá kerülve a kérdés, a bírák is előadták véleményüket. Erre következett a szavazás. Azon vélemény, melyet a legtöbb szavazat támogatott, lett a törvényszék határozata. A törvényszék határozatából az előadó köteles volt ítéletet szerkesztetni (deliberatum).

Az ítélet ellen *jogorvoslatnak* (remedium) volt helye. Ilyen a betiltás (prohibita), mely a meg nem jelenéseért elmarasztalt alperes ellen hozott ítéletnek végrehajtását akadályozta meg. A rövid perekben csak az ítélet-hozatal napján volt helye a betiltásnak.⁴ A perújítást (novum) illetőleg tudjuk, hogy ez csak a fellebbezés (appellatio) előtt volt megengedve, hogy mind az első, mind az újított per együtt mehessen a táblára.⁵ A betiltás (prohibita) a perújítást (novum) nem zárta ki.⁶ Az 1636. XXIV. t.-cikk a perújításról következőkép intézkedik: A betiltás utáni perújítás alkalmával az alperes készen legyen minden bizonyosságával, mert csak egy fellebbezést engednek meg neki. Ugyancsak egy fellebbezés van megengedve annak is, ki betiltás nélkül újította meg perét. A perújítás alkalmával meg volt engedve a

¹ E. O. E. XI. 71.

² E. O. E. XI. 77. 1650. XXIII. t.-cikk.

³ E. O. E. XI. 178. 1654. VI. t.-cikk.

⁴ E. O. E. VII. 520. 1619. XXVIII. t.-cikk.

⁵ E. O. E. VII. 521. 1619. XXIX. t.-cikk.

⁶ E. O. E. VII. 521. 1619. XXXII. t.-cikk.

felperesnek, hogy a perújító fél újabb állításai ellen tiltakozzék, régebbi állításai ellen azonban nem tiltakozhatott. A perújításkor a kihívás (evocatio) ellen kifogást tenni nem lehetett.¹

Az 1637. V. t.-cikk szerint azon özvegy, kit az urától rámaradt birtokban való kártétel miatt pereltek be, csak egy perújítással élhetett a vármegyei széken; azután a táblához vagy az országgyűléshez föllebbezhetett.²

Az *ellenállás* (repulsio) az ítélet végrehajtásának tetteleges megakadályozásában állt. Célja az volt, hogy az alperes, a ki meg volt győződve ügyének igazságáról, újabb ítéletet kapjon. Ily esetben le kellett tenni az ellenállás díját, a melyet az esetben, ha ellenállásának helyes okát adta, visszakapott az alperes.³ Az ellenállás díja a táblánál 72 magyar forint, a magyarföldi derékszéknél 36, az alszéknél 18, a fiúszéknél 9 forint volt; a székelyföldi derékszék előtt 25, az alszék előtt 12 $\frac{1}{2}$, a fiúszék előtt 6 $\frac{1}{4}$ forint volt.⁴ Az 1656. XI. t.-cikkben olvassuk, hogy némelyik kárörvendő ember atyafiának birtokára több ízben kér felosztást, hogy annál többször tegye le az atyafi az ellenállás díját. Ezért elrendelte a t.-cikk, hogy ily esetben az ellenálló fél csak egyszer tegye le a díjat és ha többször tette volna le, kapja vissza a többi.⁵

A *fellebbezés* (appellatio) a következő sorrendben történt. A falu székétől a fiú- vagy alszékhez; a fiú- és alszéktől a derékszékhez; a derékszéktől a fejedelmi táblához s innét a fejedelemhez. Az úriszéktől a vármegyei székhez, innét a fejedelemhez történt a fellebbezés.⁶ Fellebbezni valamennyi rövid perben lehetett, nevezetesen: a nagyobb és kisebb hatalmaskodási perben, a szándékos gyilkossági perben, hitbérügyben (causa dotum), hozomány-visszakövetelési perben (c. rerum paraphernalium), leány-negyed követelési ügyben (c. quartalitorum), gyámsági ügyben (c. tutelarum), elzalogosított jószágot tárgyazó ügyben (c. bonorum impig-

¹ E. O. E. IX. 424.

² E. O. E. IX. 590.

³ E. O. E. XI. 234.

⁴ Dósa: Erd. Jogt. III. K. 567. §.

⁵ E. O. E. XI. 234.

⁶ E. O. E. VII. 521. XXXIII. t.-cz. és X. 285. 1640. XXV. t.-cz.

noratitiorum), bánatpénz követelési ügyben (c. vinculorum), egyezményeket tárgyzó ügyben (c. obligaminum), letét-követelési ügyben (c. depositorum), becstelenítők elleni ügyben (c. diffamationum), (nyelvváltságnak „emenda linguae“ is nevezik,) hamis feladók elleni ügyben (c. falsorum delatorum), letartóztatott levelekét tárgyzó ügyben (c. repetitiorum literarum et literalium instrumentorum qualitercunque apud manus alienas existentium), hűtlenségi ügyben (c. notae infidelitatis).¹

A táblán a fellebbezett pert csak áttekintették; „remedium“-ot az alsóbb törvényszéknél kellett használni az 1635. XLIV. t.-cikk szerint.² Gyakran megtörtént, hogy a peres felek a táblához áttett pert valami hiba kijavítása végett kikérték; ezen eljárás a fellebbezés elintézését hátráltatta. Ezért az 1636. XXIII. t.-cikk elrendelte, hogy a jegyzők a törvényes széken olvassák fel mindkét fél előtt a fellebbezett pert és a hibákat a felek ugyanakkor javítsák ki. Akkor is kiadhatták a jegyzők a pert kijavítás végett, ha egyik fél nem volt jelen; ha azonban a távollevő fél nyilvános ügyben volt elfoglalva, akkor nem adhatták ki.³ Az 1649. XLVI. t.-cikk előírta, hogy az Udvarhely, Csík és Gyergyó székbeli embereknek azon pereit, melyeket a sófalvi aknához vagy csíki hámorhoz tartozó emberek ellen örökség ügyében indítottak a kamaraispánok a hámori prefektus és harminczados előtt, fellebbezés útján a felső székre tegyék át.⁴

Elítélés esetén a *végrehajtás* következett. Ha valaki nem várva be a per végét, a perrel követelt jószág elfoglalására fejedelmi parancsot (missile mandatum) használt, 200 frttal bünhődött az 1633. XXII. t.-cikk szerint.⁵ A végrehajtók a vármegyékben az alispán a főbíróval, a székelyszékeken az alkirálybíró egy táblabíróval. Szükség esetén a székek esküdtei és ülnökei is végrehajthattak az 1654. X. t.-cikk szerint.⁶ A konyári hajdú vitézek elleni végrehaj-

¹ E. O. E. VII. 519. 1619. XXIII. t.-cz.

² E. O. E. IX. 430.

³ E. O. E. IX. 423.

⁴ E. O. E. XI. 62.

⁵ E. O. E. IX. 319.

⁶ E. O. E. XI. 179.

tással a váradi szombati szék bírái voltak megbízva.¹ Végrehajtók lehetnek a kanczelláriai hites jegyzők is az 1655. XXIX. t.-cikk értelmében.² Az 1649. V. t.-cikk szerint minden végrehajtó az ország rendes bírái által kiállított ítélettel mehetett csak végrehajtásra és idegen bírók törvénytételeit nem vehette figyelembe.³ Ezen intézkedés az előfordult visszaélések miatt volt szükséges. Ha a rezidenciátlan fiskusi tisztviselő ellen rendelték el végrehajtást, a végrehajtó az 1653. IV. t.-cikk értelmében lefoglalhatta a tisztviselőnek a fiskus jószágában levő bármennemű javait a fiskus udvarházain kívül.⁴ A végrehajtók 15 nap alatt voltak kötelesek kimenni a végrehajtásra; mulasztás esetén hivatalukat veszítették és 200 frtot fizettek. A végrehajtót bántalmazó egyén a hatalmaskodás bűnébe esett és mint ilyent büntették.⁵ A végrehajtók fizetése 12 mforint. A végrehajtásról az érdekelt feleket Erdélyben 8, Magyarországon 15 nappal előbb kellett értesíteni.

Minden bevégzett pert még egyszer felújíthatott a vesztes fél a *kegyelemmel való perújítás* útján (*novum cum gratia*).⁶ Ennek megengedésére az ítélőmester is jogot kapott az 1638. XXIX. t.-cikk által.⁷ Azoknak, kik 1650-ben a fiskális jószágok rendezésekor azért veszítették el jószágukat, mivel okleveleiket nem tudták fölmutatni, az 1651. XI. t.-cikk megengedte a kegyelemmel való perújítást.⁸

A *vladikával való perlekedést* illetőleg, mivel a megbántott felek nem tudták, hogy a vladikát milyen törvényszék elé idézzék, az 1655. XIV. t.-cikk ad felvilágosítást. A vladika rezidenciátlan ember lévén, a t.-cikk a sértett fél tetszésére bízta, hogy a vármegyei szék vagy tábla elé akarja-e idéztetni. A vármegyei széktől lehet a táblához fellebbezni, ha az ügy érdeme úgy kívánja. A vladika pedig 200 frtig kezeset tartozott állítani, hogy a sértett fél elégtételt kaphasson.⁹

¹ E. O. E. XI. 234.

³ E. O. E. XI. 49.

⁵ E. O. E. XI. 179.

⁷ E. O. E. X. 146.

⁹ E. O. E. XI. 196.

² E. O. E. XI. 201.

⁴ E. O. E. XI. 164.

⁶ E. O. E. XI. 195.

⁸ E. O. E. XI. 125.

Az 1655. XXII. t.-cikk kötelességévé tette a csíki hámaron, harminczadokon és örökön levő gondviselőknak, hogy a nemes lófő és darabant rendeknek örökségi perben törvényt szolgáltatassanak, melyre az altiszteket és esküdteket is hívják meg. Fellebbezni lehetett a főtisztekhez a derék székre.¹

A perlekedésben kiszabott *pénzbírság* egy részét a peres kapta meg. Az alperes illetéki díja (homagium) pedig egészen a perest illette. Minthogy gyakran a bírák maguknak tartották meg az illetékdíjat, az 1656. VIII. t.-cikk utasította a székeket, hogy a perlekedésből befolyt bírságokból kinek-kinek törvényszabta részt adjanak.²

Zavaros állapotok idején a kárt szenvedett fél értesítette az otthon maradt tiszteket és ha pere nem ért véget, kapott testimonialist, hogy a zavar elmúlása után a rendes eljárás szerinti rövid perrel élhessen. Így határozta ezt meg az 1657-iki január 17-iki viski országgyűlés IV. t.-cikke.³

A régi pereknek másra való átszállítását az 1635. XXII. t.-cikk a következőleg szabályozza: Ha valaki olyan régi pert, mely néhány év óta nem volt törvény előtt, másra akar szállítani, tartozik az illetőt a törvényszak előtt három hónappal a tisztviselek által levélileg értesíteni (certifikálni) a per derekas állásáról. Az ilyen értesítés (certificatoria) ellen nem lehetett kifogással élni, csak azon esetben, ha nem három hónappal előbb történt.⁴

A *kezességet* illetőleg érdekes, hogy midőn Bethlen Istvánnak 1636-ban a Rendekek hitlevelet adtak kezesség gyanánt, Bethlen nem volt ezzel megelégedve és más kezességet kívánt. A Rendekek azonban nem adtak mást, azt hozván fel okul, hogy a hitlevél (publika fides) a nemzetközi jog értelmében minden kezességnél előbbre való és ezen alapszanak a diplomák és szerződések.⁵ A nagy-enyedi lakosok és a rezidenciás nemesek közti perekben a nemesek az enyedi lakosoktól kezest vagy zálogul házat, szőlőt kívántak, míg az enyediek nem kívántak kezest a nemesek-

¹ E. O. E. XI. 199.

² E. O. E. XI. 233.

³ E. O. E. XI. 247.

⁴ E. O. E. IX. 423.

⁵ E. O. E. IX. 507. 1636. II. t.-cz.

től. E miatt panaszkodik és orvoslást kér a fejérmegyei Rende 1649-iki követi utasítása.¹

Ugyanitt olvassuk, hogy ha adnak is kezest az enyediék, a város bírója akkor sem szolgáltat nekik törvényt a nemesekkel szemben; ha pedig tiltakozni akarnak, a város jegyzője a tiltakozást nem akarja megírni. Továbbá a bűnügyi pert nem engedik megfellebbezni, és hogy fellebbezésbe ne mehessen, nyelvváltságnak (*emenda linguae*) minősítik. Ugyanezen követi utasításban olynemű törvényt kérnek az enyediék, mely a parasztság hatalmaskodási büneseteiben a nyolczadnapí törvényszék egyszerűsítését célozza akképen, hogy az ilyen ügyeket ezentúl a vármegyei széken lehessen elintézni, minden fellebbezés kizárásával. Orvoslást kérnek az enyediék az ellen is, hogy a hatalmaskodó városbeli személyt csak $2\frac{1}{2}$, vagy legföljebb 3 frttal büntetik.

Ezen panaszokra az 1649. VIII. t.-cikk elrendeli, hogy a törvényt meg nem tartó nemességen a vármegyei tisztek, a városi renden pedig a bíró 500 frtot hajtson be.²

A hatalmaskodó udvarbírák ellen az 1649. XXI. t.-cikk elrendelte, hogy azon vármegye széke elé idézze őket a sértett fél, a mely vármegyében a hatalmaskodás történt, Elítélés esetén a tisztek az udvarbírónak mind személye-, mind javai ellen indíthattak végrehajtást. Ha az udvarbíró otthagya tisztségét, akkor a sértett fél vagy ott kereste ügyét, hol az udvarbíró újabb tisztséget viselt, vagy pedig székhelyén.³

Midőn a hétbíráknak és városoknak vármegyéken levő falui nem akartak meghajolni a vármegye törvényes eljárása előtt, akkor az 1651. IX. t.-cikk a szász nemzet panaszára⁴ elrendelte, hogy a falvak a vármegyei tisztektől függjenek, engedjenek meg minden törvényes végrehajtást és minden közönséges teherviselésben egyenlően vegyenek részt.⁵

A törvényszék előtt a *peresek megbékéltetésébe* a magistrátusnak vagy a bírának tilos volt beavatkozni. Bethlen István panaszkodik, hogy I. Rákóczy György ezen tilalmat nem

¹ E. O. E. XI. 472. Követi utasítás 7., 10., 11. pont.

² E. O. E. XI. 50.

³ E. O. E. XI. 54.

⁴ E. O. E. XIII. 405.

⁵ E. O. E. XI. 125.

tartatja meg a bírakkal, jöllehet a választási feltételek megtartására megesküdött. Fel is említi Bethlen azon törvényeket, melyek a bíró beavatkozását megtiltották: I. Lajos IX. és XIV., Zsigmond 1435. évi V., Albert XXXI., Mátyás decretumának V. VI. LV., Ulászló 1. decretumának LXVIII. LXXIV. és 2. decretumának XIII. törvényczikkei; végül a Hármaskönyv 1. címének 16. cikke.¹

V. A büntetőjog.

Leggyakoribb bűneset a lopás. Tanúskodik erről a lopás elkövetői ellen hozott számos törvény és e törvények szabta büntetés szigora. A törvény részletesen és gyakran határozza meg a tolvajok, latrok, „malefactorok“ üldözési módját. Az u. n. „*circálás*“ volt előírva a vármegyékben, mely az alispánok, véghelyeken a kapitányok kötelessége volt.² Az 1630. LXII. t.-cikk a gonosztevőkről azt mondja, hogy gonosztettök elkövetése után az udvari lovasok és gyalogok közé jönnek szolgálatra, hogy így a büntetést elkerüljék. Rendeli a t.-cikk, hogy fogják meg őket és a sértett fél bizonyágtétele után „érdemek szerint“ büntessék; ha a sértett fél kész ítéletet tud ellenök felmutatni, úgy ezen ítéletet hajtsák rajtok végre.³ Az 1631. XIII. t.-cikk ezen intézkedéshez hozzáteszi, hogy midőn az alispán a fejedelem jószágában megy latorkergetésre, a fejedelem gondviselője legyen mellette; a megfogott latrokat pénzért el ne merjék bocsátani fejvesztés terhe alatt. Zaránd vármegyében minden helyen czirkáljanak és kergessék a latrokat; a jenei és illyei kapitányok is kergethetik.⁴ Az 1631. XX. t.-cikk szerint Szunyogh Gáspár a kövesdi jószágra olyan kiváltságot akart szerezni, melynek értelmében a gonosztevők kergetése és büntetése az ő tiszte legyen; ezen kiváltságot a törvény nem engedi meg és a kergetésben a régi szokás megtartását írja elő.⁵ A latrok nagy elszaporodása miatt az 1632. I.

¹ E. O. E. IX. 492. Bethlen második körlevele.

² E. O. E. IX. 267.

³ E. O. E. IX. 102.

⁴ E. O. E. IX. 267.

⁵ E. O. E. IX. 269.

t.-czikk elrendelte, hogy az alispánok minden vármegyében és székeken egy hites emberrel és több nemessel, sőt ha kell, egész falukkal menjenek ki a latrok üldözésére és bármily főuri vagy nemes jószágra bemehetnek. Ha az üldözéskor a latrok más vármegyébe vagy székekbe mennek, utánok mehetnek mindaddig, míg el nem fogják őket. A Székelységen az altisztek kötelesek két-háromszáz embert venni maguk mellé a latrok kergetésére; a ki a Székelységen és vármegyéken a tisztek felszólítására üldözés végett csatlakozni nem akar, 500 frtot fizet. Ép így kötelesek a szászok is az altisztek mellé elegendő gyalogot adni. A mely faluról kitudódik, hogy latrok mentek át rajta és nem fogták el, a bírót harmadmagával kell megbüntetni — mondja a t.-czikk. Az olyan falusi bírót és kenézt pedig, a kik a latrokat falujokban járni hagyják és nem fogják el, avagy a harang félreverésére nem kelnek fel üldözésükre, harmadmagával együtt fel kell nyársolni és a falut 200 frtra büntetni.¹

A fiskus jószágaiban is meg volt engedve a latrok üldözése, de az altisztek kevés emberrel végezhatték az 1633. XVII. t.-czikk szerint, melynek rendelkezését az 1635. XXXIX. t.-czikk megújította.² Azon latrot, kinek bűnössége kétségtelen volt, elfogatása után „érdeme szerint“ büntették; ha kétség forgott fönn, „megbizonyosodás“-ig fogva tartották. Ha a tisztek valamely latrot a főispán tömlőczéből pénzért vagy önkényt elbocsájtottak, vagy jobbágygyá tettek, akkor a dolog kitudódása után (*comperta rei veritate*) tisztségüket veszítették az 1633. XXI. t.-czikk szerint.³

A latrok keresése (circálás) az 1630. év előtt nem volt mindenütt megengedve. Voltak egyes jószágok, melyek tulajdonosa azon kiváltsággal bírt, hogy a latrok keresését nem volt köteles a tiszteknek megengedni. Ezen kiváltságot „liber baronatusság“ néven találjuk fölemlítve.⁴ Ezen kiváltságot Erdélyben 1630-ban, a többi részekben pedig, Fogaras kivételével, mindenütt 1633-ban szüntették meg.⁵ Azért az 1633. XXXIV. t.-czikk Kún László máramarosi jószágát is

¹ E. O. E. IX. 280.

² E. O. E. IX. 317. 429.

³ E. O. E. IX. 318.

⁴ E. O. E. IX. 269. 1631. XX. t.-cz.

⁵ E. O. E. IX. 321. 1633. XXXIV. t.-cz. és 432. 1633. LII. t.-cz.

kötelezi a czirkálás, végrehajtás és vallatás (executio, inquisitio) megengedésére, mondván, hogy Erdélyben minden helyen megszűnt a „liber baronatusság.”¹ Az 1631. XX. t.-cikk Szunyogh Gáspár kövesdi jóságát kötelezte a czirkálás megengedésére, mivel ott sincs többé „liber baronatusság.”² Az 1649. III. t.-cikk a fejedelem kővári jóságát, az 1650. XIII. t.-cikk Máramarost kötelezte 200 frt büntetés terhe alatt a czirkálás megengedésére.³ Minthogy Máramaros nem akarta a czirkálást megengedni, az 1651. XXI. t.-cikk elrendelte a 200 frt szigorú behajtását, a tiszteket pedig 500 frt büntetés terhe alatt kötelezte a czirkálás megtartására.⁴

A nemes házakhoz futott gonosztevőket a fejedelem prefektusa vagy udvarbírája kéri kézhez; ha kérésére nem adták ki, erőszakkal vonszoltatta ki a latrot. A lator pártfogóját, ha a ház ura volt, 500 frtra büntetik az 1633. X. t.-cikk szerint.⁵ Az 1634. III. t.-cikk megtiltotta a tiszteknek, hogy a czirkálás elvégzése után a jóságokon élőkődjenek.⁶

Az elfogott gonosztevőket 1634-ig Fejérvárra vitték büntetés végett; ezen évben az országgyűlés X. t.-cikke elrendelte, hogy a tisztek ott büntessék meg a gonosztevőket, a hol elfogják őket, kivéve oly bűnesetben, mely a fejedelem személyére irányult.⁷ Midőn a lopás nagy mértékű volt, a latrok keresésében a földesurak is segítségükre voltak a tiszteknek az 1634. XIII. t.-cikkből láthatólag.⁸

A *latrok kiszabadításának* büntetése fokozatosan enyhült. Az 1631. XIII. t.-cikk fejvesztéssel, az 1633. XXI. t.-cikk csak a tisztség vesztésével és az 1637. X. t.-cikk már csak 500 frt büntetéssel sújtja a kiszabadítókat.⁹

A várakba futott gonosztevőket a vár kapitánya büntette meg törvénytétel után. Ha pedig a vármegyén már hoztak ítéletet, akkor ezt hajtotta végre a kapitány az 1633. XXV. t.-cikk szerint.¹⁰

¹ E. O. E. IX. 321.

³ E. O. E. XI. 48. 74.

⁵ E. O. E. IX. 383.

⁷ E. O. E. IX. 401.

⁹ E. O. E. IX. 267., 318., 592.

² E. O. E. IX. 269.

⁴ E. O. E. XI. 130.

⁶ E. O. E. IX. 399.

⁸ E. O. E. IX. 402.

¹⁰ E. O. E. IX. 319.

Az 1638. X. t.-cikk a sok lator miatt megengedte a debreczenieknek, hogy városukban és határukbán elfoghassák és büntessék őket.¹ Az 1638. XIII. t.-cikk elrendelte a latrok évenkénti föl kutatását és büntetését minden helyen. A fiskus jószágáiban talált latrokról a tiszteknek értesítést kellett küldeniök a fejedelemhez.² Az 1640. X. t.-cikk akkép módosította az 1638. XIII. t.-cikket, hogy az általános czirkálást nem minden évben, hanem csak minden három évben egyszer tette köteleességgökké az ispánoknak.³ Ezen rendeletet megerősítette az 1649. III. t.-cikk is és elrendelte, hogy ha a fiskus jószágán a fejedelmi tisztek egy latrot megfogtak, értesítsék a vármegyei tiszteket és ezek kötelesek törvényt szolgáltatni.⁴ Azon helyekre, hova a partiumbeli megyék tisztjei a töröktől való félelem miatt nem mehettek, a váradi kapitány volt köteles a latrok keresésére embereket küldeni az 1649. XXII. t.-cikk értelmében.⁵

A Szászságon a latrokat, a kik valami bünt követtek el és a kikenél lopott marhát találtak, azonnal elfoghatták és elzárhatták a tisztek; más vétkeket azonban elítélés előtt nem zárathattak el.⁶ A szászok az 1651-iki országgyűlésen előterjesztést tettek a czirkálások ügyében.⁷ A fejérmegyei alispánok és szolgabírók ugyanis nemcsak akkor mentek ki a hétbírák jószágaira, midőn a rendes czirkálás és büntetés ideje volt, hanem mikor kedvük tartotta. Ezen eljárás ellenkezvén a szászok kiváltságaival, a gyűléstől kértek orvoslást. Viszont a fejérmegyei tisztek a miatt panaszkodtak, hogy a szászok nem akarják megengedni a latrok keresését.⁸ Eme kölcsönös panaszokra az 1651. X. t.-cikk a következőkép rendelkezett:

1. A czirkálás és a latrok büntetése a vármegyei tisztek dolga és ebbe a szász tisztek és patronusok ne avatkozzanak.
2. A vármegye fundusán levő szász jószágokban elfogott gonosztevőket a szászok adják át a vármegyei tiszteknek.

¹ E. O. E. X. 140.

² E. O. E. X. 141.

³ E. O. E. X. 281.

⁴ E. O. E. XI. 48.

⁵ E. O. E. XI. 55.

⁶ E. O. E. X. 483. 1648. XVI. t.-cikk.

⁷ E. O. E. XIII. 396.

⁸ E. O. E. XIII. 403.

3. A vármegye fundusán levő szász jószágokban azon jobbág্যokat, kiket a czirkálás után valami kriminális vétékben találnak bűnösnek, a szász tisztek halállal büntethetik. Ott kell azonban lenniök a törvénytételnél a vármegye alispánjának, vagy fő- és alszolgabírójának nem bíraskodás vagy végrehajtás miatt, hanem az ügy betérjeszthetése végett.¹

Ezen felsorolt eseteken kívül a vármegyén levő szász faluknak ép úgy kellett alkalmazkodniok az általános törvényekhez, mint bármely más falunak.

A latrokat elfogatásuk után ítélethozatalig tömlöczbe vetették; midőn elegendő tömlöcz nem volt, a fiskus váraiba vitték, hol ítélethozatalig ingyen tartották őket az 1643. XI. és 1646. II. t.cikk szerint.² Az enyediék az 1643. XI. t.cikk rendeletére kötelesek voltak a gonosztevőket a fejmegyei törvényes székek előtt nyolcz nappal tömlöczükbe fogadni. Kraszna vármegye előterjesztésére az 1644. VII. t.-cikk elrendelte, hogy a latrokat Váradra vagy Székelyhidra vigyék, a mint ezt már az 1635. XLIV. t.-cikk is elrendelte.³

Ezen említett törvények szerint történt a gonosztevők keresése, üldözése és büntetése.

Marhalopás esetén az ellopott marhák fölhalálására az u. n. nyomkövetés szolgált, a melyet számos törvény írt elő.

Az 1634. XXVII. t.-cikk elrendelte, hogy ezen évtől kezdve az aranyosszékiek közt lakó oláhság a nyomot minden helyen fölvegye, kövesse és ki is adja, kivéve Hidas nevű falut, hol a nyomkiadás régi idő óta nem volt szokásban.⁴ Ezen törvényt az 1641. XIV. t.-cikk is felújítja.⁵ Minthogy a nyom ki nem adása miatt sok kár történt, az 1635. évi országgyűlés jónak látta megparancsolni a nyom fölvetelét a VIII. t.-cikkben következőkép: A nyomot mindenütt, még a fejedelem jószágaiban is föl kell venni; kivéve ezen egy évben az aranyosszékiek jószágát olyan föltétellel, hogy ha a lopott marhák hozzájuk való bevitele meg nem szűnik, akkor közöttük is fel kell venni a nyomot. A Szászszágon pedig, mivel minden faluban oláh pásztorok vannak a marhák mel-

¹ E. O. E. XI. 124.

² E. O. E. X. 369. 438.

³ E. O. E. X. 415. IX. 433.

⁴ E. O. E. IX. 406.

⁵ E. O. E. X. 317.

lett, a falu pásztorai tartoznak a nyomot kiadni a falu határáról; ha ki nem adhatják, akkor ők fizetik meg a lopott marha árát. A kerített városok nem tartoznak a nyomot fölvenni. A hol nem veszik fel a nyomot, ott azon falu fizeti meg a kárt, a melynek határára viszik a nyomot. Ha két vagy három falunak közös a határa, a közelebbi falu tartozik a nyomot felvenni, de a kárt közösen fizetik meg. Ha fizetni nem akarnak, akkor a tisztek tisztségük elvesztése alatt kötelesek a kárt behajtani.¹

Ha a nyomot valamely falu határára vezették, akkor az 1638. XII. t.-cikk szerint a káros ember kihívatta a falu bíróját a határra és hetedmagával megesküdült a nyomra egy szolgabíró vagy egy nemes ember előtt. Ha az, a kire a nyomot adják, föl nem vette, akkor a kárvallott ember a bírót harmadmagával a szék elé idéztette és a kárt, a melynek nagyságát eskü alatt kellett a károsultnak erősíteni, a vármegye ispánja azonnal behajtotta.² Az 1647. III. t.-cikk felújítván az említett törvényeket, hozzátette, hogy a hol a nyomot nem veszik fel és a kárt sem fizetik meg, ott a vármegye tisztei azonnal kimenvén, hallgassák ki a peres feleket és a károsultat elégitessék ki; jogorvoslatnak nincs helye.³

Az 1640. XXVII. t.-cikk Zombor nevű erdőt kötelezte a nyomkiadásra. Elrendelte továbbá, hogy ha valamely marhacsorda nyomában viszik az ellopott marha nyomát, akkor a csorda pásztora tartozik kiadni a nyomot a kár megfizetésének terhe alatt.⁴ Ezen rendelethez az 1644. IX. t.-cikk hozzáteszi, hogy ha a káros ember valamely falu határára vitte a nyomot és itt rátalált a lenyúzott marha nyomára, akkor jelentse be a falu bírójának. A bíró nyolcz nap múlva elégtételt szolgáltatott a károsultnak, ha megtalálta a tolvajt; ha nem, akkor megesküdült azon emberekkel együtt, kik a nyomot szokták kiadni, hogy nem azon falubeli ember nyúzta meg a marhát; a károsult más-hova ment ekkor marháját keresni.⁵ A székelyekre ezen

¹ E. O. E. IX. 417.

² E. O. E. X. 141.

³ E. O. E. X. 456.

⁴ E. O. E. X. 286.

⁵ E. O. E. X. 416.

1644. IX. t.-cikk nem volt kötelező. A szászok elfogadták ezen törvényt úgy, hogy a szász földön a szász tisztek jártak el az ügyben, de a vármegyén lévő jószágaikban a vármegyei tisztek. Az 1641. XIII. t.-cikk megengedte a székelyeknek, hogy Oláhországba vitt marhájok nyomát oda is követhetik és a vajdákat felszólíthatják, hogy a faluknak parancsolják meg a nyom kiadását.

Torda vármegyében Felső-Járah nevű hely pusztá hely volt, egy ember sem lakta. Az alsó-járahiak elvitték Felső-Járahig a nyomot, innét tovább senki sem akarta vinni. Így a nyomkövetés megszűnt a károsult ember kárára.¹ Ezért az 1642. XVIII. t.-cikk elrendelte, hogy az alsó-járahiak Felső-Járahon keresztül a legközelebbi falu határáig kövessék a nyomot és itt ez a falu átveheti.² Ugyanezen eljárást írja elő minden pusztá helyre vonatkozólag az 1651. XX. t.-cikk.³

Az 1643. XXXVII. t.-cikk szerint azon esetben, ha valamely falu határáról a nyomot nem adhatják ki és a két fél nem tud megalkudni, akkor az alispán és főszolgabíró által kitűzött határnapon intézik el az ügyet a Szász-ság jelenlétében.⁴

A szászok méltánytalanok voltak a nyomkövetést illetőleg. Kívánták ugyanis, hogy az ő elveszett marháik nyomát a magyar falvak is vegyék föl és a hol a nyom megszűnt, azon faluval fizettették meg a kárt; viszont a magyarok elveszett marháik nyomát a szász falvak nem vették föl és ha fölvevették is, a magyarok jobbágyokból álló pásztoraikkal fizettették meg a kárt. E miatt az 1650. XII. t.-cikk elrendelte, hogy a szászok tartsák meg a törvényes eljárást és a szász föld határain belül az ő magistratusaik legyenek a végrehajtók, szerezzenek elégtételt a károsultnak; egyébként a tábla elé hivatnak.⁵

Sok baj volt a nyomkövetéssel akkor, ha a nyom valamely folyóhoz vezetett; a folyón túl ugyanis bajos volt követni a nyomot. Ezért az 1644. X. t.-cikk kijelentette,

¹ E. O. E. X. 317.

² E. O. E. X. 332.

³ E. O. E. XI. 129.

⁴ E. O. E. X. 376.

⁵ E. O. E. XI. 74.

hogy a mely falu az Oltig vagy más folyóig vitte és kiadta a nyomot, eleget tett kötelességének. A vízen túl a károsult ember keresse a nyomot és a legközelebbi falu ismét vegye föl. Ha azonban a kárvallott ember nem tudja a nyomot föltalálni, akkor egyik falu sincs kötelezve a kár megfizetésére.¹

Ha valamely falu más falutól nem akarta a nyomot fölvenni, akkor a viszonzás elve érvényesült. György nevű falu, melynek egyik része Közép-Szolnok, másik része Szatmármegyében volt, nem akarta fölvenni a nyomot az erdélyi birodalomtól. E miatt az 1650. XVI. t.-cikk elrendelte, hogy az erdélyi birodalom se vegye föl György falutól a nyomot.²

Ha a nyomot valamely falu nem tudta tovább adni, megfizette a kárt. Ha később a tolvaj előkerült, ez nem a meglopott embert, hanem a falut tartozott kártalanítani az 1651. XXV. t.-cikk értelmében.³

A nyomot a prédikátor udvarára is lehetett követni ép úgy, mint bármely más nemes telkeire — az 1655. XV. t.-cikk értelmében. Azon pappal szemben, ki vonakodott megengedni, hogy a nyomot udvarára kövessék, ugyanazon eljárással élhettek a tisztek, mint bármely más nemessel szemben.⁴ Azon helyek, melyek nagy teherviselésre voltak kötelezve, a nyom fölvételével és kiadásával rendes körülmények közt nem tartoztak. Bánfi-Hunyadot több mezővárossal együtt az 1655. XXXII. t.-cikk fölmentette a nyom felvétele alól a nagy teherviselés miatt.⁵ A nyomfelvételre vonatkozó törvények megtartását — a sok visszaélés miatt — 200 frt büntetés terhe alatt tette kötelezővé az 1651. XVIII. t.-cikk.⁶ Ha a lopás szekéren történt, akkor a szekér nyomát is fölvették és követték az 1655. XIX. t.-cikk szerint.⁷

Hogy a nyomkiadás mily terhes volt a lakosságra, tudjuk a szász nemzet 1651-ik évi országgyűlési beadványából, melyben elpanaszolja, hogy néha tíz forint értékű lopott marha miatt néhány napig kell őrizni a nyomot a legnagyobb

¹ E. O. E. X. 416.

² E. O. E. XI. 75.

³ E. O. E. XI. 131.

⁴ E. O. E. XI. 196.

⁵ E. O. E. XI. 202.

⁶ E. O. E. XI. 128

⁷ E. O. E. XI. 198.

munkaidőben; a szolgabíró ugyanis, mivel sokfelé hívják, nem érkezhetik gyorsan oda. Ezalatt a jövő-menő szekerek miatt eltűnik a nyom vagy az eső rontja el és így a sok idővesztés után még fizetni is kell. Több falu, mivel nem tudta kiadni a nyomot, 200 frtot fizetett.¹ Ezen panaszokra az 1651. XXXI. t.cikk elrendelte, hogy biztosok menjenek ki ezen állapotok megvizsgálására.²

Megtörtént, hogy a jobbágyok a szolgabíróval együtt addig követték lopott marhájuk nyomát, míg más vármegyének vagy széeknek határához értek. Itt ezen vármegyeiek azon ürügy alatt, hogy a károsultakkal nincs a saját megyéjükbeli tiszt, ki az esküt feladja, nem akarták fölvenni a nyomot, sőt a károsultakat bántalmazták is. Ezért az 1651. XV. t.cikk elrendelte, hogy miután a szolgabíró vagy székbeli esküdt azon vármegyében, hol a kár történt, az esküt feladta, adjon tudósító levelet (relatoria); ezen levelet a szomszéd vármegyében és székből el kell fogadni a törvényszabta 200 frt büntetés terhe alatt.³

Ha a lopott marhát valaki megvette és a kárvallott fölismerte, nem kapta vissza azonnal; 15 vagy legkésőbb 30 napig a vevőnél maradt. Ekkor a károsult megesküdött, hogy a marha az övé volt és most visszakapta. A vevőnek pedig be kellett bizonyítani tanúk által, pl. az áldomásívó felek által, hogy a marhát nappal és jóhiszeműleg vette; ellenkező esetben bűnrészesnek tartották.⁴ A mészárosok, kik sokszor vettek roszhiszeműleg marhát, 1651-től kezdve sem a mezőn, sem éjjel nem vehettek, hanem nappal kellett venniök hites emberek jelenlétében 200 frt büntetés terhe alatt.⁵ Az 1651. XXVIII. t.cikk a tilos marhavételt a marha elvesztésével, illetve árának megfizetésével sújtja.⁶ Azon zsidók és egyéb kereskedők, kik az ország határán belül vettek össze marhákat és nem a külföldről hoztak, az 1654. III. t.cikk szerint 200 frtot fizettek.⁷

¹ E. O. E. XIII. 413. Ad. 10. w) Secundum.

² E. O. E. XI. 132.

³ E. O. E. XI. 127.

⁴ E. O. E. XI. 126. 1651. XII. t.cikk.

⁵ E. O. E. XI. 126. 1651. XII. t.cikk.

⁶ E. O. E. XI. 131.

⁷ E. O. E. XI. 177.

A nyom ki nem adásának büntetése — mint láttuk — 200 frt volt. Kérdés, minő büntetés érte a tolvajokat?

A törvények rendesen eme kitétellel élnek: büntessék őket „érdemök szerint“;¹ majd ismét: büntessék „bűnük minősége szerint“ (iuxta quantitatem delicti).²

Az 1646. II. t.-cikk oly értelemben intézkedett, hogy első ízben a tolvajt tartsák „erős penitencziázás“ alatt, második ízben büntessék halállal. Vagyonából elégtítsék ki a kárvalottat és a tiszteket is, de feleségének és gyermekeinek részét, ha lehet, hagyják meg.³ Ugyanily értelmű az 1650. III. t.-cikk is.⁴

Midőn a lopások már tűrhetetlenek lettek gyakori előfordulásuk miatt, az 1651. III. t.-cikk következőkép intézkedett:

1. Három forintot meghaladó első lopásért bélyegeztessék meg a tolvaj „a tisztek autoritásával“

2. A tisztek szorgalmasan tartoznak eljárni a tolvajokkal szemben, büntetés terhe alatt.⁵

A ki marhát *csalással* vitt ki az országból, elvesztette minden marháját és azonkívül a fiskális direktor hitszegés miatt büntette meg az 1632. XXX. t.-cikk szerint.⁶ A ki nem fizette meg a harminczadot, azt az 1635. XII. t.-cikk szerint a harminczad kétszeresével, az 1637. XXII. t.-cikk szerint pedig a harminczad háromszorosával büntették.⁷ Ha jobbágy volt az illető, akkor törvényt kértek ellene és az ítéletet meg is fellebbezhették az 1637. XXII. t.-cikk szerint. Felújította ezen rendeletet az 1638. XIV. t.-cikk.⁸

A harminczadot meg nem fizető nemes az 1647. IX. t.-cikk szerint elveszíti a harminczadatlan marhát és az illetékben marasztalják el. Ha utóbb tudódik ki a csalás, akkor a marha háromszoros árát kellett büntetésül fizetnie; így intézkedett az 1650. IX. t.-cikk is.⁹

¹ E. O. E. IX. 318. 1633. XXI. t.-cikk.

² E. O. E. X. 367. 1643. IV. t.-cikk és 457. 1647. IV. t.-cikk.

³ E. O. E. X. 438.

⁴ E. O. E. XI. 71.

⁵ E. O. E. XI. 121.

⁶ E. O. E. IX. 287.

⁷ E. O. E. IX. 419. 596; X. 312. 1641. III. t.-cz.

⁸ E. O. E. X. 142.

⁹ E. O. E. X. 458. XI. 73.

A ki a *boreladásnál* a hordóval *csalt*, annak az 1634. XXVI. t.-cikk szerint ki kellett elégíteni a károsultat, különben 12 frtot fizetett.¹ Az 1651. XVII. t.-cikk utal az 1623. VIII. és 1624. X. t.-cikkekben előírtakra; ezek szerint a csalónak kártalanítani kellett a megcsaltat, különben a bíró megbüntette.² A vékákkaal és ejtelekkel való csalást 200 frttal büntették az 1638. XXIII. t.-cikk szerint.³

Adószedéskor elkövetett *visszaélés* büntetése az 1632. IV. t.-cikk szerint 200 frt. Az adó meg nem fizetésének büntetése az 1655. III. t.-cikk szerint minden egyes esetben 12 frt.⁴

Meg nem engedett *vámszedés* büntetése az 1656. XIII. t.-cikk szerint 12 frt; nemessel szemben elkövetve az 1633. XXXI. t.-cikk szerint 200 frt.⁵

A dézsmaszedő, ha nem ment ki idejében a dézsmálásra, 200 frtot fizetett; ha nem küldött hiteles értesítést a terményekről, 24 frtot;⁶ ha önmaga szolgáltatott törvényt és nem a tanács által, 200 frtot fizetett az 1630. LXXII. t.-cikk és az 1649. XXXVIII. t.-cikk értelmében.⁷

Aknanyitás büntetése minden marha elvesztése és 40 frt. Ha a nemes ember sőt ad el vagy sőt vág, 200 frtot fizet az 1637. XX. t.-cikk szerint.⁸

A ki *kénese*t az országból kihordott vagy vele az országban kereskedett, akár tettenérték, akár utóbb tudódott ki bűne, az 1633. XV. az őszi gyűlés IX. és az 1638. XVIII. és 1649. II. t.-cikk szerint fej- és jószágvesztéssel lakolt.⁹ A ki *aranyport* vitt ki az országból, vagy a fiskusnak be nem szolgáltatotta az 1633. XVI. t.-cikk szerint elvesztette mindazon jószágokat, hol az aranyport találta.¹⁰ Az arany és ezüst kivitelét minden marha elvesztésével büntették az 1635. X. 1638. XVIII. és 1649. II. t.-cikk szerint.¹¹

Ha az idegenek jó pénzt hordtak ki az országból, az 1649. II. t.-cikk szerint minden ingó jószágait vesztették.

¹ E. O. E. IX. 406.

² E. O. E. XI. 128. VIII. 128. 238.

³ E. O. E. IX. 145.

⁴ E. O. E. XI. 193.

⁵ E. O. E. XI. 234. IX. 321.

⁶ E. O. E. XIII. 495—6.

⁷ E. O. E. IX. 105. XI. 58.

⁸ E. O. E. IX. 595. és IX. 316. 1633. XIII. t.-cikk.

⁹ E. O. E. IX. 317. 381. X. 143. XI. 47.

¹⁰ E. O. E. IX. 317.

¹¹ E. O. E. IX. 418. X. 143. XI. 47.

A tallérok váltása 180 pénzig, az aranyé 3 frt 60 pénzig volt megengedve. Ezen összesen felüli váltás büntetése a váltott összeg elvesztése.¹

A ki nem akart *póstálkodni*, 200 frtot fizetett az 1634. XXI., továbbá az 1642. IX. és 1654. XI. t.-cikk szerint.² A ki mást jog nélkül erőltetett a póstálkodásra, szintén 200 frtot fizetett az 1642. XII. t.-cikk szerint.³ A ki pénzért nem akart gazdálkodni, 200 frtot fizetett az 1649. XII. t.-cikk alapján.⁴ Az erővel való gazdálkodtatás büntetése, ha a bűnös jószágos ember, 500 frt; ha jószágtalan, akkor a vármegyei ispán bünteti „érdeme szerint“ az 1635. LIV. és az 1638. XXXVII. t.-cikk szerint.⁵

Az inspektorok, ha az „árbecslés“, „limitatio“ ellen vétőkre nem ügyeltek, 500 frtot fizettek az 1631. VIII. és 1632. V. t.-cikk szerint.⁶

A szabad utak elfoglalását az 1654. V. t.-cikk 12 frttal bünteti.⁷

A törvényes ítéleteknek engedelmeskedni nem akaró emberek, valamint a törvényes ítélet végrehajtására kimenni nem akaró tisztek 200 frttal bűnhődtek, miután az országgyűlés, mint törvényszék elé idéztettek.⁸

Azon falut, mely a nappali és éjjeli *őrzés* alól magát kivonta, a tisztek 12 frtra büntették az 1632. XII. t.-cikk értelmében.⁹ Az 1655. XX. t.-cikk azonban eltörölte a nappali őrzés elmulasztásáért kiszabott büntetést.¹⁰

A ki a nemesség *korcsmárló jogát* megsértette, 12 frtot fizetett, azonkívül hordója fenekét is kivágták az 1633. XX. t.-cikk szerint. A 12 frtból két rész az alispáné, harmadrész a megsértett félé lett. Azon nemes, ki korcsmárló jogát tiltott időben gyakorolta, első esetben hordójának kivágásával, másodízben 50 frttal bűnhődött.¹¹ A mely nemes titkon

¹ E. O. E. XI. 47.

² E. O. E. IX. 404. X. 329. XI. 180.

³ E. O. E. X. 331.

⁴ E. O. E. XI. 59.

⁵ E. O. E. IX. 433. X. 148.

⁶ E. O. E. IX. 266., 282.

⁷ E. O. E. XI. 178.

⁸ E. O. E. IX. 313.

⁹ E. O. E. IX. 284.

¹⁰ E. O. E. XI. 198.

¹¹ E. O. E. IX. 318.

adta ki borát, már az első esetben is 50 frtot fizetett az 1633. VIII. t.-cikk szerint.¹

Ha valaki elidegenített oklevél alapján bírt valamely jószágot, köteles volt azt visszaadni törvényes tulajdonosának. Ha nem akarta, akkor a tulajdonos az 1642. XVII. t.-cikk szerint törvény elé idézte.² Miután itt bebizonyult, hogy az oklevelet törvénytelenül bírja, nemcsak pervesztettnek, hanem adósnak is nyilvánították. Vagy a jószágot kellett visszaadnia, vagy, ha ezt nem tudta, más annyi jószágot, a mennyi a jogos tulajdonost az oklevél értelmében megillette. A ki a törvényes tulajdonostól másodízben is visszafoglalta a jószágot, nagyobb hatalmaskodási bűnesetben marasztaltatott el; harmadízben halállal büntettetett az 1655. XIII. t.-cikk szerint.³

A kik a fejedelem részére „homagiumot“ nem akartak nyújtani, elvesztették összes ingó és ingatlan jószágait az 1633. I. és 1635. XIX. t.-cikk értelmében.⁴

A *jobbágy ki nem adását* illetőleg az 1635. XXXI. t.-cikk azt mondja, hogy a jobbágyat kiadni vonakodó papot szólítsa fel esperese; ha ez nem használ, idézzék a vármegye székére és az itt hozott ítéletet az esperes köteles végrehajtani.⁵ Midőn a nagybányaiak nem adták ki a hozzájuk szökött jobbágyokat, az 1637. VIII. t.-cikk megvonta tőlük a kereskedésijogot.⁶ Biharmegyében a hajdúvárosokat az 1648. III. t.-cikk 200 frt büntetés terhe alatt kötelezte a jobbágykiadásra.⁷

Jellemző, hogy az 1657-iki viski országgyűlés az ország siralmas állapota miatt bőjtöt és misét rendelt el. A ki ezt be nem tartotta, 12 frtot fizetett, melyből 8 frt az egyházé, 4 frt a végrehajtóé lett. A parasztembereket kézi kalodával büntették annyi ideig, míg a prédikáció és könyörgés tartott.⁸

Azon zsoldosok kik a hadjárat közben elszöktek, elvesztették díjakat vagy fogsággal bűnhődtek, a szerint a mint residenciások vagy residenciátlanok voltak.⁹

¹ E. O. E. IX. 380.

² E. O. E. X. 332.

³ E. O. E. XI. 196.

⁴ E. O. E. IX. 325. 421.

⁵ E. O. E. IX. 426.

⁶ E. O. E. IX. 592.

⁷ E. O. E. X. 477.

⁸ E. O. E. XI. 286. 1657. I. II. III. t.-cikk.

⁹ E. O. E. XI. 232. 1656. I. t.-cikk.

A kik menedéklevél (salous conductus) nélkül jártak, elvesztették minden magukkal levő javukat; azonkívül Erdélyben a fiskális várakba, a partiumban pedig Váradra vitték őket büntetésre az 1638. XXXI. t.-cikk szerint.¹ Azon katonát, ki útközben a jobbagyságon élösködött, a fejedelem udvari főkapitánya vagy főhopmestere vagy főkomornyikja büntette meg „illendő büntetéssel“ az 1639. XVIII. t.-cikk szerint.² Ha ezek nem büntették meg a katonát, akkor ők maguk tartoztak a kárt megtéríteni.

Azon kamaraispánok, kik az aknákra sóért menő jobbagyságtól ajándékot mertek követelni, 200 frtot fizettek büntetésül. Az ajándékkérés elharapódzó szokásának akart ezen büntetés által véget vetni az 1633. XXVI. t.-cikk.³

A ki a fejedelem engedélye nélkül vett mézet, büntetésül a megvett méz árának kétszeresét fizette az 1633. XIX. és az 1635. L. t.-cikkek értelmében.⁴

A kik az ingyen munkaadást (gratuitus labor) megtagadták, az 1637. XVII. t.-cikk szerint 200 frtot fizettek.⁵

A hadban megjelenni nem akarókat az 1634. XXIX. t.-cikk szerint minden ingó és ingatlan javaik elvesztésével büntették.⁶ Az 1648. XIII. t.-cikk akkép módosította az 1634. XXIX. t.-cikket, hogy halálbüntetést rendelt el, jószágait azonban nem vették el, hanem a rokonoknak adták zálogba.⁷ Az 1649. XLV. t.-cikk elrendelte, hogy ha a hadból elmaradók elfogadható okkal igazolják távolmaradásukat a tisztek előtt, akkor büntetést nem kapnak.⁸ Azon nemest, ki a katonai szemlén („mustrán“) nem jelent meg illő fegyverrel, jó paripán és lobogós kopjával, első ízben megintették a tisztek, másodízben 12 frinttal büntették.⁹

Az 1650. XXVII. t.-cikk meghatározta, hogy a zsidó zsidóruhát, a görög görögruhát viseljen; a magyar ember és katona köntösben ne járjon. Ezen törvény megsértői 200 frtot fizettek.¹⁰

¹ E. O. E. X. 147.

³ E. O. E. IX. 320.

⁵ E. O. E. IX. 594.

⁷ E. O. E. X. 481.

⁹ E. O. E. XI. 122. 1650. V. t.-cikk.

² E. O. E. X. 224.

⁴ E. O. E. IX. 318. 432.

⁶ E. O. E. IX. 407.

⁸ E. O. E. XI. 61.

¹⁰ E. O. E. XI. 78.

A fiskus azon embereit, kik a jobbágyokat bántalmazták, a fejedelemhez legközelebb eső várba vitték és büntetésüket a fejedelem tetszésére bízta az 1650. XI. t.-cikk.¹

A *hivatalviselés* kötelező volt. A ki idő előtt hagyta ott tisztségét, 200 frtot fizetett.² Midőn a nemesség és a városi rend közt egyenletlenség tört ki, az országgyűlés biztosokat küldött ki annak elintézésére. Azt, ki a biztosok ítéletének nem akarta magát alávetni, a bíró 500 frtra büntette.³

A *gyilkosságban* vétkes nemest a tisztek a szék elé hívták és itt intézték el ügyét; a szék ítéletét a táblához fellebbezték az 1635. IX. t.-cikk értelmében.⁴ A székelységeen a székely tisztek büntettek az 1634. XXV. t.-cikk szerint.⁵ Emlékeink pozitív adattal a gyilkosságot illetőleg gyéren szolgálnak. Az 1635. évi országgyűlés csak általánosságban panaszkodik a sok gyilkosság és emberöldöklés miatt. Melith Péternek 1638. július 27-én kelt leveléből tudjuk, hogy Deésen öt cigány kövel vert agyon egy kolozsvári ötvöst, „káromló arianust.”⁶ Az 1651. évi száz törvénykezési beadványokban olvassuk, hogy Medgyesen lakó Szabó Márton fia Szebenben egy hegedűst ölt meg.⁷

Azokat, kik *paráznaságot* követtek el, megvesszőzték és azután az egyházat kellett nekik megkövetni. Az 1641. év előtt pénzbírsággal büntették őket.⁸

Azon pap, ki oly *házasulandó személyeket* adott össze, kiket egyik felekezetnél bizonyos okok miatt nem akartak összeadni, tisztségét és hivatalát veszttette az 1641. VI. t.-cikk értelmében. Csakis azon személyeket volt szabad a papnak összeadni, kik lakóhelyökről a paptól, bírótól és esküdttől bizonyítványt kaptak, hogy tisztességes, jámbor emberek.⁹ Azon tisztviselők, kik házasságú személyeket egymástól pénzért választottak el, 200 frtot fizettek az 1646. IV. t.-cikk értelmében.¹⁰

¹ E. O. E. XI. 74.

² E. O. E. XI. 73. 1650. VIII. t.-cz.

³ E. O. E. XI. 50. 1649. VII. t.-cikk.

⁴ E. O. E. IX. 417.

⁵ E. O. E. IX. 405.

⁶ E. O. E. X. 203.

⁷ E. O. E. XIII. 400.

⁸ E. O. E. X. 315. 1641. VII. t.-cikk és VII. 513. 1619. III. t.-cikk.

⁹ E. O. E. X. 315.

¹⁰ E. O. E. X. 439.

Azon oláh püspök, aki oláh parasztokból, írástudatlan jobbágyokból pénzért „papot csinált,” tisztségét veszttette; azonkívül „levevén róluk a papságot,” vissza kellett őket bocsátania földesuraikhoz az 1642. V. t.-cikk szerint.¹ Azon oláh esperesek, akik némelyeket „Isten parancsolatja és a keresztyén társaság bevett szokása ellenére“ feleségöktől teljesen elválasztottak, vagy régen elhagyott feleségeiket visszaadták, halállal bünhődtek az 1651. XIII. t.-cikk értelmében.²

A kik a haza *végvárait* idegen kézbe szolgáltatták, azok az 1658. I. t.-cikk szerint örökre száműzettek és kijelenti az országgyűlés, hogy „mind maguk, mind maradékaik úgy ezen, mint a másvilágon átkozottak legyenek.“ Ezen törvényt az országgyűlés úgy hozta, hogy soha senki meg ne szüntesse; aki megszüntetését ajánlaná, az az említett módon bünhődjék.³ Azok, kik az ország békéjének megzavarására külföldiekkel összejátszottak, fej- és jószágvesztésre ítéltettek az 1633. VI. t.-cikk szerint.⁴ Az 1633. VII. t.-cikk az ország háborgatói ellen érvénybe helyezi I. Ferdinánd 1546. évi pozsonyi XXV. t.-cikkét. Ennek értelmében a bűnöst az országon belül vagy kívül, minden törvénytétel nélkül személyében és jószágában büntethetik a kapitányok; méltó ugyanis, — mondja a t.-cikk — hogy „aki a hazának és nemességnek szabadságát megháborítani nem fél, annak a szabadság a megcselekedett gonosz dolgokban ne használjon“...⁵ Az ország békéjének megzavarása miatt ítélte el az országgyűlés 1633-ban Székely Mózes, Petki Ferencz, Maróthi György és Zólyomi Dávid békeháborítókat.⁶

A *felsőcsédes* büntetése fej- és jószágvesztés az 1648. XIV. t.-cikk szerint.⁷ Kamuthi Lászlót 1647-ben, Nadányi Istvánt 1648-ban ítélték felsőcsédes miatt fej- és jószágvesztésre.⁸

A török földre járó *csavargókat*, ha rezidenciások, a fiskális direktor az országgyűlés elé idézte és itt, mint a közbéke háborítóit ítélték el őket; a rezidenciátlanokat a kapitány vagy hadnagy büntette meg. A hajdú-városokban

¹ E. O. E. X. 328.

³ E. O. E. XI. 371.

⁵ E. O. E. IX. 380.

⁷ E. O. E. X. 482.

² E. O. E. XI. 127.

⁴ E. O. E. IX. 379.

⁶ E. O. E. IX. 377. 1633. I. t.-cikk.

⁸ E. O. E. X. 472. 482.

szállást tartó csavargókat a kapitány, hadnagy és esküdtek kötelessége volt elfogni és büntetés végett Váradra vinni az 1638. IV. t.-cikk szerint.¹

A partiumban prédát szerző csavargókat az alispánok fogták el és ha halált érdemeltek, halállal büntették; ha nem, akkor büntetés végett Váradra küldték az 1638. XXXIII. t.-cikk szerint.²

A *leányrablás* büntetése fej- és jószágvesztés volt. Nagy szenzációt keltő per volt 1638-ban a Mikesek nóta-pere. A vád azt mondja, hogy Mikes Mihály, János és Pál néhány szolgálval Károlyi Zsófia szentléleki kastélyát betörték és Királyfalvai Tarnóczi Sebestyénnek és Károlyi Zsófiának elsőszülött leányát, Tarnóczi Sárát erőszakkal elrabolták. Tizenkét tanú bizonyítása után mindhárom Mikest 1638-ban fej- és jószágvesztésre ítélték.³

A *szombatos vallás* követését, a „judaizmus“-t szintén fej- és jószágvesztéssel sújtották; az asszonyokat azonban csak jószágvesztéssel büntették. Judaizmus miatt ítélték el 1638. július 15-én Borsos Istvánt fej- és jószágvesztésre; feleségét, Vallon Borbálát, és egy Angyalos Istvánné szül. Pécsi Judit nevű asszonyt jószágvesztésre. Ugyancsak ekkor ítélték el Pécsi Zsuzsannát, Kénosi Ferencznét, Pécsi Krisztinát és Bőgösi Farkas Ferencznét minden birtokuk elvesztésére, férjeik és gyermekeik részének kivételével. Fennmaradt az elítélteknek jogorvoslási keresetök a fiskális direktor ellenében a legközelebbi országgyűlésen.⁴ Elítélték még Vásárhelyi Szabó Istvánt, Gáspárt és Jánost, Vásárhelyi Dánielt és Kállay Jánost fej- és jószágvesztésre; Beke Katalint és Kendeffy Zsófiát pedig jószágvesztésre.⁵

A *vasárnap megszenteltelenítőit* az 1639. XXI. t.-cikk szerint 12 frtra büntették; ezen összeget a helybeli tisztek, polgármesterek, városbírák, alispánok vagy szolgabírák hajtották be.⁶

A *szülőket sértő gyermekeket* „penitencziáztatták“ vagy megostoroztatták a bírák. A büntetésnek — mondja az 1638.

¹ E. O. E. X. 138.

² E. O. E. X. 147.

³ E. O. E. X. 155—165.

⁴ E. O. E. IX. 191—195.

⁵ E. O. E. IX. 198.

⁶ E. O. E. X. 224.

XXXIX. t.-cikk — azért kell a személyre irányulnia és nem az illető jószágaira, mivel az ügy maga is személyes.¹ Azoknak, kik atyjokat vagy anyjokat verték meg, egyik kezét vágták le; a megsebesítésért vagy meggyilkolásért a törvényszabta büntetés járt ki. A tiszteletlenséget vagy megverést tárgyzó ügyet két széken intézték el; a gyilkossági ügyet pedig az országgyűlés, mint törvényszék előtt. A vád képviselője a vármegyén és székes helyeken a tisztt, az országgyűlésen a fiskális direktor volt.²

A *feleséget rabló* oláhokat az alispánok és szolgabírák büntették „érdemök szerint.“ Azon oláh pap, ki a feleségarbló oláhokat megeskette, tisztségét és hivatalát vesztette az 1640. XI. t.-cikk szerint.³

Azon nemest, ki a házába futott bűnöst nem akarta kiadni, mint *bűnpártolót*, 500 frtra büntették az 1633. X. t.-cikk szerint.⁴ Azon kapitány vagy hadnagy, ki a zászlaja alatt bujdosó embert pártolta, fej- és jószágvesztéssel bűnhődött az 1635. XXIX. t.-cikk szerint.⁵ A gonosztevőket pénzért kiszabadító tisztt 500 frtot fizetett.⁶ Jobbágyból lett lator darabantok pártfogói 200 frttal lakoltak az 1637. XIII. t.-cikk szerint.⁷ A hajdúvárosokban csavargó emberekkel egyetértő kapitányokat, hadnagyokat és esküdteket a váradi kapitány az 1638. IV. t.-cikk szerint halállal büntette.⁸ A latrokat, gyilkosokat pártoló tiszteket a fiskális direktor kötelessége volt törvény elé idéztetni az 1638. XIX. t.-cikk értelmében.⁹ Az orzásnak, lopásnak oltalmazóit az 1643. XIV. t.-cikk szerint fölakasztották.¹⁰

¹ E. O. E. X. 149.

² E. O. E. X. 280.

³ E. O. E. IX. 426.

⁴ E. O. E. IX. 593.

⁵ E. O. E. X. 143.

⁶ E. O. E. XI. 154.

⁷ E. O. E. IX. 382.

⁸ E. O. E. IX. 592.

⁹ E. O. E. X. 138.

¹⁰ E. O. E. X. 370.

IV. RÉSZ.

KÖZIGAZGATÁS ÉS TÁRSADALOM.

I. *Közigazgatás.* Magyarföld. Székelyföld. Szászföld. Hivatalviselés. Kolozsvári tanács. Torda. Fejérvár. Belényes. Kolozsvár. Várad. Adómentesség. Szász városok. II. *Társadalom.* 1. *Egyesült nemzetek.* a) *A magyar nemzet.* Nemesek. Nemesítés. Honosítás. Nemesi kiváltság. Koresmárlási jog. Hadraülés. Utazás. Kiváltságok védelme. Nemesség bizonyítása. Súrlódás a városi rend és nemesség közt. b) *A székely nemzet.* Primores. Lófőrend. Darabantok. Különbség a három rend közt. Székely nemesség. Kiváltságok. Örökségeladás. Nemesség bizonyítása. Előléptetés. c) *A szász nemzet.* Nemesítés. Perlekedés. Ingyen gazdálkodtatás. Lószállítás. Tanúságtétel. 2. *Nem egyesült nemzetek.* a) *A nemesség nélküli magyarok.* Törvénykezés. A szokott jobbágy visszaszerzésének módja. Jobbágykiadás a hajdúvárosokban és Erdélyben. A jobbágy katonai szolgálata. Örökségvétel. Ajándékszedés. Házasság. Ruházkodás. Fegyverviselés. Bírósgviselés. Büntetésmód. Jobbágyok száma. Jobbágy-nemesítés. b) *Az oláhok.* Alacsony helyzetük. Fegyverviselés. Oláh papok. Oláh jobbágy pappá tétele. c) *Az örmény, görög, morva, bolgár, zsidó és cigány népfajokról.* Helyzetük. Kereskedési föltételek. Ruházat. Morvák helyzete. Zsidók. Ruházatuk. Czigányok. 3. *Az idegenek.* Nemesítésük.

I. Közigazgatás.

Erdély területe magyarföldre, székelyföldre és szászföldre oszlott.

A *magyarföld* feloszlott a) vármegyékre és vidékekre, b) szabad királyi városokra, c) nemes városokra, d) mezővárosokra.

a) Vármegyék és vidékek: Alsó- és Felső Fejér, Hunyad, Thorda, Küküllő, Doboka, Belső-Szolnok, Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd megyék. Kővár és Fogaras vidékét „Partium“-nak, Részeknek hívták. Közvetlenül a főispán igazgatása alatt álltak, kit a fejedelem nevezett ki. Az alispánt és a többi tiszteket a főispán elnöklése alatt tartott

megyei gyűlésen választották.¹ A főispán távollétében nem volt szabad alispánt választani; ez csakis rendkívüli esetben a fejedelem előzetes vagy utólagos engedélye mellett történhetett.² A megyék évenként rendszeren négyszer, rendkívüli esetben többször is tartottak gyűléseket, testületi jogaik gyakorlása végett.³ Az országgyűlésre két-két, utasításokkal ellátott követet küldtek.⁴ Minden megye külön pecséttel bírt; közhitelességű irományaik a közgyűlés nevében jegyzői aláírás alatt keltek.⁵

b) Szabad királyi városok: Kolozsvár és Fejérvár. A vármegyétől független testületek; választott tiszteik kormányozták.

c) Nemes városok: Deés, Ó- és Új-Thorda. Nemesi városok, mivel lakóik nemesi szabadsággal élő személyek voltak.⁶ Ezen városokat is választott tiszteik kormányozták, de az illető vármegyék felsőbbbsége alatt.⁷ Új-Thordára vonatkozólag említi az 1634. IV. t.-cikk, hogy kiváltságát Bethlen Gábertől kapta. A kiváltság azt is tartalmazza a többi közt, hogy az úton járóknak szállást adjanak; ha a fejedelem kívánja, gyalog szolgáljanak és hogy az ó-thordai embert tilos befogadniok.⁸

Feloszlott a magyarföld d) mezővárosokra, a melyeket földesúri hatalomtól menten választott tiszteik kormányoztak saját vármegyéjük felsőbbbsége alatt. Taxás városoknak azért hívták ezeket, mivel bizonyos összeget, „taxát“ fizettek az adótárba és az adót nem kapuszám szerint fizették.

A *székelyföld* állt a) székekből, b) városokból.

Székek: Udvarhelyszék, Háromszék, Csíkszék, Marosszék, Aranyosszék. Udvarhelyszék fő-királybírája 1636-ban Ugron Pál volt, Marosszéké Huszár Mátyás és főkapitánya Tholdalagi Mihály.⁹ Aranyosszéket IV. (Kún) László király ajándékozta a magyar földből a székelyeknek, a tatárok és

¹ E. O. E. IX. 154. 1630. XIV. t.-cikk.

² E. O. E. IX. 150. 1651. XII. t.-cikk.

³ E. O. E. XI. 474.

⁴ E. O. E. XI. 471.

⁵ E. O. E. XI. 474.

⁶ E. O. E. IX. 399.

⁷ E. O. E. XI. 234. 1656. XII. t.-cikk.

⁸ E. O. E. IX. 399.

⁹ E. O. E. IX. 456. 449.

kunok ellen tanúsított vitézségök jutalmául.¹ Hogy Aranyosszék székelyföldi természetű volt, kitűnik az 1655. XXVII. t.-cizikkből, mely szerint Aranyosszék „árendafizetéssel emberemlékezet óta nem tartozott.”² Az árendát ugyanis a magyarföldön a fiskust illető dézsmákért fizették; a székelyföldön efféle dézsma nem lévén, árendafizetésnek sem volt helye. Midőn tehát a törvény azt mondja, hogy „árendafizetéssel nem tartozott,” ezzel kimondja Aranyosszék székelyföldi jellegét.

Udvarhelyszéknek két fiúszéke volt: Keresztúr és Baróc; Csíkszéknek szintén kettő: Gyergyó és Kászón. A székek fiúszékeikkel együtt két-két követet küldtek az országgyűlésre és a vármegyéket illető minden területi jogon kívül még azon joggal is birtak, hogy főkirálybíráikat, főispánjaikat, királybíráikat, kapitány- és ispánjaikat szabadon választhatták.³

A *székelyföldön* voltak b) városok. És pedig szabad kir. város: Marosszék; mezőváros, minő Oláhfalva; kivált-ságolt mezőváros (privilegiata), milyenek: Udvarhely, Kézdi-Vásárhely, Sepsí-Szent-György, Illyefalva, Csíkszereda. Ez utóbbiakat tiszteik és rendezett tanácsaik kormányozták azon szék felsőbbbsége alatt, melynek kebelében feküdtek.⁴

A *szászföld* feloszlott a) kilencz székre; b) vidékekre; c) városokra.

a) Székek: Segesvárszék, Medgyesszék, Szászsebeszék, Szerdahelyszék, Nagysinkszék, Kőhalomszék, Újgyeházzék, Sebenszék és Szászvárosszék.

b) Vidékek: Besztercze és Brassó vidéke. Besztercze vidékéről az 1653. XIV. t.-cikk megjegyzi, hogy az egész Szászföld fizet báránydezmát, de Besztercze vidéke a báránydezsma alól föl van mentve.⁵

A Szászföldet kétfélekép nevezik: 1. „regius fundus”-nak és 2. „peculium fisci”-nek. Ez utóbbi elnevezést a „Compilata Constitutio” 3. R. 13. Cz. 6. cizikke eltörölte.

¹ Dósa Erd. Jogtan. I. K. 93. 1.

² E. O. E. XI. 200.

³ E. O. E. IX. 154. 1630. XIV. t.-cz.

⁴ A. C. 3. R. 77. 78. Cz. és E. O. E. IX. 431. 1635. XLV. t.-cz.

⁵ E. O. E. XI. 167.

Mindenik széket, illetve vidéket a nép által választott és a fejedelem által megerősített királybírák és a tanács (senatus) kormányozták mind közigazgatási, mind igazságszolgáltatási tekintetben.¹ Az egész szász nemzeti egyetem élén a „nationis comes” állott, ki a nemzeti gyűlésnek (universitas) is elnöke volt. A szász nemzet választotta a „nationis comes”-t és a fejedelem erősítette meg.²

Említést találunk Emlékeinkben a „kerített, kócsos” városokról is, melyek élén az „eszés, okos, vigyázó főpolgármesterek” álltak.³

A *hivatalviselés* mind a három nemzetenél kötelező volt oly értelemben, hogy aki idő előtt hagyta ott hivatali tiszttségét, 200 frtot fizetett büntetésül.⁴

A székelységen a veres darabantok, ezek hiányában a primipilusok viselték a falusi bíróságot. Midőn a lovas puszkások lófőszabadságot kaptak, teljesen ki akarták magukat vonni a bíróságviselés alól; a darabantok pedig menekülni óhajtván a bíróságviselés elől, sorba felíraták magukat a lovaspuszkások közé. Így alig maradt ember a bíróságviselésre. Ezen a bajon úgy segített az 1656. XVII. t.-czikk, hogy mind a veres darabantokat, mind a régi primipilusokat, mind az új lovaspuszkásokat kötelezte a bíróságviselésre.⁵

A falusi bíróság tisztét senki sem viselhette előbb, míg a sáfárság és adószedés tisztségeit nem viselte. Ennek oka — a kolozsváriak szerint — abban rejlik, hogy nem ismerhette a város lakóit és ezek állapotát, ki sáfár és adószedő még nem volt.

A kolozsváriak 1638-ban elhatározták, hogy a „száz ember” közé, kik eddig mind unitariusok voltak, bevesznek 25 orthodox vallású embert is. Az alsó tanácsba a „polgári tisztre három orthodox vallású embert választanak be, de nem egyszerre, hanem három egymásutáni évben. Meg is nevezik őket. 1638-ban karácsonykor polgárrá választják Filstich Lőrinczet, 1639-ben Várad Miklóst, (ha ez meghal,

¹ E. O. E. IX. 154.

² E. O. E. XI. 324. 17. Conditio.

³ E. O. E. IX. 153. 1630. VII. t.-cz. és 457. 544.

⁴ E. O. E. XI. 73.

⁵ E. O. E. XI. 236.

akkor más orthodox vallásút a kiválók közül), 1640-ben pedig a harmadikat. Kijelentik, hogy 1638-tól kezdve mindig három orthodox vallású ember lesz az alsó-, és huszonöt a felső tanácsban. Megengedték továbbá, hogy az orthodoxok közül bírót is választhatnak, de csak úgy, ha a sáfárság és adószedés tisztségein már keresztül ment. Ezen föltételt sem a tisztviseléstől való elidegenítés miatt, sem az orthodox vallásúak gyalázatára kötik ki, hanem mivel ez régi idő óta így volt szokásban — mondja a kolozsváriak térítvénye.¹

Torda városáról Emlékeink úgy nyilatkoznak, hogy igen pusztá hely és illendő szállása ott mindenkinek nem lehet. Azért minden úri, nemes és főrendű embernek meg kellett azzal a szállással elégednie, melyet a bíró mutatott és a bíró házához senki sem szállhatott.²

Fejérvárott sok rendbeli úri, fő- és nemes rendeknek voltak házaik, mint ezt az 1633. X. t.-cikk megjegyzi.³

Belényes városának kiváltsága az volt, hogy bora után nem fizetett harminczadot az 1634. V. t.-cikk szerint.⁴

Kolozsvár csak a fejedelem részére tartozott póstálkodni az 1633. XXXV. t.-cikk szerint.⁵

Várad városát Trauzner, a lengyel királynak küldött jelentésében így jellemzi: Igen szép fejedelmi lakóhely mind várát, városát és a benne levő embereket illetőleg. Ugyanis annyi fő ember, nemesi és vitézlő rend lakja, hogy abból az egy helyből is becsületes udvart tarthat a fejedelem. A várát most — 1643-ban — ujlag megerősítette I. Rákóczy György.⁶

A pestis vagy más baj miatt kihalt falvakba letelepült lakosok pár évig *adómentesek* voltak. Az 1636. XXVI. t.-cikk panaszkodik, hogy a népszámláláskor nagyon sok falu üres volt, egy ember sem lakta.⁷ Az oly falvak, melyeket tűz pusztított el, három évig voltak adómentesek az 1630. LXVII. és az 1633. XXXVIII. t.-cikkek értelmében.⁸ Az ilyen

¹ E. O. E. X. 151—154.

² E. O. E. IX. 322. 1633. XXXVII. t.-cikk.

³ E. O. E. IX. 382.

⁴ E. O. E. IX. 400.

⁵ E. O. E. IX. 322.

⁶ E. O. E. X. 393.

⁷ E. O. E. IX. 425.

⁸ E. O. E. IX. 103., 322.

leégett falvakat Emlékeink „combusták“ néven emlegetik, lakóikat pedig „conflagratusok“-nak mondják.

A *szászok városaiban* tilos volt valamely idegeneknek letelepedni és házat venni. Ez a szászok legrégibb kiváltságai közé tartozott. Midőn az 1625-iki országgyűlésen oly értelmű törvényt hoztak a Rendek, mely megengedte a szász városokban a másik két nemzetnek is a házvételt, a szászok Götzmeister Kálmán szebeni királybíró vezetése alatt oly küldöttséget menesztettek Bethlen Gáborhoz, mely huszonnyolcz veres posztóval bevont kocsin vonult fel. A küldöttség eredménye az lett, hogy a szászokra nézve sérelmes törvényt érvényen kívül helyezték. A királybíró azonban kötelezettséget vállalt arra, hogy zavaros időkben a nemeseket családjaikkal és kincsükkel befogadják.¹

Midőn az 1659. év körül Sebessi Miklós a szászok kiváltsága ellenére házat vett Szászsebesen, a szászok kizavarták őt, hivatkozva régi kiváltságukra és az 1625-iki és 1627-iki törvényczikkekre.²

II. Társadalom.

Erdély egyesült és nem egyesült nemzetekből állott.

A magyar, székely és szász nemzet alkotta az egyesült nemzeteket. A nemesség nélküli magyar, az oláh, örmény, zsidó és cigány a nem egyesült nemzetekhez számítandók.

A magyar, székely és szász nemzet egyesülését — unióját — az 1630-iki kolozsvári országgyűlésen megújították. Az I. t.-czikkben föl vannak említve a föltételek és az eskü minta is. A föltételek főbb vonásokban a következők: A négy bevett vallás szabad gyakorlata; az egyik nemzeten ejtett sérelmet a másik két nemzet magáévá teszi; a három nemzet kiváltságai érvényben maradnak; az uniót minden tizedik évben megújítják.³

¹ E. O. E. VIII. 56.

² E. O. E. XIII. 390.

³ E. O. E. IX. 77—79.

1. Egyesült nemzetek.

a) *A magyar nemzet.*

A magyar nemzet tagjai vagy nemesek vagy városi polgárok.

A *nemesek* egyháziak és világiak voltak. Az egyházi nemesek a négy bevett vallású (receptae religionis) egyházak püspökei és alsóbb rangú papjai voltak.¹ A világi nemesek részint mágnások, részint nemesek voltak.² A mágnások közt említetnek a címzetes grófok és bárók; a nemesek közt az adományos nemesek (nobiles donatarii), a címeres nemesek (nobiles armalistae), az „egy házhelyi“ nemesek (nobiles unius sessionis), a kiknek szolgáló és közterheket hordozó jobbágyaik nem voltak; végül a puskások, a kiket a fejedelmek az ország beleegyezésével fiskális uradalmaikban mentesítettek (eximere) és váraikban és a vadászatokon puskás szolgálatra használtak.³

A nemesség részint eredeti, részint szerzett. Az eredeti nemesség a vezérek koráig vezethető vissza. Nemességet szerezni többféleképp lehetett, és pedig 1) királyi adomány (donatio regia), 2) címeres levél (litterae armales) és 3) honosítás (indigenatus) által. Nemesség adására már sz. István idejétől fogva a király volt jogosítva, a mint ezt Verbőczy „Hármaskönyve“ mondja.⁴ A címeres nemesekre vonatkozólag az 1631. XXVIII. t.-czikk elrendelte, hogy címeres leveleiket ne csak az országgyűlésen, hanem vármegyéjökben és székes helyeiken is hirdessék ki.⁵ A honosítás általi nemesítés több föltételhez volt kötve. A honosítandó egyénnek a saját hazájában úri, nemes vagy vitézlő rangúnak kellett lennie. Be kellett bizonyítania, hogy a haza iránt érdemeket szerzett. Honosítását az országgyűlésen a Rendeknél a fejedelem engedélyével kellett

¹ E. O. E. XI. 52., 193., 196.² E. O. E. IX. 257.³ E. O. E. IX. 266., 271. X. 252., 547.⁴ Verbőczy Hármaskönyv I. R. 3. cz. 6. §.⁵ E. O. E. IX. 271.

kieszközoľnie. Le kellett az eskűt tennie arra, hogy a haza törvényeit és szabadságát élete árán is megtartja, illetve védelmezi. A honosított nevét az országgyűlés törvényczikkei után jegyezték be és a nemes oklevet kapott.¹

A két Rákóczy uralma alatt több honosítás történt. Az 1631-iki gyulafehérvári országgyűlés vitézlő Joannes Gluchovski de Benckvitz, német gyalogkapitányt „a fejedelem ajánlására, meggondolván a haza és fejedelme iránti hűséges szolgálatait“ a haza fiává fogadta és mind őt magát, mind maradékait igaz hazafiaknak nyilvánította, „vévén szokás szerint való eskűjét és el is hívén, hogy minden időben igaz és hasznos tagja fog lenni a hazának.“² Az 1655. XXXIV. t.-cikk után a következő honosítottak vannak följegyezve: tek. nagys. Rátóthi Gyulaffi László; nemzeti és vitézlő Fekete Lőrincz, Gillányi Gergely, Pongrácz Gergely és Samarjai Péter deákok.³

I. Rákóczy György idejében sokan akarták nemesíteni magukat a városokban. Ezért az 1632. XXIII. t.-cikk a sok nemesítést károsnak tartván, nem engedi meg és kimondja, hogy a kik nemesítették magukat, leveleik érvénytelenek.⁴ Jobbágy is nemesíthette magát a földesúr beleegyezésével; ha azonban e nélkül szerzett címeres levelet, a tisztek elvették tőle és bevitték a konzervatóriumba, a jobbágyot pedig visszavitték földesúrához az 1643. XX. t.-cikk szerint.⁵

A magyar *nemesek kiváltságai* a következők:

A nemeseket személyökben és vagyonukban megtámadni csakis törvényes idézés és elmarasztalás által lehetett. Tehát valakinek folyamodására, vádolására vagy kérelmére nemesembert letartóztatni, elfogni vagy vagyonában károsítani nem volt szabad.⁶ Ezen kiváltság nem volt kiterjesztve azon nemesre, a kit valamely főbenjáró bűnben: gyilkosságban és parázñaságban tetten értek. Ha azonban a nemes a büntett helyéről elfutott és ellenfele kezei közül elmenekült,

¹ E. O. E. IX. 272.

² E. O. E. IX. 272.

³ E. O. E. XI. 203.

⁴ E. O. E. IX. 286.

⁵ E. O. E. X. 372.

⁶ E. O. E. IX. 152. 1630. II. t.-cz. és 153. 1630. VIII. t.-cz. és IX. 488. X. 366. 1643. IV. t.-cz.

akkor kiváltsága már érvényben volt.¹ Ki voltak véve azon jószágatlan nemesek is, kik czégéres vétkeket, erőszakoskodást, hatalmaskodást, gyujtogatást követtek el vagy a hazaárulás gyanújában voltak. Az ilyen jószágatlan nemeseket a tisztek a panaszosok kérésére letartóztathatták és ha kezezt nem állítottak, perük bevégezéseig fogva is tarthatták.²

A nemes csakis a törvényes fejedelem hatalma alatt állott; de a fejedelem sem háborgathatta a nemest személyében vagy vagyonában a törvényes eljárás mellőzésével.³

Törvényes jogaikkal és földbirtokaik határán belül fekvő minden jövedelmeikkel szabadon élhettek a nemesek; minden adó, vám és harminczad fizetése alól az alább felsorolt eseteken kívül, föl voltak mentve és csak az ország védelmére voltak kötelesek katonáskodni.⁴ A nemesség marháit a közteher hordásától az 1649. XVII. t.-cikk mentette föl.⁵

A harminczad- és vámmentességet csak akkor élvezte a nemes, ha a saját termesztményeit küldte valahová és ha a saját szükségére fuvaroztatott valamit;⁶ ha nyereségre szedett árukkal kereskedett, akkor mind vámot, mind harminczadot fizetett. A lompérti vámon ez utóbbi esetben is csak fél vámmal tartozott a nemesség az 1650. XIV. t.-cikk szerint.⁷ A révhajókon az esetben is fizetett a nemes vámot, midőn saját számára szállított valamit; de kevesebb vámot fizet, mint a jobbágy az 1654. IX. t.-cikk szerint.⁸

A nemes a földében talált só csakis házi és helybeli embereinek szükségletére használhatta, de abból eladni vagy elajándékozni 200 frt büntetés terhe alatt volt tilos.⁹ A föl-

¹ E. O. E. X. 367. 1643. IV. t.-cz. és VIII. 270. 1625. VII. t.-cz.

² E. O. E. IX. 262. 1631. I. t.-cz.

³ E. O. E. IX. 153. 1630. VIII. t.-cz. és 262. 1631. I. t.-cz. és XI. 143. *Conditio* 10.

⁴ E. O. E. IX. 321. 1633. XXXI. t.-cz. és 287. 1632. XXX. t.-cz.; IX. 268. 1631. XVII. t.-cz.; X. 372. 1643. XXII. t.-cz.; XI. 166. 1653. IX. t.-cz. 233. 1656. IX. t.-cz.

⁵ E. O. E. XI. 53., 54.

⁶ E. O. E. IX. 287. 1632. XXX. t.-cz.; 319. 1633. XXIII. t.-cz.; IX. 372. 1643. XXII. t.-cz.; XI. 48. 1649. II. t.-cz. 123. 1650. VI. t.-cz.

⁷ E. O. E. XI. 75.

⁸ E. O. E. XI. 179.

⁹ E. O. E. IX. 595. 1637. XX. t.-cz.

dében talált kincs egy harmadát a fiskusnak volt köteles átadni, az egész kincs elvesztésének terhe alatt. Városi birtoka után járó adót fizetni és egyéb városi terhet viselni a nemes is tartozott.¹

A nemes sem póstáló adására, sem ingyen való gazdálkodásra, sem fuvarozásra nem volt köteles.² Megjegyzendő, hogy az „egy házhelyi“ nemesek szállásadásra és pénzért gazdálkodásra is voltak kötelezve az 1649. XIII. t.-cikk értelmében.³ A nemes nem tartozott senkit sem kényszerítésből szolgálni; még a fejedelmek sem erőltethették, főképen a számadó tisztség viselésére.⁴

A nemes a maga határaiból nem fizetett dézsmát, még ha a paraszt földjeit használta is. De ha másnak földjeit művelte, akkor adott dézsmát.⁵ A nemesek házi szükségleteikre a sóaknákból követelhettek sót; egy „táska darab“ sóért 12 pénzt fizettek. A „táska darab“ sót „málha darab“-nak is hívták.⁶

A szülőik iránt tiszteletlenséggel vádolt nemesek ellen paraszt tanút nem vettek figyelembe.⁷

A nemesség jogkörébe tartozott a *korcsmárlási jog*.⁸ A fejevári nemesség az 1633. VIII. t.-cikk szerint sz. Mihály naptól (szept. 29.) április 1-éig gyakorolhatta korcsmárlási jogát; április 1-től sz. Mihály napig a fejedelem joga volt a korcsmároltatás. Ezen törvény ellen vétő nemesnek első esetben hordója fenekét vágták ki, másodízben 50 frtot fizetett. A mely nemes pedig titkon adta ki borát, első ízben is 50 frttal lakolt.⁹

Az alvinczi nemesség az 1635. LIII. t.-cikk szerint sz. Mihály naptól február 1-ig korcsmároltathatott; február 1-től sz. Mihály napig pedig a fiskus, mint földesúr.¹⁰

¹ E. O. E. IX. 267. 1631. XII. t.-cz.; XI. 202. 1655. XXXI. t.-cz.

² E. O. E. IX. 266. 1631. X. t.-cz.; 317. 1633. XVIII. t.-cz. utalással az 1604. IX. t.-cizikkre; IX. 426. 1635. XXVIII. t.-cz.

³ E. O. E. XI. 52.

⁴ E. O. E. XI. 51. 1649. XI. t.-cz.

⁵ E. O. E. X. 330. 1642. XI. t.-cz.

⁶ E. O. E. IX. 429. 1635. XL. t.-cz.; X. 147. 1638. XXXII. t.-cz.

⁷ E. O. E. XI. 154.

⁸ E. O. E. IX. 319.

⁹ E. O. E. IX. 381.

¹⁰ E. O. E. IX. 432.

A korcsmárlási jog bírása a nemes földbirtokának nagyságától függött az 1655. X. t.-cikk szerint.¹ A ki a nemesség korcsmárlási jogát megsértette boreladás által, 12 frtot fizetett és hordója fenekét kivágták.² Ezen tilalom ellenére megtette a jobbágyság, hogy a nemesség korcsmája kárára korcsmát tartott. Huszonöt-harmincz jobbágy hozatott több hordó bort és czégér nélkül árulta; míg a nemesség egy hordóval adott el, addig ezek tízzel is eladtak. Mire az alispán odaért, addig annyit adtak el, hogy a haszonból a 12 frt büntetést könnyen kifizették.³ Ezért az 1654. X. t.-cikk újra megerősíti a 12 frtban megállapított büntetést és elrendeli, hogy ha az alispánok, főbírók, a székek fő- és alkirálybírái távollétök miatt a büntetés végrehajtására nem mehettek ki, akkor az alszolgabírák, a székek esküdtei és ülnökei tartoznak kimenni a végrehajtásra.⁴

A nemesség csakis a fejedelem parancsára volt kötelecs hadra ülni.⁵ A várakban a jómódú nemes emberek lovat tartottak; a ki nem akart tartani, azt első ízben hat, majd tizenkét s végül 24 frttal büntették. A mely nemes nem tudott lovat tartani, az szablyát, puskát és gyalogosnak való fegyvert tartott; ellenkező esetben első ízben két, majd négy, végül hat forintot fizetett. A mely nemeseknek a véghelyeken jószáguk volt, ennek mennyiségéhez képest voltak kötelesek szolgákat tartani; helybeli fizetett katona és rezidenciás nemesember, mint szolga nem szerepelhetett, mivel ezek veszély esetén úgysis kötelesek voltak a felülésre. A hódoltságon levő nemesek szükség esetén fejenként tartottak felülni, miként a többi nemesek is az 1653. IX. t.-cikk szerint.⁶

Azon nemesek, kiknek Magyarországon volt állandó lakásuk, de Erdélyben földbirtokuk volt, csak a fejedelem tudtával, engedelmeivel és menedéklevelével jöhettek Erdélybe. A kiknek pedig Erdélyben volt örökös lakásuk és Magyarországon földbirtokuk, szintén oly föltétellel mehettek

¹ E. O. E. XI. 233.

² E. O. E. IX. 319. 1633. XX. t.-cikk.

³ E. O. E. XI. 179.

⁴ E. O. E. XI. 179.

⁵ A. C. 3. R. 19. Cz.

⁶ E. O. E. XI. 166. L. bővebben: Hadügy.

Magyarországba; de „jámborul, tökéletesen viseljék magukat és ne practicáljanak,“ — mondja az 1631. XXXII. t.-czikk.¹

Akik a császár birodalmában laktak és Erdélyben örökségük volt, azoknak térítvényt kellett adniok, hogy semmi ellenségeskedést nem indítanak.² A mely főembereknek Erdélyben váraik és jószágaik voltak, ezekben zálogos nemes embereket voltak kötelesek tisztviselőkül tartani az 1632. VII. t.-czikk szerint.³

A várbeli kapitánynak a nemesember jószágában sem pecsétjével, sem másképen, semminemű ügyet nem volt szabad elintéznie; a nemesi jószágra őrséget nem küldhetett és a nemest nem fogathatta el. Mindez az alispán és a szolgabíró kötelessége volt.⁴

A nemesség büntetése a vármegyei tisztek kötelessége volt, míg a városi rendet a bíró büntette.⁵

A ki a várakban nemességét bebizonyítani nem tudta, nem vették be a nemesek közé és a kapitány főnnhatósága alá került.⁶

A vármegye szükségletére, a jegyző fizetésére, gyűlés-pénz adására, úgy a nemesség, mint a fejedelem jószágait kötelezte az 1650. XVII. t.-czikk.⁷

A nyomot úgy a világi, mint az egyházi nemes udvarára be lehetett követni az 1655. XV. t.-czikk értelmében.⁸

A falusi bíróságnak viselése, valamint a korcsmárlásnak és a határnak bírása a nemes földbirtokának nagyságától függött az 1656. X. t.-czikk szerint.⁹

Az abrud-bányai nemesek az 1642. X. t.-czikk értelmében örökségükről, házukról, földjükről nem tartoztak számot adni a városi bírónak, hanem a vármegyeszéken az illetékes bírónak.¹⁰

Hogy milyen szigorúan ügyeltek a nemesség kiváltságaira, mutatja az 1652. XI. t.-czikk. Midőn ez a törvé-

¹ E. O. E. IX. 272.

² E. O. E. IX. 272. 1631. XXXII. t.-cz. és 283. 1632. VII. t.-cz.

³ E. O. E. IX. 283.

⁴ E. O. E. X. 487. 1648. XVII. t.-cz.

⁵ E. O. E. XI. 50. 1649. VII. t.-cz.

⁶ E. O. E. X. 487. 1648. XVII. t.-cz.

⁷ E. O. E. XI. 76.

⁸ E. O. E. XI. 197.

⁹ E. O. E. XI. 233.

¹⁰ E. O. E. XI. 329.

nyek összeírását sürgeti, követeli, hogy azon törvényeket, melyek a nemesi kiváltságot bármi tekintetben is sértik, érvényen kívül helyezték.¹

Midőn valakinek nemessége iránt kétség merült föl, fölszólították *nemességének bebizonyítására*, nemesi levelének bemutatása (producálása) által.² Az illető személy, ügye rendezésének ideje alatt a nemes ember minden kiváltságot élvezte.³ A nemesi levelek bemutatását illetőleg az 1635. XXXVIII. t.-cikk a következőleg intézkedett: A váradi fiskális jószágban levő nemesek közt azok, kik eltitkolták lakóhelyüket és jobbágyi állapotukat és csalással szereztek maguknak címeres leveleket, mutassák meg nemesi levelőket a fejedelemnek. A ki igaz úton szerezte meg a nemességet, az megmarad abban, a többiek pedig megfosztatnak a nemességtől. A kiket I. Rákóczy György előtti fejedelmek tettek nemesekké, azokat ne háborgassák, hanem hagyják meg nemességükben. Az olyanok, a kiknek elődei szabadosok, kenézek vagy ispánok voltak és a sok viszontagság idejében nemesi kiváltságot szereztek, mutassák be leveleiket vagy a fejedelem vagy ennek megbízottja előtt, mert levelőket sem a káptalanban sem a „liber regius“-ba nem jegyeztették be.⁴

Az 1650. X. t.-cikk megismétli, hogy a váradi fiskális jószágban levő nemesség köteles bemutatni nemesi levelét. Azok azonban, kik Bethlen Gábor ideje óta élveztek nemesi kiváltságot, nem tartoznak „produkálni“ nemességöket.⁵

¹ Midőn valamely nemes más városba telepedett, szintén be kellett mutatnia nemesi levelét. Megtörtént azonban Fehérvárott, hogy a város bírója nem várta be, míg a letelepedettek nemességöket kimutatják, hanem mindjárt fogsággal fenyegette őket és szolgálatra erőltette. E miatt a fehérmegyei követek orvoslást kértek az 1648-iki gyulafehérvári országgyűléstől.⁶

¹ E. O. E. XI. 149.

² E. O. E. IX. 289. 1632. XXXI. t.-cz.

³ E. O. E. IX. 323. 1633. XLI. t.-cz.

⁴ E. O. E. IX. 429.

⁵ E. O. E. XI. 73.

⁶ E. O. E. XI. 472.

A magyar nemzet tagjai 2) városi polgárok voltak. Ezek vérdíjokra nézve egyenlők voltak a nemesekkel, de ezek kiváltságaival nem bírtak. Minden politikai közhivatalt viselhettek.

A városi rend és a nemesség közt gyakran fordult elő összeütközés, egyenlenség; így a váradi nemesség és a városi polgárok közt; az enyedi nemesség és polgárok közt.¹ Az egyenlenség elintézésére az országgyűlés vagy a fejedelem biztosokat küldött; ha a biztosok határozata előtt a városi rend vagy a nemesség meghajolni nem akart, 500 frtot fizetett. A nemességen az alispán, a városi renden a bíró hajtotta be a büntetést.

b) *A székely nemzet.*

A székelyföldi nemesek a legrégibb idő óta három rendre voltak osztva, u. m.: nemes-, lófő- és darabant rendre.² Ezért nevezték a székelyeket „trium generum siculus“-oknak.

A nemesrendet főnépnek, főnemesi rendnek és primores-nek is nevezik. A *primorok* rendjébe csak azokat vették föl, kik legalább három lófőséget (primipilatus), azaz olyan fekvő birtokot bírtak, a melynek mindegyike után egy-egy lovas szolgálatot tettek a lófőszékelyek.

A *lófőrend* onnan kapta nevét, hogy tagjai fejenként egy-egy felszerelt lóval tartoztak hadi szolgálatra kiállani. Tagjait „primipilus“-oknak is nevezték.³

A *darabant*-rend gyalog katonai szolgálatot teljesített.⁴

A három rend közti főkülönbség, mint látjuk, a katonai szolgálat közti különbségben rejlett. Érvényesül azon elv, hogy minél nagyobb birtok, annál nagyobb kötelesség. Mig a darabant rend gyalog, a lófőrend egy lóval, addig a primorok 3, 4 sőt 5 lóval teljesítenek katonai szolgálatot.⁵

¹ E. O. E. XI. 285. 1632. XVI. t.-cz.; XI. 166. 1652. X. t.-cz.; XI. 50.

² E. O. E. XI. 56. 1649. XXIX. t.-cz.; 236. 1656. XVII. t.-cz.

³ E. O. E. XI. 236.

⁴ E. O. E. XI. 237., 203.

⁵ Dósa : Erd. Jogtan. I. K. 99. lap.

A székelyek egyenkint nemesek voltak. Tudjuk ezt a „Hármaskönyv“ 3. részének 4. címéből, továbbá tanúsítja ezt azon tudósítás is, melyet I. Ferdinandnak Erdélybe ment biztosai küldöttek: „A székelyek általában mind nemesek és minden adózástól mentek, mégis három rendre oszlanak. Az első a nemesek rendje; a második a lófőszékelyeké, kiket primipilusoknak hívnak, ez mintegy a lovagrend; a többi a köznép, de mégis mindnyájan nemeseknek hívatnak.“¹ A székely nemesek a magyar nemesek minden kiváltságán kívül még a következő kiváltságokkal bírtak:

Tisztjeiket és bíróikat szabadon, azaz főtishti kijelölés nélkül választották; főkirálybíráikat meg is változtathatták.² A fejedelmi tábla és az országgyűlés elé 200 frt büntetés terhe alatt nem idézhetők; kivéve a jobbágyfelkérés, a rendeleteknek való ellenmondás, a törvényes parancsoknak nem engedelmeskedés és a nota eseteit.³ A székelységnek határáról semminemű dézsmával nem tartoztak.⁴ A fiskus számára való sószállításra nem voltak kényszeríthetők, úgyszintén ingyen szolgálatra és béke idején póstálkodásra sem.⁵ A mely székely a sóaknához egy köből zabot szolgáltatott, az a sóakna darabját egy pénzért kapta.⁶ Azon székelyek, kik a fejedelemnek vagy másnak szolgálatára adták magukat, az otthoni közönséges teherviseléstől mentek voltak.⁷ A hadban szolgáló székelyek a falvak határán lévő kevés lőkötő helyen tarthatták lovaikat, de a szegénységet a falu határának használatától nem tilthatták el.⁸ A székely nemes örökségét semmikép sem veszíthette el, még hűtlenség esetén sem, hanem rokonai kapták meg azt az 1650. XXIX. t.-czikk szerint.⁹

¹ Dósa: Erd. Jogtan I. K. 98. l.

² E. O. E. IX. 98. 1630. XLVI. t.-cz.; 154. XI. 324.

³ E. O. E. IX. 405. 1634. XXIV. t.-cz.

⁴ A. C. 3. R. 76. Cz. 15. cz.

⁵ A. C. 3. R. 15. Cz. 3. cz. és 5. R. 59. 62. Edictum. és E. O. E. IX. 100. 1630. LIV. t.-cz.

⁶ A. C. 3. R. 15. Cz. 2. cz. és 76. Cz. 6. cz.

⁷ A. C. 5. R. 67. Ediktum.

⁸ E. O. E. X. 369. 1643. X. t.-cz.

⁹ E. O. E. XI. 79.

Minthogy az ország katonai ereje a nemzeti fejedelmek idejében főképp a székelységben rejtett, szükséges volt a vitézlő rendet a katonai szolgálat költségeinek viselésére képessé tenni és képességét megőrizni. Ezen törekvés nyilvánul az 1633-iki gyulafehérvári országgyűlés VI. t.-cikkében, mely megtiltotta a vitézlő rendnek 500 frt büntetés terhe alatt, hogy örökségét eladja; szükség esetén harmad értékben elzálogosíthatta.¹ Megújítja ezen törvényt az 1650. XXIX. t.-cikk.²

A primipilusok és a darabantok kötelesek voltak a falusi bíróságot is viselni az 1656. XVII. t.-cikk szerint.³

A darabant-rend veres és zöld darabantokból állott.⁴

Minthogy a székely nemességet fejedelmi adományozás útján nem lehetett megszerezni, azért a székely nemesség bebizonyítása nem is történhetett a nemesi levél bemutatása, hanem annak bebizonyítása által, hogy az illető egy valódi székely törzsnek törvényes maradéka.⁵ Hogy kik voltak valódi székelyek, az kitűnik azon régi fölíratokból, melyekbe a székelyeket falunkint és névszerint bejegyezték. Ezek az u. n. lustrális könyvek. Ilyen följegyzés 1615-ben, 1623-ban és 1635-ben történt vagy fejedelmi parancs vagy országgyűlési végzés következtében. Célja az volt, hogy a katonai szolgálatra köteles személyeket számon tartsák. Megtörtént az is, hogy a nemzeti fejedelmek egyes székeleket az egyik rendből a másikba léptettek elő vagy érdemük megjutalmazására vagy vagyoni állapotuk kedvezőbbé fordulta miatt. Ily esetben az előléptetett egyénnek székely nemzetiségéről fejedelmi oklevelet adtak ki, melyek a székely nemesség bebizonyítására szintén alkalmasak. Ilyen oklevelek a közkézen forgó primoralis, primipiláris és pixidariális oklevelek.

A székely nemzet a nemességen kívül városi polgárokból állt.

¹ E. O. E. IX. 314.

² E. O. E. XI. 79.

³ E. O. E. XI. 236.

⁴ E. O. E. XI. 203. 1655. XXX. t.-cz.

⁵ Dósa: Erd. Jogtan. I. K. 78. §. 101. l.

⁶ Dósa: Erd. Jogtan. I. K. 78. §.

c) *A szász nemzet.*

A szász nemzet tagjai falusi vagy városi polgárok. Jogaik a következők voltak:

Kaphattak a fejedelemtől adományos jószágot és címeres nemességet és így a magyar nemések kiváltságait élvezhették, de csak a szász föld határain kívül. A szász földön a megnemésített szászok semmi kiváltságot sem élvezhettek a többi polgártársak fölött, akik adó- és dézsmafizetésre valamint a közteherviselésre voltak kötelezve.¹

A szászokat csakis saját nemzeti törvényszékeik előtt lehetett beperelni. Az országgyűlés elé csak felségárulás és hűtlenség esetén voltak idézhetők. Nagyobb hatalmaskodás (maior potentia) bünesetében csak egész községet lehetett a tábla elé idézni.²

Ingyen nem voltak kötelesek „gazdálkodni,” de pénzért tartoztak szállást és ételt adni az utasoknak 200 frt büntetés terhe alatt.³

A fiskus számára sószállításra szabad akaratukon kívül nem kényszeríthetők.⁴

Tanúságtétel miatt a szász földön (fundus regius) kívül nem tartoztak menni, kivéve oly esetekben, melyek a tanúnak helyszíni megjelenését megkívánják, (pl. határigazítás, malmok káros fölállítása).⁵

Midőn az ingyen munkaadást a szászok pénzért váltották meg, akkor nem volt szabad tőlük ember- és szekerbeli segítséget követelni.⁶

A Szászság a Bárczaság kivételével köteles volt bárány-dézsmát adni az 1653. XIV. t.-czikk rendeletére.⁷

¹ E. O. E. XI. 167. 1653. XIV. t.-cz.

² E. O. E. XI. 236. 1656. XVIII. t.-cz.

³ E. O. E. IX. 433. 1635. LIV. t.-cz.; X. 148. 1638. XXXVII. t.-cz.; X. 330. 1642. XII. t.-cz.; XI. 59. 1649. XLI. t.-cz.

⁴ E. O. E. XI. 58. 1649. XXXV. t.-cz.

⁵ E. O. E. XI. 201. 1655. XXVIII. t.-cz.

⁶ E. O. E. XI. 58. 1649. XXXVII. t.-cz.

⁷ E. O. E. XI. 167.

2. A nem egyesült nemzetek.

Az egyesült magyar, székely és szász nemzeteken kívül minden más erdélyi népet a „nem egyesült nemzetek“ elnevezése alá foglaltak. Ilyen volt a nemesség nélküli magyar, az oláh, örmény, görög, morva, bolgár, zsidó és cigány. Ezen népek a polgári jogok gyakorlatából ki voltak ugyan zárva, de hazai törvényen alapuló jogaik és törvényileg szabályozott kötelességeik voltak.

a) *A nemesség nélküli magyarok.*

A nemesség nélküli magyarok származásukra és nyelvökre magyarok ugyan, de sem várospolgári, sem nemesi jogokkal nem bírtak. Ezen magyarok, kikről Verbőczy is megemlékezik, maradékai azon magyaroknak, kik a „Hármas-könyv“ szerint eredeti nemességekét elvesztették és mint jobbágyságok földesuraik úri hatalma alá voltak vetve.¹

A jobbágyság, mely nemcsak magyarokból, de más nem egyesült népekből is állott, az adózási és egyéb közterhek viselésében főtenyezőként szerepelt.²

A jobbágnak a földesúri szék szolgáltatott igazságot. A földesúr a panaszos kérésére Erdélyben nyolczad, Magyarországon tizenötöd napra tartozott törvényt szolgáltatni egy szolgabíró előtt. A földesúr ítélete ellen a vármegyei székhez, sőt a fejedelemhez is lehetett föllebbezni.³

A szökött jobbágyokat visszakérhette a földesúr. Ezen eljárást „jobbágykérés“-nek nevezték. Hogy a jobbágyokat a földesúr kérésére ki kellett adni, tudjuk a „jobbágykiadás“-t elrendelő törvényekből. Az 1630. XIII. t.-cikk megparancsolja, hogy Bethlen Gábor ideje óta elbujdosott jobbágyokat mind a fejedelem jószágaiból, mind a többi helyekről szolgáltatassák ki. Azon városok pedig melyeknek kiváltságuk

¹ Verbőczy Hármaskönyv. 3. R. 25. czím; 1. R. 3. cz.

² L. „Adózás“ és „Teherviselés.“

³ E. O. E. VIII. 522. 1619. XXXIII. t.-cz.

volt a szökött jobbágyok befogadására és megtartására, bizonyítsák be ebbeli kiváltságukat a legközelebbi törvénytapon. A fejedelem jobbágyait a nemesség jószágaiából is ki kellett adni, de erőhatalommal nem volt szabad a nemesi jószágra menni 200 frt büntetés terhe alatt.¹ Hasonló tartalmuak az 1631. XIV. és 1632. X. t.-cikkek intézkedései is.²

Az 1632. XIX. t.-cikk a karánsebesieket kötelezte, hogy a szörénmegyeieknek 1626-ban odaszökött jobbágyait adják ki.³ A jobbágykérés módját illetőleg utal a t.-cikk az 1619. XXXVI. t.-cikk megtartására, mely azt a következőleg írja elő: A jobbágy tulajdonosa a szolgabíróval vagy egy köznemessel kérje ki a jobbágyot attól, kinek a földjére szökött, esetleg a bírójától. Ha ez a kérésre nem hajol, idézzék meg a székre 15 nappal a szék megtartása előtt. Mindkét fél megjelenvén — vagy személyesen vagy ügyvédje által — terjeszszék elő bizonyságukat, mire a második széken végleges ítéletet hoznak, a mely ellen sem betiltásnak, sem fellebbezésnek nincs helye. Az ítéletnek, mely a jobbágynak minden teher nélküli visszaadására vonatkozott, nyolcz nap alatt kellett eleget tenni. Ellenkező esetben a következő széken arra ítélték az illetőt, hogy a jobbágyot vérdíjával együtt adja vissza és azonkívül kisebb hatalmaskodási bűnben mondták ki vétkesnek.⁴

A karánsebesiek nem teljesítették az 1632-iki országgyűlés rendeletét, mire az 1633. XXIV. t.-cikk szerint 200 frt büntetéssel lakoltak.⁵ Ezen pénzbírság ismét eredménytelen lévén, a fentebb említett módon jártak el ellenük.⁶

A Hunyadmegyében levő Jófő vidéki pusztá helyekre tilos volt jobbágyokat befogadni és a már befogadottakat, az 1632. XXII. t.-cikk szerint vissza kellett adni.⁷ Az 1634. XVI. t.-cikk arra kötelezte a hunyadmegyeieket, hogy Háczookról, Hunyadról és Lunka nevű faluból adják ki a job-

¹ E. O. E. IX. 86.

² E. O. E. IX. 267., 283.

³ E. O. E. IX. 287.

⁴ E. O. E. VII. 523.

⁵ E. O. E. IX. 319.

⁶ E. O. E. IX. 403. 1634. XVII. t.-cz.

⁷ E. O. E. IX. 286.

bágyokat.¹ Fogaras földéről más helyre ment jobbágyokat szintén vissza kellett adni az 1635. XIV. t.-cikk értelmében.² Ezen törvénynek eredménye nem lévén, az 1637. XXIV. t.-cikk megújította annak tartalmát. Kimondta azonkívül, hogy ha a jobbágy ideiglenes urától valami marhát kapott, mely már felnőtt, azt a jobbágykiadáskor nem viheti magával. Ha azonban a jobbágy a saját szorgalmából szerzett valamit, azt magával viheti.³ Az 1635. XXVII. t.-cikk 200 frt büntetést szab ki azokra, kik első felszólításra nem adják ki a jobbágyokat; elrendelte továbbá a t.-cikk, hogy Zilahról, Tasnádról, Háczookról, Hunyadról, Lunkáról az említett büntetés terhe alatt adják ki a jobbágyokat.⁴

Az aknába ment jobbágyok kiadását az 1635. XV. t.-cikk rendelte el.⁵

Az egyházi rendnél a jobbágykikérés módja az 1635. XXXI. t.-cikk szabályozta. Először szólítsák fel a prédikátort, majd az esperest. Ha a prédikátor a jobbágyot az esperes felszólítására sem adja ki, idézzék a vármegyei székre, ennek ítéletét az esperes volt köteles végrehajtani.⁶

A debreczeniekre vonatkozólag az 1635. XXXVII. t.-cikk úgy rendelkezik, hogy azon jobbágyokat, kik 1625. év előtt futottak oda, nem kötelesek kiadni; azokat, kik később mentek oda, a törvényes büntetés terhe alatt tartoznak kiadni. Azon jobbágyokat pedig, kik miatt a tábla elé idézték őket, azonnal feleségestül és gyermekestül adják ki a felkérés büntetésének terhe alatt.⁷

Sürgeti a jobbágykiadást az 1635. XXXIX. t.-cikk is.⁸

A székelységen a jobbágykérés ügye a tisztek előtt folyt le rövid per útján. Fellebbezni lehetett a fejedelemhez. Az országgyűlésen is, meg a törvényt napokon, a „terminus“-on is el lehetett az ügyet intézni.⁹

Székelyhíd mellett levő új városra nézve az 1635. XLVIII. t.-cikk úgy intézkedett, hogy azon jobbágyokat,

¹ E. O. E. IX. 403.

³ E. O. E. IX. 596.

⁵ E. O. E. IX. 421.

⁷ E. O. E. IX. 428.

⁹ E. O. E. IX. 320. 1633. XXIX. t.-cz.

² E. O. E. IX. 419.

⁴ E. O. E. IX. 426.

⁶ E. O. E. IX. 427.

⁸ E. O. E. IX. 429.

kik 1634. január elseje előtt mentek oda, megtarthatja; a többieket ki kell adnia a partiumbeliek részére.¹

A nagybányaiakat a jobbágyok ki nem adása miatt az 1637. VIII. t.-cikk azzal büntette, hogy az árucikkeknek Erdélyből és a Részekből hozzájuk való bevitelét 200 frt büntetés terhe alatt megtiltotta. Ugyanígy bünteti a fiskális jószágokat is a jobbágyok ki nem adása miatt.² Ezen törvénczikket több hibája miatt az 1638. XXI. t.-cikk érvényteleníti és a főtebb említett 1619. XXXVI. t.-cikk megtartását írja elő.³ Kimondja továbbá, hogy ha az első széken a vádlott fél meg nem jelenése miatt makacssági ítéletet hoznak („sententia per non venit“), ezen ítélet ellen csak egy újítással (novum) lehet élni.

A fiskális jószágokból való jobbágykiadást sürgeti az 1640. IV. t.-cikk és felhívja az alispánokat, hogy a hozott ítéletet pontosan hajtsák végre.⁴ Hasonló tartalmúak az 1643. XXXIV. és az 1649. XII. t.-cikkek is.⁵

Feketetóra bujdosott jobbágyok kiadását az 1640. VIII. t.-cikk rendeli el.⁶ Büntetés 200 frt. A török földjéről is vissza lehetett hozni a jobbágyokat a partiumbeli földesuraknak az 1643. XXV. és 1644. V. t.-cikkek értelmében.⁷

Azon jobbágyok, kiket kapuszám szerint küldtek a hadba, ennek végeztével uraikhoz tartoztak visszamenni. Ha azokat, kik nem akartak visszatérni, valaki befogadta és pártfogolta, 200 frtot fizetett büntetésül az 1637. XIII. t.-cikk szerint.⁸

A biharmegyeiek az Erdélyből szökött jobbágyokat nem adták rendes módon vissza, hanem rájuk engedték a jobbágykérőket, hogy megfoghassák. Ezért az 1637. XVI. t.-cikk kötelezte a biharmegyeieket a jobbágykiadás törvényesen megállapított módjának megtartására. A hódoltsági területre azonban nem kellett kimenni a szolgabírónak, mivel „nem tanácsos.“⁹

¹ E. O. E. IX. 431.

² E. O. E. IX. 592.

³ E. O. E. X. 144. VII. 523.

⁴ E. O. E. X. 279.

⁵ E. O. E. X. 376. XI. 52.

⁶ E. O. E. X. 280.

⁷ E. O. E. X. 373., 415.

⁸ E. O. E. IX. 593.

⁹ E. O. E. IX. 594.

Az 1638. XXXIII. t.-cikk elrendelte, hogy azon jobbágyokat, kik az 1637. év őszétől állottak zászló alá, adják vissza törvényes tulajdonosaiknak.¹

A hajdúvárosokba szökött jobbágyok kiadását az 1647. VI. t.-cikk rendelte el; a módozatokat illetőleg utal az 1628. III. t.-cikk megtartására. E szerint azon jobbágyok, kik Bocskai István fejedelemsége alatt kaptak nemességet, megmaradhatnak a hajdúvárosokban, csak írják be őket a regestumba, hogy tudni lehessen, kik szolgálnak fegyverrel, kik nem. A többi jobbágyokat a bíró kérésére ki kell adni és a kapitányoknak senkit sem szabad ezentúl befogadniok.² A bíró által való kikérést az 1647. VI. t.-cikk úgy változtatja meg, hogy az a szolgabíró által történjék, miként ez az ország nemes rendei közt szokás. Az 1647. VI. t.-cikk ezen rendelkezését az 1648. III. t.-cikk a következőleg változtatja meg: Miután a jobbágyát visszakövetelő nemes a váradi vár szombati székén pecsétet kért és a díjat letette (deposito salario), akkor két ülnök vagy egy ülnök és a jegyző szólítsák fel a hajdúváros kapitányát vagy hadnagyát a jobbágykiadásra. A kapitány vagy hadnagy erre összegyűjti a városi tanácsot és megvizsgálják mindkét félnek a jobbágyhoz való jogát. Ha a követelő nemesnek a jobbágyhoz való joga egész világos, akkor azonnal kiadják neki a vérdíj lefizetésével együtt. Ha a másik nemes is kimutatja jogát a jobbágyhoz, akkor a kapitány vagy a hadnagy az esküdtekkel együtt törvényt szolgáltat. Kiderülvén a követelő félnek igazsága, azonnal kiadják a jobbágyot. Ha a nemes nem akarja kiadni, akkor megfellebbezheti ügyét a váradi vár szombati székéhez. Itt háromszor egymásután következő szombaton kell az ügyet elintézni; esküdtekül értelmes, nemes embereket kellett alkalmazni. Ha a követelő félnek megítélték a jobbágyot, akkor az elvitel alkalmával biztosították a nemes ember sértetlenségét. Ezen sértetlenség megsértése 200 frt büntetést vont maga után, mit a fő- és alkapitány hajtott be és a nemest kielégítette. Ha a jobbágy visszaszökött, azonnal kiadták a kapitányok, külön-

¹ E. O. E. X. 147.

² E. O. E. X. 457. VIII. 316.

ben 200 frtot fizettek. A fellebbezést és ítéletet a nemes kívánságára azonnal kiadták a hajdúvárosi tisztek.¹

Erdélyben a jobbágykiadás módját illetőleg az 1648. XV. t.-cikk elrendelte, hogy a jobbágykövetelő fél mellé a város bírója egy szolgát adjon, a ki a jobbágyot az ügy elintézése miatt a bíró elé hozza. Ha a jobbágykövetelő félnek a joga világos, akkor a jobbágyot minden javaival együtt azonnal adják ki neki; ha kétes a joga, vigyék az ügyet a törvényszék elé. Ha a bíró nem adhat egy szolgát a követelő fél mellé, akkor meg kell ígérnie, hogy bizonyos idő múlva kézhez adja a jobbágyot; ha ezt sem ígéri meg, akkor a követelő félnek jogában áll a jobbágyot elfogni és magával vinni.² Az 1619. XXXVI. t.-cikk úgy rendelkezett, hogy a 20 éven alóli jobbágyok nem kötelesek földesurokhoz visszatérni.³ Ezen rendelkezés az ősjobbágyok elidegenedését vonta maga után, ezért az 1650. XXVI. t.-cikk eltörölte azt.⁴

A fogarasföldi boérok, midőn a székelységen a jobbágykiadás ügyében jártak, törvényellenesen rámentek a nemesember jószágára és erőszakkal vitték el a jobbágyokat. Ezért az 1648. IX. t.-cikk kötelezi őket a törvénynek büntetés alatti megtartására.⁵ A kővári fejedelmi jószágból felkérési levéllel lehetett a jobbágyokat visszaszerezni az 1649. IX. t.-cikk szerint. Az 1655. VIII. t.-cikk a Jenő vára alatt levő szigetbelieket kötelezte a jobbágykiadásra.⁶

A jobbágykérés, — mint a rövid perekhez tartozó ügy — 1655-től fogva oly természetű lett, hogy akár a táblán, akár a vármegyei széken el lehetett intézni, a partiumbeli végházak kivételével.⁷

A jobbágy a várakban katonai szolgálatot is teljesített. Szolgálati idejük egy év volt, melynek eltelte után, ha akartak, visszamehettek földesurukhoz. A jobbágnak várbeli

¹ E. O. E. X. 477—478. XI. 77. 1650. XXIII. t.-cz.; 123. 1650. VII. t.-cz.

² E. O. E. X. 483.

³ E. O. E. VII. 523.

⁴ E. O. E. XI. 76.

⁵ E. O. E. X. 480.

⁶ E. O. E. XI. 194.

⁷ E. O. E. XI. 193.

szolgálatát a felesége szolgálta a földesurat és adta az adót is az 1637. XXVII., az 1640. XIII., az 1649. XXIX. és 1650. XX. t.-cikk szerint.¹ Ha a katonai szolgálatot teljesítő jobbágy helyett a földesúr más alkalmas embert állított, akkor jobbágyságát a kapitány visszaadta az 1649. XXIX. t.-cikk szerint. A jobbágy a várbeli szolgálatkor hozzátartozóit nem vihetette a várba, épen a fentebb említett ok miatt. A várbeli szolgálat alól nem volt ment azon jobbágy sem, ki az egyházi rend szolgálatában állott, mint ezt az 1649. XXX. t.-cikk kifejezte.²

A székelységen a nemes ember jobbágyságától örökséget venni 500 frt büntetés terhe alatt volt megtiltva.³

Az aknákra ment sóvásárló jobbágyságtól ajándékot szoktak szedni a kamaraispánok. Ezen szokást az 1633. XXVI. t.-cikk 200 forint büntetés terhe alatt tiltotta meg.⁴

Midőn valamely jobbágy nősülni akart és más földesúr jobbágyságát kívánta feleségül, előfordult, hogy a jobbágyságot nem adta oda a földesúr. E miatt elrendelte az 1635. III. t.-cikk, hogy az olyan földesúr, ki az „asszonyi állatot“ nem akarja odaadni, 200 frtot fizessen.⁵

A jobbágyság ruházkodására világot vet az 1650. V. t.-cikk, mely szerint a jobbágynak posztóruhát, nadrágot, csizmát, dupla és forintos süveget, továbbá gyolcsinget nem volt szabad viselnie.⁶

A jobbágyságnak tilos volt a fegyverhordás. Az 1632. XI. t.-cikk elrendelte, hogy a földesurak vagy alispánok a jobbágyságtól a puskákat, lándzsákat, szablyákat és tegezeket vegyék el. Ezen 1632-ik évtől kezdve a jobbágyságnak, oláhoknak semmiféle fegyvert sem szabad viselnie, kivéve a darabantokat, szabadosokat és vadászokat, meg a városi

¹ E. O. E. IX. 597.; X. 282.; XI. 56., 76.

² E. O. E. XI. 56.

³ E. O. E. IX. 287. 1632. XXVIII. t.-cz.

⁴ E. O. E. IX. 320.

⁵ E. O. E. IX. 415.

⁶ E. O. E. XI. 72.

műves- és kereskedő embereket.¹ Az 1633. III. t.-cikk megengedte a Bihar- és Zaránd megyében levő jobbágyságnak, hogy fegyvert viseljen, mivel közel van a török földhöz. Elrendelte továbbá, hogy azon jobbágyok, kiknek nem szabad fegyvert viselni, ha fegyverüket még nem tették volna le, július 1-éig tegyék le.²

A jobbágyok bíróságviselése a földesúr birtokának nagyságától függött. A nagyobb birtokú földesúr többször volt köteles a bíróságot viseltetni jobbágyaival, mint a kisebb birtokos.³

Midőn az 1657-iki országgyűlés Isten irgalmának megszerzése miatt bőjtöt, predikációhallgatást, a zene, muzsika szünetelését rendelte el, kimondotta a III. t.-cikkben, hogy ezen törvény megszegői közül a nemes embert 12 frtra, a jobbágyot pedig kézi kalodával büntessék.⁴

Hogy mennyi jobbágya volt egy nemesnek, arra felvilágosítással szolgál azon kezességlevél, melylyel a fejedelem Pécsi Simonnak és feleségének, Barrabási Katának visszaadta a szenterzsébeti udvarházat a falubeli jobbágyokkal együtt. Ezeknek száma — mondja a levél — 53; a sz. erzsébeti udvarházhoz adta sz. Ábránt, hol 5, a sárdi porciót, hol 1, a magyar sakodi porciót, hol 1, a héjjasfalvit, hol 6 jobbágy volt.⁵ Összesen tehát 66 jobbágy volt ezen telkeken.

A jobbágy, ha földesura beleegyezett, nemességet is szerezhethet. Nemesi levelét azonban nemcsak az országgyűlésen, hanem vármegyéjében is közzé kellett tennie, hogy így a földesúr figyelmét el ne kerülje.⁶ Ha valamely jobbágy a földesúr tudtán kívül szerzett nemesi címeres levelet, akkor a tisztt elvette tőle a levelet és bevitte a levéltárba; magát a jobbágyot pedig visszavitte földesurához.⁷

¹ E. O. E. IX. 283.

² E. O. E. IX. 314.

³ E. O. E. XI. 233. 1656. X. t.-cz.

⁴ E. O. E. XI. 286.

⁵ E. O. E. X. 215.

⁶ E. O. E. IX. 271. 1631. XXVIII. t.-cz.

⁷ E. O. E. X. 372. 1643. XX. t.-cz.

b) Az oláhok.

Az oláhok alacsony helyzetére jellemzők az 1653. V. t.-cikk szavai. Ezen t.-cikk eltiltja az oláhoknak azon visszaélését, mely szerint a magyar nemzetet az oláh ünnepek megtartására kényszerítik. Ezen tilalom megokolására az „oláhok alacsony állapotját“ hozza fel az országgyűlés. Maga a t.-cikk így szól: Noha az oláh nemzet a közjó érdekében fogadtatott be a hazába, mindazonáltal „nem vévén eszébe állapotjának alacsony voltát,“ megakadályozott néhány nemes embert abban, hogy az oláh ünnepeken dolgozzék. Végeztük azért, hogy a magyar nemzetnek ezentúl ne parancsoljanak és senkit ne háborgassanak a föntebb említett ok miatt.¹

Az 1632. XI. t.-cikk megtiltotta, hogy az oláhok fegyvert, puskát, szablyát, lándzsát, tegezt hordjanak.² Ezen tilalmat az 1650. V. t.-cikk érvényen kívül helyezi a szörénvármegyei és a hódoltságon lakó oláhokra nézve az esetben, ha az ország határán kívül járnak.³

Midőn az *oláh papok* oly kiváltsággal akartak élni, mint a magyar papok, az 1639. V. t.-cikk elrendelte, hogy az oláh papok tartoznak földesuraiknak honorariumot adni és hogy az „örökös jobbágyból álló“ oláh papnak fia is jobbágy legyen.⁴

Az oláh papok gyakran követtek el visszaéléseket az által, hogy házaseleket választottak el egymástól vagy házasulandókat titkon adtak össze. Az 1639. V. t.-cikk felszólítja az oláh püspököket és espereseket, hogy midőn az ő régi vallásuk és rendtartásuk szerinti évi látogatásukat végzik, az ilyen papokat „kedvezés nélkül“ büntessék meg, különben tisztségöket veszítik.⁵ Minthogy az oláh papok tovább is folytatták törvényellenes eljárásukat, az 1651. XIII. t.-cikk elrendeli, hogy az illetőket halállal büntessék; kijelenti továbbá, hogy házassági felbontásaik érvényteleneknek tekintendők.⁶

¹ E. O. E. XI. 165.² E. O. E. IX. 283.³ E. O. E. XI. 72.⁴ E. O. E. X. 220.⁵ E. O. E. X. 220.⁶ E. O. E. XI. 127.

Az oláh püspök írástudatlan oláh jobbágyokat tett papokká. Az 1642. V. t.-cikk a püspök ezen eljárását tiszt-ségvesztés terhe alatt tiltja meg és kijelenti, hogy a már papokká tett jobbágyokat — „levevén róluk a papságot“ — vissza kell bocsátani a földesuraikhoz.¹

c) *Az örmény, görög, morva, bolgár, zsidó és cigány népfajok.*

Az *örmények* közül azokat, kik Szamosújvár és Ebesfalva nevű városokban telepedtek le, — a fejedelem iránti hűségük és a közjó előmozdítását célzó kereskedésük miatt, a haza jogosított polgáraivá vették föl. A többi örmény egy kategóriába tartozott a görögökkel és bolgárokkal. Ezeknek az országban való járás-kelése és kereskedése a fejedelem akaratatól függött olyképen, hogy ha azt az országra nézve károsnak látta, eltilthatta.² Azonkívül szabad járás-kelésük és kereskedésük is bizonyos *feltételekhez* voltak kötve. Ilyenek: 1) Tilalmas utakon és ösvényeken nem járhattak, hanem csakis az ország derekas és szabad útjain. 2) Minden behozott és kivitt árúk után harminczadot kellett fizetniök. 3) A kereskedésen kívül más dolgokba, u. m. kémlelésekbe, levelek és üzenetek hordásába tilos volt avatkozniök. 4) Ha Erdélyben támadt valami perük, akkor ugyanott voltak kötelesek törvény elé állani.³

A *görögökre* nézve az 1650. XXVII. t.-cikk elrendelte, hogy görögruhát viseljenek.⁴

A *morvák*, kiket „új keresztényeknek“ is neveztek, Alvinczen laktak és ott meglehetősen el is szaporodtak. Mesterségükbe vágó mindenféle művek készítése és vallásuk szabad gyakorlata Alvinczen meg volt nekik engedve. Kézműveiket, posztójukat csak hazafiaknak adhatták el. 200 frt büntetés terhe alatt volt ez rájuk nézve kötelező. Kiváltságaikat az 1631. XXIX. t.-cikk megerősítette azon

¹ E. O. E. X. 328.

² E. O. E. IX. 104. 1630. LXX. t.-cz.

³ E. O. E. IX. 287. 1632. VIII. t.-cz. és 430. 1635. XLIII. t.-cz.

⁴ E. O. E. XI. 78.

kikötéssel, hogy áruikkal a szász városok vásáraitra ne menjenek.¹

A *zsidók* kereskedés céljából éltek Erdélyben. Főképp Fejérvárott laktak; a XVII. század derekán már másutt is elterjedtek. Kötelességök volt a marha-behozatal. Mint az 1648-iki fehérvári rendek beadványa elmondja, a zsidók nem tettek eleget kötelességüknek. Ugyanis Fehérvártól néhány mérföldre olcsón szedték össze azon marhákat, melyeket a ráczok és törökök hoztak, azután a városban kétszer annyi árért adták el.² Az említett eljárást az 1654. III. t.-cikk 200 frt büntetés terhe alatt tiltotta meg. „Külföldről hozzák a marhákat — mondja a t.-cikk — mert nem az ország szűkítése, hanem inkább bővítése miatt van nekik a kereskedés megengedve.”³

A Konstantinápolyban épített erdélyi ház költségeire a zsidók és a többi kereskedők 300 frtot adtak, mint az 1655. II. t.-cikkből olvassuk.⁴

A zsidók *ruházatát* illetőleg azt írja elő az 1650. XXVII. t.-cikk, hogy a zsidó zsidóruhát viseljen.⁵

A cigányok vajdaságát az 1635. XXXII. t.-cikk megszüntette. Ezen időben a cigányok vajdája Valon Péter volt; az ő haláláig szerepelt a vajdaság. Az említett t.-cikk megtiltotta a vajdának, hogy a cigányok adójának beszedésére darabontokat küldjön.⁶ A lengyel foglyok kiváltására való 1657-iki országos adózás alkalmával minden házaspár egy-egy forintot adott.⁷

3. Az idegenek.

Az idegenek annyiban különböznek a nem egyesült nemzetektől, hogy állandóan Erdélyben laktak. Az idegenek Erdélyben tartózkodásuk alatt az erdélyi törvényekhez voltak

¹ E. O. E. IX. 271.

² E. O. E. XI. 471.

³ E. O. E. XI. 177.

⁴ E. O. E. XI. 192.

⁶ E. O. E. IX. 427.

⁵ E. O. E. XI. 78.

⁷ E. O. E. XIII. 528.

kötelesek alkalmazkodni. „Cum fueris Romae, romano vivito more“ mondja Verbőczy Hármaskönyve.¹

Az idegenek országgyűlés általi honosíttatásuk előtt fekvő jószágot nem birhattak és közhivatalt sem viselhettek.² Ha jól viselték magukat, akkor címeres levelet és így nemességet szerezhettek. Az 1638. XXXIV. t.-cikk megemlíti, hogy Középszolnok vármegyében idegen jövevények telepedtek le. Ezek, ha megérdemlik; — mondja a t.cikk — a fejedelemtől nemességet szerezhetnek.³

¹ Verbőczy II. K. 2. R. 5. cz. 5. §.

² E. O. E. IX. 153.

³ E. O. E. X. 148.

V. RÉSZ.

SZELLEMI ÉS VALLÁSI ÉLET.

I. *Szellemi élet.* 1. *Iskolázás.* Jobbágyfiúk iskolázása. Iskolaépítés. Tanulók holttestének kiadása. Diákok mint tanúvallatok. Főiskolaépítés. Fejérvári főiskola. Tanárok. Somerus János. Bisterfeld. Külföldi iskolázás. 2. *Irodalom.* Gúnyköltemény. Vallási termék. Unitárius könyvek. Könyvkiadás. Formula adminisztrandi. 3. *Jogtudomány.* Törvények egybegyűjtése. Adózás a bizottság ellátására. Kodifikáló bizottság. A törvénygyűjtés szüksége. Bizottság eljárása. Fölülvizsgáló bizottság. Tagjai. Eljárása. Országgyűlési vita a bizottság munkálata fölött. „Approbatae Constitutiones.” Törvénytudók. 4. *Orvostudomány.* Orvosok. Patikusok. Betegségek. 5. *Színjáték.* 6. *Könyvnyomtatás.* 7. *Könyvtárak.* Levéltárak. Kezelők kötelessége. Levéltárak, mint hitese helyek. Magán könyvtárak. II. *Vallási élet.* 1. *Vallásügy I. Rákóczy György alatt.* Szabad vallásgyakorlat. Szombatosok. Deési gyűlés az unitáriusok és szombatosok ügyében. Katholikus ügy. Szatmár-Németi-i zsinat 1646. Pozsonyi gyűlés 1646. I. Rákóczy jellemzése. 2. *Vallásügy II. Rákóczy György alatt.* I. Rákóczy nézetei. Katholikus papok. Oláh papok. Jezsuita per. Vallási újítás. Papok bántalmazása. II. Rákóczy követet küld III. Ferdinandhoz vallási kérdésben.

I. Szellemi élet.

1. Iskolázás.

Az 1635. II. t.-cikk szól a jobbágyok fiainak iskolába járatásáról.¹ Megerősíti az 1624. VI. t.-cikket, mely szerint a földesuraknak ezer forint büntetés terhe alatt tilos megakadályozni a jobbágyfiúk iskolába járását vagy az iskolából való kivételét, föltéve, hogy a jobbágy tanulási kedvből és nem öregkorban jár iskolába.²

Az 1638. II. t.-cikk felszólította a fejedelmet, hogy Kolozsvárott, a Farkas-utczában levő templom régi telkén iskolákat és papoknak való házakat építtessen.³

A szászvárosi iskolát illetőleg a hunyadmegyeiek azon panasszal fordultak az 1639-iki gyulafehérvári országgyűléshez, hogy a Szászvárosban meghalt tanulók holttestét csak

¹ E. O. E. IX. 415.

² E. O. E. VIII. 236.

³ E. O. E. X. 137.

nagy összegért adták ki a másutt lakó szülőknek. E miatt elrendelte az 1639. V. t.-czikk, hogy azon szülők, kiknek gyermeke más városban tanulván, elhal, holttestét minden fizetés nélkül vihessék el. Ha azonban harangoztatni akarnak és a halottat a prédikátorral, mesterrel és diákokkal kísértetik ki, akkor illendő bért kell adniok.¹

A szebeni diákokat illetőleg arról panaszkodik a szász nemzet 1651-iki országgyűlési beadványa, hogy Szeben városában ők vették fel a tanúvallomást. Ezen eljárás a szász kiváltság és szabadság ellenére van és csak egy esetben történt, — mondják a szászok — akkor is megegyezés folytán.²

Az 1633. XII. t.-czikk 2—2 frt rendkívüli adót szavazott meg egy főiskola építésére.³

Bethlen Gábor a fejérvári főiskolának 20,000 frtot hagyott végrendeletileg, mely összeget I. Rákóczy György Bethlen Istvántól átvévén, az ország egyéb szükségleteire használta el.⁴ Nem is szűnt meg Bethlen István e miatt erőlyesen tiltakozni. Azon 1636-iki februári pontozatokban, melyeket Szalánczy által küldött Budáról, az első pont így szól: „A fejérvári scholához rendeltetett 20 ezer frtot öt esztendőtil fogván való interesével 10 ezer frt, ő nga az püspöknek adja meg.“⁵ Erre az erdélyi rendek azt felelték Bethlennek, hogy a fejedelem már megigérte a kérdéses összeg kiadását, sőt térítvényt és biztosító levelet is adott a püspöknek; ezzel a püspök megelégedett.⁶

Bethlen azonban nem igen bízik Rákóczy ígéretében, mert „sokszor megszegte már esküjét.“ 1636-ban kelt második körlevelében ismét fölemlíti, hogy adja már meg Rákóczy azt az összeget a kollégiumnak és tartsa meg hittel tett fogadását.⁷

Rákóczy ezen körlevél után egy hónappal Pázmányhoz küld követeket. Ezeknek 1636. ápril 29-én utasításul adja, hogy ha a kardinális kérdezne valamit a Bethlen által

¹ E. O. E. X. 220.

² E. O. E. XIII. 400.

³ E. O. E. IX. 316.

⁴ E. O. E. IX. 581.

⁵ E. O. E. IX. 447.

⁶ E. O. E. IX. 452.

⁷ E. O. E. IX. 482.

emlegetett összegről, mondják meg neki, hogy évente ad járadékot a kollégiumnak és a 20,000 frtot is meg fogja adni, amiről meg is egyezett már a püspökkel. Különben sem tartozik Bethlenhez ezen nagy gondoskodás, „mert bizony mi is bírunk“ — mondja Rákóczy — „olyan lelkiismerettel, mint egy keresztén ember.“ A kollégiumbeli diákokat — mondja tovább — Bethlen Gábor halála óta a jószágból tartják, a melyet pedig nem lenne köteles rendelkezésükre bocsátani.¹

Az összeg megadása iránt az 1636. III. és XV. t.-cikk akkép intézkedett, hogy az esetben, ha I. Rákóczy nem tudná megadni az összeget, utódai kötelesek erre.²

Bethlen 1636. november 13-án ismét előhossa, hogy az összeg lefizetése meg van ugyan ígérve, de nincs időhöz kötve. Az kívánja, hogy egy év alatt fizessék meg és a püspök neki is adjon egy nyugtátványt, mert Bethlen Gábor az összeg gondozását az ő lelkére kötötte. A kollégium építését és az „alumniáról“ való gondoskodást rábízza a fejedelemre és az egyházi rendre.³

A sokat hányatott ügyet azon kiegyezés, mely I. Rákóczy és Bethlen István közt 1636. december 4-én jött létre, a következőleg intézte el:

Rákóczy megígéri, hogy a 20,000 frtot két év alatt megadja; a 10,000 frtból egy részt már megadott, a többit szintén két év alatt adja meg a kollégiumnak.⁴

A gyulafehérvári *tanárok* számára, mivel a zavaros időkben kárt szenvedtek, kártalanítást kért I. Rákóczy a császártól.⁵

A kolozsvári iskola egyik rektoráról említést találunk az 1638. május 23-án elkobzott unitárius könyvek szerzői közt. Pirnensis Somerus János a neve; írt egy művet, melynek czíme a következő: „Refutatio scripti Petri Karoly, editi Vitebergae.“⁶

¹ E. O. E. IX. 500.

² E. O. E. IX. 506., 511.

³ E. O. E. IX. 572.

⁴ E. O. E. IX. 581.

⁵ E. O. E. IX. 531. és X. 525.

⁶ E. O. E. X. 166.

Bisterfeldről Bercsényinek 1639-iki követjelentésében azt olvassuk, hogy I. Rákóczy 1638. év őszén követül küldte ellenségeihez. Bercsényi nagyon laposan említi őt, mint egész ismeretlen alakot. „Egy bizonyos Bisterfeld nevű tanár“ — mondja Bercsényi.¹

A *külföldi iskolázás miatt* sok viszály volt II. Rákóczy és III. Ferdinad között. Ferdinand óhajtotta, hogy engedje meg Rákóczy az előkelő katolikus fiúknak a bécsi és a külföldi jezsuita iskolák látogatását. Azon házasság, melyet II. Rákóczy 1643. február 3-án kötött Báthory Zsófiával, a aki még nem tért át a katolikus vallásról és szívében katolikus volt, alkalmas időpontnak látszott a császár előtt, hogy Örsi Zsigmond követe által azt kérje Rákóczytól, hogy az erdélyi kath. fiúk Bécsben tanulhassanak.³ A fejedelem Örsi jelentése szerint nem mutatott erre valami nagy hajlandóságot;⁴ majd a Rendekek elé került az ügy, kik hosszú vita után (május 13—19.) tagadólag válaszoltak, megmaradván az 1591. és 1594-iki határozatok mellett.⁵

II. Rákóczy 1658. júniusban a császárhoz küldvén Mikes Mihály korlátnokot, utasításában azt adja, hogy a császárnak a jezsuiták visszafogadását és a kath. ifjak külföldi iskolázását illető kívánságára azt felelje, hogy a fejedelem az ország törvénye ellen semmit sem tehet. Ha ő felsége az erdélyi Rendekeket a törvény megváltoztatására reá tudja bírni, „ami személyünket illeti“ — mondja Rákóczy — „nem fogjuk megakadályozni.“

2. Irodalom.

Barcsai Ákos Kemény Jánoshoz 1657. decz. 22-én írt levelében említi, hogy akad oly rossz ember, ki Keményt költeménynyel gyalázza, szidja. De „hadd ugasson az eb, csak meg ne sérthessen, marhasson“ — teszi hozzá Barcsai. Azt írja továbbá, hogy egy szép, lelkét vigasztaló könyvecskét küld; igaz ugyan, hogy pápista írta, de szép. Kívánja,

¹ E. O. E. X. 237.

² E. O. E. X. 353.

³ E. O. E. X. 378.

⁴ E. O. E. X. 383.

⁵ E. O. E. X. 69.

hogy szolgáljon olvasása lelke vigasztalására.¹ Megjegyzendő, Kemény ekkor Balcsiszerailjban volt.

A vallási irodalom terén élénk tevékenységet fejtettek ki az unitáriusok. Minthogy azonban sok unitárius könyv zsidózó tanokkal volt keverve, 1638. május 23-án elkobozták azokat. Ezen elkobzott könyvek, melyek részint nyomtatva, részint írva voltak, a következők:

1. „Paraphrasis libri Joob, secundum probatissimum Haebraicorum exemplarium veritatem Hungarica melodica expressa, authore sapientissimo theologo Nicolao Pelidis Boghatio scripta in Szent Erzsébeth a. 1607. 22. Decz.“

2. „Commentarius scriptus in epistolam b. Pauli ad Haebreos incerti authoris.“

3. „A megigazulásról.“ 4. „Varia scribens sub nomine incerto.“ 5. „Isagoge in epistolas Pauli scriptus anonymus.“

6. Declamatio contra baptismum adutorum manuscriptus anonymus.“ 7. „Jacobus Paleologus, Cathekisis collocutorum, Petrus, Paulus, Samuel.“ 8. „Refutatio scripti Petri Karoly editi Vitebergae, scripta a Joanne Somero Pirnensi lectore scholae Claudopolitanae in Transylvania.“

9. „Válaszuti Györgynek pécsi praedikátornak, Scharitzta Máténál kenieknek praedikátorának Pesten való beszélgetésének az isten felől és a názáreti Jézus felől igaz oka és rendi.“ 10. „De Jesu Christi invocatione, disputatio inter Faustum Socinum et Franc. Davidis.“ 11. „De Jesu Christi filii dei natura, sive essentia, necnon peccatorum per ipsum expiatione. Disputatio adversus Andream Volanum.“ 12. „Defensio Francisci Davidis in negotio: de non invocando Jesu Christi in precibus.“ 13., 14., 15. „Etiam sunt tales.“ 16. „Refutatio scripti Georgii Maioris, authoribus Francisco Davidis superintendente et Georgio Blandrata doctore.“ 17., 18. „Refutatio scripti Petri Karoly, editi Vitebergae scripta a Joanne Somero Pirnensi.“ 19. „Declamatiuncula contra praedestinationem Neotericorum.“ 20. „Tractatus aliquot Christianae religionis, quos sequens pagina indicat.“ 21. „De religione tractans quidam manuscriptus libellus.“

¹ E. O. E. XI. 333.

22. „Kérdezkedő könyvecske rövideden, az igaz vallásnak minden részeinek megmutatásáról, personae in terlocutores: praedikator, paraszt.“

23. „Summaria delinatio doctrinae, quam ministri filii dei crucifixi profitentur in ecclesiis Hungaricis in Pannonia et Transylvania anno 1572.“

24. „A szentírás panaszolkodása azok ellen, kik vakmerőségből, avagy világ szereteti miatt, vagy az emberi gonoszságnak egyéb okai miatt ötet megútálták.“

25. „Sidó írásból magyarra fordított szentséges isteni imádságok 1609. évből.“

26. „Az ó- és újszövetségnek különbségéről és mindeknek a szentírás szerint való mivoltáról.“

27. „De Jesu Christi invocatione, disputatio Fausti Socini.“

28. „Egy jeles tudós istenfélő férfiúnak Paleologus Jakabnak fogságában való elmélkedése és írása igen szép keresztényi földolgookról az prágai tömlöczben.“

29. „An vetus creatio sit opus Trinitatis?“

30. „Mi különbség vagyon a lélek és az angyalok között?“ Töredék.

31. „Francisci Davidis confutatio responsionis Faustinae.“

32. „De dualitate tractatus Francisci Davidis, in 3 capita distinctus.“

33. „Következnek az Ábrahám, Izsák és Jákob Istenének tíz szent parancsolati és annak magyarázati.“

Mindezen könyveket a felügyelő bizottság 1638. május 23-án elkobozta.

Az 1638. július 1—17-iki deési értekezleten határozták meg a tiszta unitárius tant és elrendelték, hogy ezen a tanon alapuló könyvet is csak a fejedelem tudtával szabad kinyomtatni; ezen rendelet megszegője hűtlenség bűnébe esik.¹

A „Formula administrandi“ czímű könyvnek kiadását I. Rákóczy nem engedte meg és a tanács döntésére bízta a kiadás megengedését.² A könyv végén volt egy „vespertina oratio“ is.

¹ E. O. E. X. 179.

² E. O. E. X. 201.

A „Formula administrandi“ teljes czíme így hangzik: „Formula administrandi coenam dominicam; cui annexa est quarundam quaestionum ad eandem elucidandam spectantium solutio. Atuthore Valentino Radecio, ecclesiarum Transylvanicarum unum deum patrem et filium eius unigenitum Jesum Christum in spiritu sancto profitentium superintendente. Claudopoli typis Heltanis excudebat Georgius Abrugyi a. Ch. 1638. coram me solo Michaelé Siklyossy praesentibus etiam Daniele Beke alias Sepsi-Szent-Györgyi superintendente unitariorum et aliis etiam duobus eiusdem farinae pastoribus Claudopolitanis, nempe Petro Boldogasszonyfalvi et Paulo Czichi instituta.“

3. Jogtudomány.

Az 1635. XVIII. t.-czikk elfogadta I. Rákóczy Györgynek a *törvények egybegyűjtésére* vonatkozó ajánlatát és elhatározta, hogy János király halála óta hozott törvényeket egy bizottság gyűjtse össze, vizsgálja át és terjeszsze az országgyűlés elé, mely intézkedni fog a kinyomatás ügyében.¹ Az összegyűjtés azonban elmaradt egy időre. A szászok 1651-ben megsürgetik a törvények összegyűjtését és kibocsátását. Kérelmezik, hogy ez alkalommal töröljék el mindazon törvényeket, melyek ellenkeznek a nemesi szabadsággal.² A felszólalás nem maradt eredmény nélkül. Az 1652. XI. t.-czikk elfogadta II. Rákóczynak a törvények összegyűjtésére vonatkozó ajánlatát. Az összegyűjtő bizottság ellátására az országgyűlés kapuszám után 20—20 pénzt szavazott meg. A székek együttesen adnak 300 frtot; a taxás városok 100 frt után adnak egy frtot. Azon városok, melyek kapuszám szerint szoktak adózni, most is kapuszám után adtak 20—20 pénzt. Megemlíti a t.-czikk, hogy minden törvényt gyűjtсенek össze és a nemesi szabadságot sértő törvényeket mellőzzék.³

¹ E. O. E. IX. 420.

² E. O. E. XIII. 405. o) 3.

³ E. O. E. XI. 149.

A *kodifikáló bizottság* 1652. október 20-án ült össze Szászrégenben.¹ A fejedelem ezalatt Görgényben időzött, hogy ha valamely kérdésben hozzá fordulnak, felvilágosítást adhasson.

A bizottság tagjai voltak: Bethlen János, Vitéz György, Thorma Péter, Orbán Ferencz, Szentpáli István és Lázár György, a fejedelmi tábla bírái; Virginás István és Sárpataki Márton közügyigazgatók; Kőrösi István, Károlyi Mihály, Farkas Ferencz, Reissner János és Literati János.²

Literati nem volt eleinte a bizottságba kinevezve; a szászok sérelmet látván abban, hogy részükről csak egy embert vettek föl, addig kérték a fejedelmet, míg ez bele nem egyezett, hogy a bizottságba egy másik szász embert is bevegyenek. Ez Literati János lett.

A törvények összegyűjtésének szükségét már régen érezték. Már Bethlen Gábor kondifikálta a törvénykezési anyagot és sok becses adatot gyűjtött össze.³ Mint láttuk, az 1635. XVIII. t.-czikk szintén sürgette az összegyűjtést. I. Rákóczy már a megyék levéltáraiban található törvény-cikkeket magához hozatta és elhelyezte a fehérvári országos levéltárban. Az volt a baj, hogy a XVI. századi törvényeknek egy része már nem is volt kapható.

A szászrégeni bizottságra tehát nem könnyű munka várakozott. Feladatát akkép oldotta meg, hogy a törvénykönyvbe felveendőknak tartott törvényeket tárgyak szerint csoportosította és elől a törvényeket, utánok az ediktumokat tartalmuk szerint abc rendben összeírta. A szükséges módosítások, javítások megtétele és végleges áttekintése végett elküldték a munkálatot a fejedelemnek.⁴

A fejedelem 1652. december 15-én meghívta a Rendekezt 1653. január 15-ére Fejérvárra.⁵ Az országgyűlés bizottságot nevezett ki a szászrégeni munkálat áttekintésére. Ezen bizottság tagjai Haller István, Rhédey Ferencz, Serédy István, Kemény János, Bethlen Ferencz, Sulyok István, Barcsai Ákos, Haller Gábor, Basa Tamás és Pettki István voltak.⁶

¹ E. O. E. XI. 153.

³ E. O. E. XI. 170.

⁵ E. O. E. XI. 154.

² E. O. E. XI. 172.

⁴ E. O. E. XI. 24.

⁶ E. O. E. XI. 172.

A bizottság a szászrégeni munkálatot nem tartotta megbízhatónak.¹ Jobbnak vélte a törvényeket tárgyak szerint öt részben csoportosítani:

I. Egyházi dolgok. II. A fejedelem állapotát és a fiskust illető dolgok. III. A hazafiakat illető dolgok. IV. Törvénykezés. V. Közönséges ediktumok.

A dolog főintézője Kemény János volt. Törölt, javított, rendezett. Többször mondta, hogy csak addig kíván élni, míg ezt s munkát befejezi.² Miután e munkával elkészültek, az országgyűlés elé terjesztették.

Az országgyűlésen több heves fölszóllalás történt olyan törvényeknél, melyek nagyobb érdeket sértettek.³ Különösen heves ellenzésre talált a vallásügyi törvény. A jezsuitákra nézve két törvény állott ellentétben: a beszterczei, mely kitiltotta őket és a medgyesi, mely bevette. A szászok ügye szintén erős küzdelemre adott okot.

A munkálatok egyes czikkelyei elkészülvén, Barcsai Ákos, a tábla elnöke és Lázár György protonotárius aláírták, megpecsételték és a fejedelem szentesítése alá terjesztették. A többi törvényeket is, melyeket azon 1653-iki gyűlésen hoztak, beosztották ezen gyűjteménybe és II. Rákóczy György 1653. márczius 15-én megerősítette e törvénygyűjteményt. Ez az „Approbatae Constitutiones.“ Nyomtatásban 1653. év őszén jelent meg Nagyváradon.⁴

Bethlen István 1636. márczius 17-iki körlevelében említ valami Barna Györgyöt, kit Magyarországon emberséges, eszes, törvénytudó embernek tartottak.⁵ Ugyanilyen törvénytudónak említi Dulman Miklóst Nyitravármegyében és Illés-házi Gáspárt.⁶

4. Orvostudomány.

Bethlen Gábor háziorvosa Schulitz, vagy másképen Scultéti volt. Egyszersmind ügynöke is volt a fejedelemnek és 1630-ban a török portáról jövet Porumbáknál megölték.

¹ E. O. E. XI. 25.

³ E. O. E. XI. 25—27.

⁵ E. O. E. IX. 480.

² E. O. E. XI. 26.

⁴ E. O. E. XI. 168—173.

⁶ E. O. E. IX. 493.

I. Rákóczynak feleségéhez 1630. december 19-én írt leveléből kitűnik, hogy Scultéti jól értette orvosmesterségét.¹

A szászok közt levő doktorok, patikáriusok nagyobb-részt németek voltak és — mint Emlékeink mondják — mind a fejedelemnek, mind az országnak nagy hasznára voltak.²

Az orvosokra nem nagyon kedvező világot vet Forgács 1640. márczius 15-iki követjelentése.³ Írja, hogy a fejedelem-asszony (Lorántffy Zsuzsanna) beteg, először fázik, azután hirtelen melege lesz; okát maguk az orvosok sem tudják.⁴

A betegségek közt olvasunk lázról, hasfájásról, köszvényről, pestisről.

Simonius említi, hogy az 1657-iki szamosújvári országgyűlés megkezdése előtt egy tanácsost láz gyötört, majd oly hasfájást kapott, hogy Deésre kellett magát vitetnie.⁵ Barcsay Ákos írja Keménynek Balcsiszerailjba, hogy felesége most kezd felgyógyulni köszvényéből.⁶ Gyulafi Ferencz 1652. május 27-én írja a fejedelemnek, hogy nem mehet katonaszemlére, mivel könyökébe, kezefejébe beállott a köszvény.⁷

Az orvosok gyógyítási módjára vonatkozólag — sajnos — Emlékeink semmit sem említenek.

5. Színjáték.

II. Rákóczy és Báthory Zsófia 1643-ik évi mennyegzőjéről bő követjelentés számol be. A mulatságok január hó 24-től február hó 14-ig tartottak. Volt táncz, banderiu-mos menet, tüzes szerszámok gyujtogatása. Február 5-én annyi ember szorult a „grádicsra,” hogy a „grádics” letört és három ember lábát törte. Ugyancsak február 5-én volt a pápistáknak komédiájok a városon kívül; mise után tartották.⁸

¹ E. O. E. X. 500.

² E. O. E. XIII. 477.

³ E. O. E. X. 275.

⁴ „... cuius cansa et radix ignoratur a medicis ipsis.”

⁵ E. O. E. XIII. 520. b.

⁶ E. O. E. XI. 332.

⁷ E. O. E. XI. 394.

⁸ E. O. E. X. 361.

6. Könyvnyomtatás.

Fejérvárott Lignicei Effmurdtt Jakab volt a fejedelem könyvnyomtatója és könyvkötője, compactora.¹ Kolozsvárott Abrugyi György volt könyvnyomtató, ki a főntebb említett „Formula administrandi“-t is nyomtatta „typis Heltanis.“²

7. Könyvtárak.

A káptalani levéltár Fehérvárott, a konventi levéltár Kolosmonostoron volt. A káptalannál világi papok, a konventnél szerzetesek voltak alkalmazva a levéltárban. Ezen levéltárakat a fejedelem az „Approbatae Constitutiones“ szerint kivette a papok kezelése alól és világi személyekre bízta.³

A káptalan és konventre nézve törvényeink a következőket rendelték: Mindegyik testület legalább három személyből álljon, kik egy ítélőmester, kanczellár vagy titoknok előtt hivatalba lépéskor erős hittel kötelezték magukat arra, hogy hűségesek, titoktartók lesznek és a levelek őrzését, másolását, kiadását pontosan végrehajtják.⁴ Minden bizonyítványt, valamint a levéltári levelek másolatát közhitelességű pecséttel látják el. Ha levélkerestető parancscsal (mandatum exquisitorium) kéri fel őket, akkor a kívánt levelek kikeresését és másolását nem halogatják; halasztás esetén 200 frtot fizetnek. Az adók és dézsmák lajstromából kivonatot adni levélkerestető parancs nélkül is kötelesek. Az esetben, ha a levélkiírásnak megszabott díjával nem elégednének meg, hivatalukat veszítik.⁵

A levéltárakba kellett betenni a jegyzőkönyvek, a fejedelmi kiváltság és adománylevelek könyvének és a törvény-czikkek eredeti példányait.⁶ Be lehetett tenni őrzés és meg-

¹ E. O. E. IX. 273., 288., 324.

² E. O. E. X. 201.

³ A. C. 4. R. 8. Czim.

⁴ A. C. 4. R. 18. Czim.

⁵ A. C. 3. R. 2. Cz. 9. cz. és 2. R. 10. Cz. 4. cz. és 3. R. 4. Cz. 1. cz. és 4. R. 18. Cz.

⁶ A. C. 4. R. 18. Cz. és 3. R. 12. Cz.

tartás végett bármely hazafinak okleveleit is, ha levél-bevétető fejedelmi parancsot (mandatum collocatorium) tudott fölmutatni. Ezen leveleknek azután csakis másolatait adták ki, anélkül, hogy eredetijöket föltétlenül hitelesnek tartották volna.

Ilyen közlevéltárak voltak a megyék levéltárai is.¹

A magánkönyvtárakat illetőleg a szebeni lázadók ellen 1646-ban hozott ítélet végrehajtásában olvassuk, hogy Szeráfin Bálintnál találtak egy bibliothekát, a mit a fiskus számára küldtek. Figyelmet érdemel azonban az a körülmény, hogy ennek az embernek „semmi derekas java nem volt, csak fehér ruhája, ón-, vas- és rézszerszáma“ és azonkívül egy bibliothekája.² Stéh Jánosnál szintén találtak egy könyvtárt, melyet a fiskusnak küldtek.³

II. Vallási élet.

1. Vallásügy I. Rákóczy György alatt.

I. Rákóczy választási feltételeinek 5. pontjában megesküdött arra, hogy 1) a négy bevett vallásban és ezek szabad gyakorlatában mindenkit megtart személyválogatás nélkül; 2) egyik vallású egyházra sem küld senkit hatalmaskodni; 3) vallási tekintetből egy hazafit sem sért meg abban a meggyőződésben, hogy az ilyen békés állapot mind önmagának, mind a hazának hasznára van.⁴

A választási feltételek 11. pontja kötelezi a fejedelmet az 1630-ban megújított unio minden pontjának megtartására.⁵ Ezen unio első feltétele pedig nem más, mint a vallás szabad gyakorlata.⁶ Maga I. Rákóczy György utasításul adja az 1634-iki pozsonyi országgyűlésre küldött követeinek, hogy a vallás szabad gyakorlatát ne engedjék megsérteni és abban, a mi a szabad vallásgyakorlat ellen irányul, határozottan ellentmondjanak.⁷

¹ E. O. E. XI. 170.

³ E. O. E. XI. 447.

⁵ E. O. E. IX. 154.

⁷ E. O. E. XI. 335.

² E. O. E. XI. 445.

⁴ E. O. E. IX. 152.

⁶ E. O. E. IX. 78.

Mint látjuk, I. Rákóczy úgy esküje értelmében, mint egyéni meggyőződésénél fogva a szabad vallásgyakorlat híve. Hogy azonban a szabad vallásgyakorlat hangoztatása nem volt egyéb, mint a kálvinista vallás sérthetetlenségét féltékenyen őrző czéltudatos törekvés megnyilvánulása és nem annyira a más vallásúak iránti liberális gondolkodás visszhangja, az kétségtelen előttünk, ha I. Rákóczy lelki világába mélyebben betekintünk. Egyébként hisz ez csak érdemül tudható be neki, hogy ragaszkodott vallásához.

A szombatosok, azaz a judaizánsok felekezete volt az, amelyet nem tűrtek meg Erdélyben. Már Bethlen Gábor idejében hoztak ellenök törvényeket 1618-ban és 1622-ben.¹ I. Rákóczy idejében felújították ezen törvényeket és kimondták, hogy minden szombatos 1636. év karácsonyáig térjen át vagy azon vallásra, melyet elhagyott vagy bármely másra a bevett vallások közül. A ki át nem tér ezen „haeresis“-ről, azt a fiskális direktor idézze meg és vagy a táblán vagy — ha ott nincs ülés — az országgyűlésen intézzék el ügyüket és minden kedvezés nélkül, minden jogorvoslat kizárásával büntessék meg az át nem térteket.² Érdekes, hogy a törvény a judaizmust eretnekségnek, káromkodásnak és Istent káromló szektának nevezi.³

Az áttérés a kijelölt napra nagyon sok szombatos részéről elmaradt. Ezért az 1638. I. t.-cikk kimondja, hogy újabb határnapot nem ad, hanem azokat, akik eddig át nem tértek, idézze meg a fiskális direktor a július 1-én tartandó deési gyűlésre, a melyen az unitáriusok közt kitört egyenetlenséget is el fogják simítani. Ezen gyűlésen intézzék el az át nem tértek ügyét és büntessék meg őket a fentebb jelzett módon.⁴

A *deési gyűlés* 1638. július elsején ült össze.⁵ Elintézték az unitáriusok viszálykodását, miről utóbb szölok, és a *szombatosok* ügyét.

Vádlottak a következők voltak: Pécsi Simon; Borsos István és neje Vallon Borbála; Kisegrestői Angyalos Istvánné

¹ E. O. E. VII. 488. és VIII. 108.

² E. O. E. IX. 415. 1635. I. t.-cikk.

⁴ E. O. E. X. 136.

³ E. O. E. VII. 488.

⁵ E. O. E. X. 190—212.

Pécsi Judit; Pécsi Zsuzsanna és Krisztina; Vásárhelyi Szabó Gáspár, István és János; Literati Dániel; Kállai János és Beke Katalin; Kendeffy Zsuzsanna; Szentbenedeki Paczolai Pálné és számosan mások.

Mindezen vádlottak bűnösök voltak a szombatos vallás gyakorlatában. Ezen vallás követésének fő ismertető jelei a szombat ünneplése, disznóhústól való tartózkodás és kovásztalan kenyérrel való áldozás voltak. A vádlottak közül a férfiakat fej- és jószágvesztésre, az asszonyokat pedig jószágvesztésre ítélték. Megjegyzendő, hogy Pécsi Simon, kiért 10,000 frtig kezeskedtek,¹ visszakapta szabadságát és néhány birtokát, de meg kellett ígérnie, hogy az isteni igazságban állhatatos lesz, hogy a fejedelem hű alattvalója lesz és Erdély határán kívül nem megy.²

Az elítéltek közt voltak még Orbán Ferencz Udvarhelyszékről; Szentmiklóssy Mihály, Pécsi udvari papja; Pécsi Margit, a főúr hajadon leánya. Ezeknek ítéletei azonban lappanganak.³

Thoroczkai János, kolozsvári ötvösnek, a Máté pap fiának tragikus sors jutott osztályrészül.⁴ A szerencsétlen ember káromolta Krisztust: „jönne csak a földre“ — mondá — „a szőlőbe küldeném, hogy dolgozzon.“ Julius 17-én a bibliai parancsnak megfelelőleg Deésen öt cigány megkövezte.⁵ Egy Czipár nevű kolozsvári tanácsost Isten káromlásáért a bitófa alatt elszenvedendő hatvan botütésre ítélték.⁶ Azon pert, melyet a közvádoló Paczolai Péterné ellen indított, az őszi, novemberi törvénytörésekre halasztották. Julius 4- és 5-én ugyanis a Deésen tartott vallatásokból az derült ki, hogy Paczolahné — aki Pécsi rokonságához tartozott — június 14-én már megkeresztelkedett. Ennek alapján ügyvédje nyomatékkaival emelte ki védelmében, hogy vádlott áttérése az unitárius vallásra már megtörtént; különben is Paczo-

¹ E. O. E. X. 213. A nagyváradai káptalannak 1638. nov. 11-ikén másolatban kiadott kezességlevele.

² E. O. E. X. 213—218.

³ E. O. E. X. 212.

⁴ E. O. E. X. 28.

⁵ E. O. E. X. 203.

⁶ E. O. E. X. 28.

layné élt az úrvacsorával, evett disznóhúst és a szombaton kívül a vasárnapot is megülte. Nem tekinthető tehát zsidózónak, bár a keresztséget a határidő lejártá után vette föl.

A törvényszék elhatározta, hogy kérdést intéz az unitárius zsinathoz: valóban unitárius-e a vádlott?¹ A zsinat véleményadása után elmarasztalták és feje megváltásáért 66 frtot fizetvén minden javai elvesztésére ítélték.²

Ezen említett vádlottakon kívül számos vádlott volt még: egész csoportokban jöttek Deésre. A szombatosság külső jele az volt, ha a vádlott a szombatot ülte meg, ha húsvétkor sötlan kenyeret evett és családja tagjait nem kereszteltette meg. Ha Krisztust káromolta, ez fokozta bűnét. A megtérésnek csak egy világos bizonyítéka volt: ha a vádlott újra felvette a keresztséget.

Az ítélet kihirdetése után az elítélteket a kamaraházzal szemben levő templomba vitték, honnan százanként, százötvenenként különböző várakba szállították. Julius 16-án kiadta Rákóczy a parancsot, hogy őket „míg észre nem térnek, várépítésre használják.”³

A deési gyűlés főcélja az *unitáriusok* közti egyenetlenség elintézése volt. Az egyenetlenség oka az unitárius tantól való eltérés volt. Az unitárius vallást 1571-ben vetették be a szabadon gyakorolható három vallás közé. A tan tiszta megállapítását a „consensus ministrorum” foglalja magában. Ezen tantól Rákóczy idejében mind többen eltértek. Ráv Mátyás és Beke Dániel püspökök voltak a legnagyobb ellenfelek.

Julius 3-án volt az első érdemleges gyűlés. Haller István, mint az ülés elnöke, felhívta mindkét unitárius félrt a vitatkozásra. Ráv Mátyás, mint vádló azt adta elő, hogy Beke püspök és követői az újítók, mert nem tartják meg a „consensus ministrorum”-ban foglalt régi tant. Ezután mindketten beadták konfessiójukat és ezeket fel is olvasták.

Ráv a Beke hitvallására megjegyzi, hogy a régi hitvallással nem vág össze, sőt a beadott confessio nem is az

¹ E. O. E. X. 210.

² E. O. E. X. 212.

³ E. O. E. X. 26.

igazi, mert ez Krisztus imádását vagy tiltja vagy elhallgatja vagy káromolja.

Ekkor a feleket és hallgatókat a súlyos váddal szemben kiküldték a teremből és az ülés elhatározta, hogy e konvent hatásköre még a büntetés kimondására is kiterjed. Ezután a feleket visszahívták, hogy a vallatásokat adják be. A vallatások rendetlensége miatt a tárgyalást elhalasztották és külön bizottságot neveztek ki a vallatások rendezésére.

Julius 4-én mindkét oldalról több fölszólalás történt. Az unitárius urak nevében Tholdalagi János jelentette ki, hogy ők imádják és igaz Istennek ismerik el Krisztust. Ugyanezt jelenté ki Beke püspök is.

Julius 5- és 6-án nem volt gyűlés, hanem kísérleteket tettek a kétféle hitvallás kiegyeztetésére. Beke püspök nem engedett, míg a fejedelem le nem szölte makacsságáért.¹

Így jött létre a „*deési complanatio*.”² Elfogadták az 1579-iki hitvallást úgy, hogy „Jézus Krisztust isteni tisztelettel imádják és közvetlenül segítségül hívják.” Kimondták, hogy a keresztelezés az Atya, Fiú és Szentlélek nevében történjék és az urvacsora alkalmával a serleget az áldozó kezébe adják. Ezen rendeletet pedig az „*Ecclesiastica discipliná*”-ba szó szerint beiktassák. Ráv és Beke püspök, a szász és magyar unitáriusok béküljenek ki. A zsidókat és Jézus nevét szidalmazókat kizárják az amnesztiából. A püspök zsinatot tartson és az egyházak hirdessék ki a kiegyezést. A püspök készíttessen a konfessióknak megfelelő kátét, a melyet a jövőendő terminuson fognak átvizsgálni. A komplanatio ellen vétők felett a fejedelem ítél, de a fegyelem és a tan ellen vétő papokat a püspök bünteti meg. Akiknél oly könyvek, írárok és káromlásra formált képek vannak, melyek a komplanatióval ellenkeznek, sz. Márton napjáig adják be a fejevári káptalanba. Jövőben az unitáriusok csak a fejedelem engedélyével adhatnak ki oly könyvet, mely a vallásra vonatkozik. Ezen komplanatiót az unitárius papok azonnal hirdessék ki a szószékről.³

¹ E. O. E. X. 24—25.

² E. O. E. X. 174—177.

³ E. O. E. X. 178—179.

A július 7-én megállapított pontokat a fejedelem és a tanácsurak 9-én írták alá.¹

A szombatos és unitárius ügy be volt fejezve. A szombatosok majd teljesen ki voltak irtva. Az unitáriusokat Rákóczy még ezután is szigorú felügyelet alatt tartotta és különösen egyházi könyveiket szigorú bírálat alá vetette.² Hatalmuk megtört és amit Rákóczy elődei nem tudtak végrehajtani, azt ő erős akarata által végrehajtá.

I. Rákóczy idejében sok panaszra adott okot a *katholikusok* jogainak csorbitása. Eszterházy nádornak azon emlékirata, melyet 1635-ben Csernelnek adott, ki Rákóczyhoz jött követségbe, élénken tanúsítja a vallási viszálykodásokat. Panaszkodik Eszterházy a vallási egyenetlenség miatt, mely arra fog vezetni, hogy „regiónkat religiónnkkal együtt veszjük el. Letévén azért a gyűlölséget, nézzük abban is megmaradásunkat, hagyassék meg mindenki jurisdictiójában.”³

III. Ferdinand a katolikusok részére engedményeket akart kicsikarni I. Rákóczytól, hangoztatván a szabad vallásgyakorlatot. Rákóczy tiltakozott az ellen, mintha ő a katolikusok jogait csorbitotta volna; sőt megfordította a vádat a császár ellen az evangélikus templomok elvétele miatt. Bercsényi, Ferdinand követe 1639-ben, védte Ferdinándot azon kijelentés által, hogy Ferdinand oly helyeken vette el az evangélikusok templomait, melyek katolikus telkek voltak; így tennének bizonyára az evangélikusok is ellenkező esetben.⁴ Panaszkodott Rákóczy a katolikusokra a miatt, hogy gyűlölik az evangélikusokat és elmondja, hogy gróf Homonnay néhány száz lovassal nemcsak a rétet, hanem a nyomorult evangélikus nép vetéseit is tönkretette; továbbá öt evangélikus fiút elraboltak szüleiktől csupa gyűlöletből.⁵

A kancellár a miatt vádolja Rákóczyt 1640-ben, hogy a katolikus papokat nem védelmezi. I. Rákóczy nem is titkolta azon érzelmeit, hogy a katolikusokért nem rajong, de hogy törvényellenes lépést követett volna el ellenök, azt mint rágalmat, határozottan visszautasította.⁶

¹ E. O. E. X. 180—181.

² E. O. E. X. 201. g)

³ E. O. E. IX. 440.

⁴ E. O. E. X. 230.

⁵ E. O. E. X. 238.

⁶ E. O. E. X. 267.

A sérelmek a katolikusok ellen nagyon fölszaporodtak. Ezen sérelmeket a katolikus rendek összefoglalva beadták a fejedelemnek akkor, midőn az 1640. április 24-iki gyulafehérvári országgyűlés összeült.¹

Fő sérelem az volt, hogy a katolikusoknak nincs püspökjük és a vikárius jogai meg vannak szorítva. A kath. papok kisebb helyeken hivatalos működésökben akadályokba ütköznek. A fejedelem prefektusa Gyulafehérvárról István jezsuitát kitiltotta. A bán Lugoson egy katolikusot megbüntetett, mivel alamizsnagyűjtő katolikus papokat fogadott házába.²

A fejedelem írásban adott választ. Nem ismeri el a sérelmeket és ha történtek, a katolikusok is hibásak. István jezsuita kitiltása a fejedelem akaratára történt, mert az ő tudta nélkül és katonaruhában jött be. A bán szintén helyesen járt el, mert a papok engedély nélkül jöttek be.³

Ezen fejedelmi válasz nem elégítette ki a katolikus Rendekeket. Új folyamodást adtak be május 16-án,⁴ mire a fejedelem ismét válaszolt.⁵ Ezen válasz sem nyervén meg a Rendeke tetszését, szóbeli érintkezésbe bocsátkoztak. Ez jól végződött annyiban, hogy a vikáriust megkapták és a fejedelem ezen minőségben megerősítette Szalinay István ferenczrendi atyát.⁶ A jezsuitákról azonban tudni sem akart. Már a vikáriusválasztásnál is megjegyezte, hogy hozzanak hát Magyarországból, csak jezsuita ne legyen („modo non sint jesuitae“).⁷ Most ismét kitört ellenszenve. „Hagyjatok békét — mondja — nem tűrhetem őket (. . . „illos absolute hic pati non possum“). Azon ellenvetésre, hogy a külföldön azt fogják majd hinni, hogy üldözi a jezsuitákat, így felelt: „Mit bánom én, elég az hozzá, hogy nem tűröm meg őket.“ Végre a császár iránti tekintetből megengedte, hogy akik az országban vannak, megmaradhatnak.⁸

¹ E. O. E. X. 276.

² E. O. E. X. 290—91.

⁴ E. O. E. X. 292.

⁵ E. O. E. X. 293.

⁷ E. O. E. X. 293.

³ E. O. E. X. 291.

⁶ E. O. E. X. 294. I. p.

⁸ E. O. E. X. 294.

1643-ban Örsy Zsigmondot küldte a fejedelemhez a császár.¹ Annak a keresztülvitele, hogy a katolikus ifjak kimehessenek a külföldi jezsuita iskolákba, sem a fejedelemnél, sem a Rendeknél nem sikerült.² Volt azonban Örsynek magánkihallgatása is a fejedelemnél. Ezen a kihallgatáson három dolgot kért: 1) Engedjen a fejedelem a császár kedvéért több szabadságot a katolikusoknak; 2) ne hallgasson e tekintetben professoraira és papjaira; 3) ne hallgasson a törökre.³

Rákóczy röviden felelt; Erdélyben nincsenek elnyomva a katolikusok. Hiszen főgenerálisa, Kornis, egy csomó tanácsúr, a főispán mind katolikusok. Professoraira és papjaira sem szokott hallgatni semmi főbb ügyben.⁴

Örsyt az ifjú fejedelem is meghívta ebédre. Itt az ifjú fejedelemasszony lelkére akart hatást gyakorolni Örsy. A válásra irányította a beszédet. Báthory Zsófia ekkor már áttért a protestáns vallásra, de szívében katolikus volt. Szóba jött az is, hogy már fölvette az úrvacsorát. Nem tesz az semmit — mondá Örsy — nincs abban semmi bűn. Jóízűen eszem meg én is a kenyeret a hússal — csak a szívében tartsa meg ősei hitét.⁵ Az ifjú Rákóczy erre más irányba terelte a beszédet. Kérdé Örsytől, (ki katolikus, de előbb protestáns volt) miért hagyta el ő a protestáns vallást? Luthernek — mondá Örsy — ki esküszegő és istentelen volt, a tana sem lehet jó. Haller István, ki jó katolikus ember volt, erősíté, hogy Kalvin is így beszélt Lutherről.⁶

Örsy nem érte el célját Erdélyben. Követségéről mégis úgy nyilatkozott Eszterházy, hogy higgadt lelkületével jobban mozdította elő a katolikus vallás ügyét, mint az előző erdélyi követ.⁷

Meg kell emlékeznünk azon zsinatról is, melyet I. Rákóczy 1646. június 10-ére hítt össze Szatmár-Németíbe. 110 tag vett részt az erdélyi, tiszáninneni és tiszántúli egy-

¹ E. O. E. X. 378.

² E. O. E. X. 383. 69.

³ E. O. E. X. 385.

⁴ E. O. E. X. 386. 1., 2., 3. pont.

⁵ E. O. E. X. 390.

⁶ E. O. E. X. 389.

⁷ E. O. E. X. 70.

házakból. Junius 20-án maga Rákóczy is megjelent itt. Ezen zsinat megtartására az adott okot, hogy az angol egyetemen tanult papok behozták a puritánizmust és terjesztették. A zsinat eltiltotta a puritánizmus terjesztését és apostolait megfosztotta egyházuktól. Megbízta azonkívül a zsinat Geleji Katona Istvánt, az elnököt, hogy a hasonló zavarok elkerülése végett a fennálló rendeleteket foglalja törvénykönyvbe. „Az alap, melyen Geleji dolgozott, ellentétben a presbyteri rendszerrel, a konzisztoriális szervezet megszilárdítása volt, egészen a fejedelem intencziói szerint.”¹ Miután munkájával elkészült, kánonjait négy erdélyi zsinat vitatta meg és az utolsó, 1649-ben elfogadta. Több mint két századon át ez volt alapja és védőbástyája Erdélyben a reformált egyháznak.

Az 1646-iki pozsonyi országgyűlés tárgyalásait Sárospatakról kísérte figyelemmel I. Rákóczy György.² Követeit, kik az evangélikus rendek központját alkották, folytonos utasításokkal látta el. A katolikus papsággal szemben, kik a linczi béke becikkelyezését is meg akarták gátolni és a templomok visszaadását hátráltatták, erős támasza volt a protestáns Rendeknek Rákóczy kitartása. A junius 27-én véget ért országgyűlés senkit sem elégített ki. A protestánsok keveselték, a katolikusok sokallották az eredményeket.

Nem fejezhetem be méltóbban a vallásügy tárgyalását, mint ha Szilágyi Sándort szólaltatom meg, ki I. Rákóczy vallási érzületét a következőkép jellemzi:

„I. Rákóczy szerette vallását és uralkodóvá akarta tenni Erdélyben a protestantizmust. Nem volt türelmes ember — nem is akart annak láttatni. Messze mögötte maradt Bethlennek, ki e részben magasan állott kora színvonala fölött.”³

2. Vallásügy II. Rákóczy György alatt.

„A pápistaság arra törekedett kezdettől fogva minden álnok mesterségével, hogy a többi keresztyén vallásokat elnyomhassa.” „Ne higyenek a pápistáknak, sem igéreteik-

¹ E. O. E. X. 88. Szilágyi Sándor szavai.

² E. O. E. X. 91.

³ E. O. E. X. 94.

nek, mert a pápista gyökerestől ki akar mást irtani és bűnük alól az ő szokásuk szerint papjaik úgyis feloldják.“ „Lengyelországban is a pápistaság az oka a kozákok felkelésének.“

Így nyilatkozik II. Rákóczy azon utasításban, melyet Sebessy Miklós, Oláhországba küldött követnek 1648. szept. 2-án adott.¹ Rögtön tisztába jövünk azzal, hogy ha az öreg Rákóczy nem szeretete, az ifjabb Rákóczy határozottan gyűlölte a katolikusokat.

I. Rákóczy halálával fia, II. Rákóczy lépven a trónra, megerősítette az 1630-iki unio megtartását és így a szabad vallásgyakorlatot is.²

Az 1649-iki gyulafehérvári országgyűlésen tárgyalták a római katolikus papok ügyét, kik a vikáriusnak, Szalinay Istvánnak felmondták az engedelmisséget. A világi katolikusok panaszára elrendelte a gyűlés a XXXIII. t.-czikkben, hogy a vikárius a megholt fejedelem megerősítő levelének értelmében járjon el; továbbá nőtelen plébános is lehessen esperes, ha a nős papok is hozzájárulnak megválasztásához.³

Vallási összetűzésre adott okot a fiatal Rákóczy Ferencz 1658. januárban történt megválasztásának egy új feltétele. Ezen feltétel így hangzik: Vallásához holtig hű marad és ha azt megváltoztatná, a Rendei fel vannak oldva a hűség-eskü alól.⁴

Ezen feltétel II. Rákóczy exkatholikus neje, Báthory Zsófia ellen volt intézve. Attól tartottak ugyanis a Rendei, hogy Zsófia — ha férje meghal — az ifjú Ferenczet a protestáns vallás elhagyására fogja bírni. A katolikusok nem találták ezen feltételt igazságosnak. „Igazságos-e az, — kérdék — hogy vegyes vallású országban ne lehessen katolikus a fejedelem?“⁵ Végre is engedni voltak kénytelenek, és a feltételt a többiekhez csatolták.

Már az 1652-iki országgyűlés előtt egy kis *jezsuita per* keletkezett. Több jezsuita ugyanis álöltözetben lappangott

¹ E. O. E. X. 497—500.

² E. O. E. XI. 46. 1649. I. t.-cz.

⁴ E. O. E. X. 144. Cond. 17.

³ E. O. E. XI. 57.

⁵ E. O. E. X. 21.

Erdélyben és midőn egy ily jezsuita az udvarhoz jött, a dolog kitudódott. A kedélyek felzúdultak és a protestáns főurak a jezsuiták teljes kitiltását követelték. 1652. január 22-én hivatalos intést kaptak a jezsuiták, hogy Erdélyből távozzanak. Az országgyűlés tartama alatt nem jött szóba a dolog, de a mint a Rendekek eloszlottak, megkezdődtek a tárgyalások.¹

A fejedelem tanácsuraihoz fordult, hogy adják be szavazataikat. János Kázmér, lengyel király levelet küldött ez ügyben II. Rákóczyhoz február 15-én. III. Ferdinand szintén küldött levelet február 28-án Fejérpataky Ráfael által.²

A fejedelem a döntést arra az időre halasztotta, mikor a szászrégeni kodifikáló bizottság már befejezi munkáját. Egyelőre annyit írt a császárnak, hogy a jezsuitáknak nincsen okuk panaszkodni.³

Midőn a törvénygyűjtő szászrégeni bizottság munkálata az 1653-iki január 15-iki gyulafehérvári országgyűlés elé került, nagy vallásügyi vita keletkezett.⁴

A jezsuitákra nézve két törvény állott egymással szemben: a beszterczei, mely kitiltotta és a medgyesi, mely visszavette őket. A katolikusok, Kornis Ferencz, Haller László az utóbbi törvényhez ragaszkodtak és a kitiltó beszterczei törvény érvényre emelését ellenezték. A jezsuiták érdekében jött Fejérvárra Somogyi Ferencz, egri prépost. Mindemellett a beszterczei törvény emelkedett érvényre.⁵

Az említett *vallásügyi vita* a vallásügyi törvény miatt keletkezett, mely nemcsak katolikus, de protestáns részről is heves ellenzésre talált. Az 1574-iki törvényt, mely szigorú büntetéssel tiltotta meg a vallásbeli újítást, tulajdonkép az unitáriusok ellen hozták.⁶ A XVII. század negyvenes éveiben azonban a protestánsok közt is akadtak újítók. Ilyen újítók azok voltak, kik a Geleji Katona által szentesített konzisztoralis rendszer helyett a presbyterialist akarták érvényre emelni. Ez utóbbinak hívei a Partiumban voltak; pártfogójuk I. Rákóczy özvegye, Lorántffy Zsuzsánna volt. II. Rákóczy

¹ E. O. E. XI. 151.

² E. O. E. XI. 23.

³ E. O. E. XI. 152.

⁵ E. O. E. XI. 27.

⁴ E. O. E. XI. 154.

⁶ L. Vallásügy I. Rákóczy alatt.

és maga Erdély a konzisztorialis rendszert pártolta és az 1574-iki törvény beigtatását keresztülvitték. Az özvegy fejedelemszony nem késett e miatt erős szemrehányásokat tenni fiának.¹

Midőn az özvegy fejedelemszony néhány papját a magyarországi püspök ideiglenesen fölfüggesztette, Liptay Sámuel pedig a debreczeni egyházi gyűlés elítélte, a fejedelemszony az 1656-ban Gyulafehérvárott üléselő Rendekhez fordult. Erdélyi jószágigazgatóját, Szentpáli Istvánt küldte követül. Kérte a gyűlést, hogy változtassa meg az ítéletet, mit azonban a gyűlés nem teljesített. Okát a fejedelemszonyhoz intézett levélben magyarázza meg.²

1658. év júnusában Mikes Mihály korlátnokot küldte II. Rákóczy a császárhoz.³ A jezsuiták kitiltását, a katolikus ifjak külföldi iskoláztatását illetőleg tisztázza magát, mondván, hogy ő a törvény ellenére semmit sem tehet. Ha a császár rá tudja venni a Rendeket a törvény megváltoztatására, ő nem akadályozza meg. A katolikusok bántalmazását valótlanságnak mondja. Sohasem akadályozta meg — mondja Rákóczy — sem faluknak, sem egyeseknek a katolikus vallásra áttérését; a vallásukat sohasem sértette; a szabad vallásgyakorlatot mindig tiszteletben tartotta.

II. Rákóczy ezen állításait konkrét esettel bajos lenne megczáfolni. Ki nem állhatta ugyan a katolikusokat, de nem üldözte őket. A dicsőségkeresés embere volt ő és ezt a dicsőséget nem a vallásfelekezetek bántalmazásában, hanem a csaták zajában iparkodott megszerezni. Kár, hogy szárnyai, melyekkel a dicsőség felé emelkedett, ikarusi szárnyak voltak.

¹ E. O. E. XI. 27.

² E. O. E. XI. 239.

³ E. O. E. XI. 475. 1—5.